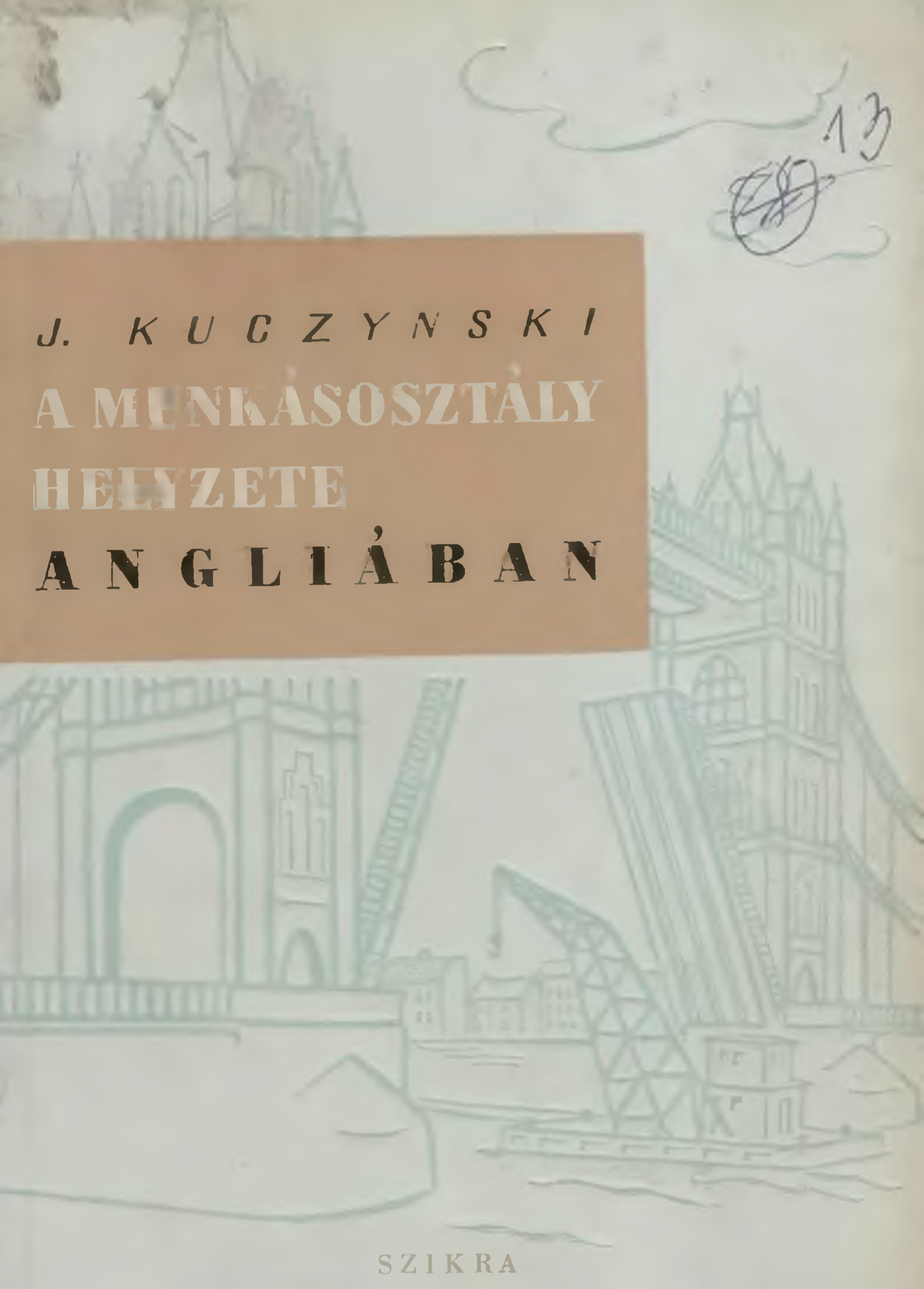

J. KUCZYNSKI

A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE ANGLIÁBAN

SZIKRA

13

SZIKRA

JÜRGEN KUCZYNSKI

A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE ANGLIÁBAN 1750-TŐL NAPJAINKIG

SZIKRA

BUDAPEST 1951

A német eredeti címe:

DIE GESCHICHTE DER LAGE DER ARBEITER IN ENGLAND

„DIE FREIE GEWERKSCHAFT“ VERLAGSGESELLSCHAFT MBH
BERLIN 1949

Fordította:

AZ EÖTVÖS LÓRÁND TUDOMÁNYEGYETEM
NÉMET INTÉZETÉNEK
FORDÍTÓI MUNKAKÖZÖSSÉGE

Felelős kiadó a Szikra Könyvkiadó vezérigazgatója

Ezt a könyvet a Szovjetunió Tudományos Akadémiája tagjainak ajánlom, akik elszántan harcolnak a reakció ellen és fáradhatatlanul dolgoznak a haladásért. Harcuk és munkájuk nagyszerű példamutatás az egész világ tudósainak

I. FEJEZET

AZ IPARI FORRADALOM, 1750—1840

1. AZ ÁLTALÁNOS GAZDASÁGI HELYZET

Az ipari kapitalizmus első szakaszát általában és joggal ipari forradalomnak nevezik. Marx azt a korszakot, amely a korai kapitalizmust juttatta hatalomra, a mezőgazdasági forradalom korszakának nevezi, tehát olyan forradalomének, amely a feudalizmus alapját, a mezőgazdaságot, gyökeresen átalakította. Az ipari forradalom viszont a korai kapitalizmust alakította át és lerakta az ipari kapitalizmus alapjait. Az ipari kapitalizmust a korai kapitalizmustól alapvetően megkülönbözteti a gép alkalmazása, vagyis olyan eszközé, amely szabad munkások kizsákmányolása révén hatalmas tőkefelhalmozást tesz lehetővé. A gép kezdetleges formáit ugyan már az ipari kapitalizmus előtt is alkalmazták. Marx erről ezt írja: „A manufaktúra-korszak ... szórványosan a *gépek* alkalmazását is megkezdi, éspedig egyes olyan *egyszerű bevezető műveletekben*, amelyeket tömegesen és nagy erőfeszítéssel kell elvégezni"[1]. De azt is egyértelműen megállapítja[2], hogy az ipari forradalom kiindulási pontja a gép, amely a tőkés társadalom ez új korszakának jellegét megadja.

Az itt tárgyalt korszak kezdetén, tehát a XVIII. század közepe táján, a textilipar volt az uralkodó, azon belül pedig a gyapjúipar. A pamutipar még fejlődésének legkezdetibb fokán állott. Az ipari kapitalizmus korszakát mégis elsősorban a pamutipar vezeti be, mert ezen a téren kezdtek először jelentősebb mértékben gépeket alkalmazni.

A gépek bevezetése az ipari termelésbe a gazdaság egész

[1] *Marx*. A tőke. 1. köt. Szikra 1949. 376. old.
[2] Ugyanott, 413. old.

történetének egyik legérdekesebb eseménye. Ennek technikai kiindulási pontja egyfelől a szövő- és fonóipar fejlődésének egyenlőtlensége, másfelől — és az előbbivel párhuzamosan — a talajvíz elleni küzdelem a bányákban, amelyeket a fokozódó fahiány egyre nagyobb feladatok elé állított.

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt a textilipar fejlődését. Ennek két főága a fonás és a szövés. Technika és termelékenység tekintetében a fonás elmaradt a szövés mögött. Rendkívül sok fonót kellett alkalmazni, hogy a takácsokat kellő mennyiségű fonállal tudják ellátni. Ilyen volt a helyzet mind a korai kapitalista Angliában, mind a feudálisan gazdálkodó kontinensen. Ez az egyenlőtlenség a kontinensen például mindinkább a fonóipar javára történő kényszerintézkedésekhez vezetett. Kay, angol mérnök, 1733-ban feltalálta az úgynevezett gyorsvetélő rendszert, amely a takácsok teljesítőképességét körülbelül a kétszeresére emelte. Ezzel a szövődék és fonódák közötti aránytalanság olyan nagy lett, hogy egy szövőre nyolc-tíz fonót kellett számítani. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között minden lehetőt megkíséreltek, hogy a fonók munkateljesítményét fokozzák. Az első, használhatónak látszó fonógépet Wyatt szerkesztette, két évvel Kay találmánya után. Ezt a gépet nem embernek kellett hajtania. Wyatt gépe az ipari forradalom kiindulási pontjának tekinthető. Marx írja: „Amidőn *John Wyatt* 1735-ben fonógépét és ezzel a XVIII. század ipari forradalmát bejelentette, egyetlen szóval sem említette, hogy a gépet nem ember, hanem egy szamár hajtja és e szerep mégis a szamárnak jutott. Wyatt programja így hangzott: Olyan gépet feltalálni, amely *«ujjak nélkül fon»*"[3].

De nem lehet azt mondani, hogy Wyatt találmánya már elég volt ahhoz, hogy a fonók és szövők közötti aránytalanságot megszüntesse. A gép sem volt még olyan minőségű, hogy általában alkalmazhatták volna. A kérdést voltaképpen még nem oldották meg és továbbra is sok tervező foglalkozott vele. Wyatt után három évvel Paul szerkesztett egy fonógépet, amely azonban — hasonlóan egy 1748-ból származó, javított szerkezethez — nem felelt meg tökéletesen a követelményeknek. Csak 1767-ben, tehát egy emberöltővel azután, hogy Kay találmánya a helyzetet még jobban kiélezte, sikerült Hargreavesnek egy kitűnő gépet, a „Spinning Jennyt" (Fonó Jenny) megszerkesztenie. Ez volt „az

[3] *Marx*. A tőke. 1. köt. 400. old.

első találmány, amely az angol munkásság addigi helyzetét alapvetően megváltoztatta . . ."[4] Két évvel később Arkwright feltalálta a vízierővel hajtott fonógépet. Most, helyesebben két évvel később, 1771-ben, amikor Arkwright első gépe működésbe lépett, már kezdeti stádiumban levő gyárakról beszélhetünk, szemben a manufaktúrákkal, amelyeket a kézi munka jellemezett. Ezért nevezi Arkwright gépét Engels is „a gőzgép mellett a XVIII. század legfontosabb mechanikai találmányának"[5]. Arkwright 1775-ben lényeges javításokat eszközölt a gépén, 1779-ben pedig Crompton továbbjavította.

Most új aránytalanság keletkezett. A fonók munkateljesítménye ugyanis sokkal magasabb lett, mint a szövőké. Szükségessé vált tehát a szövési folyamat meggyorsítása. Röviddel azután, hogy üzembe helyezték Crompton javított gépét, 1786-ban Cartwright feltalált egy szövőgépet, amely, különösen az 1788-ban és 1789-ben eszközölt javítások után, annyira meggyorsította a szövési folyamatot, hogy az legalább is utólérte a fonókét. De olyan hosszú időbe telt, amíg Cartwright találmánya elterjedt, hogy a vállalkozók még 1800-ban konferenciát tartottak Lancashire-ben és azon tanakodtak, miképpen lehetne segíteni a szövőmunkáshiányon. Ez arra mutat, hogy a fonó folyamat még mindíg fölényben volt.

Az első gőzgépeket a 80-as években alkalmazzák a textiliparban, ezen belül a pamutiparban és mindenekelőtt Lancashire területén levő üzemekben. Ez azt jelenti, hogy Anglia első gyáripara tulajdonképpen a pamutipar. Anglia ez első gyáripara a XVIII. század végén még az ország kevésbbé fontos iparágai közé tartozott. Akármilyen nagyjelentőségű is a pamutipar fejlődése mint gyáriparé, akármilyen jellegzetes is arra, hogyan alakul át fokozatosan a korai kapitalista termelési mód ipari kapitalistává, óvakodnunk kell attól, hogy túlbecsüljük az ipari forradalom terjedelmét a XVIII. században.

Hogy képet alkossunk magunknak a pamutipar, tehát a gyáripar, valamint a bányák szerepéről, — ez utóbbiaknak a gőzszivattyú elterjedt alkalmazása következtében ekkor már ipari kapitalista jellegük volt — talán hasznos lenne, ha egykorú szerzőt idéznénk az egyes iparágak jelentőségét illetően. Macpherson írja

[4] *Engels*. Die Lage der arbeitenden Klasse in England. (A munkásosztály helyzete Angliában.) Berlin 1947. 12. old.
[5] Ugyanott, 14. old.

„A kereskedelem évkönyvei" című művében, hogy számításai szerint 1785 táján valamennyi nem mezőgazdasági iparág közül első helyen a gyapjúipar állt, 340 millió márka[6] összegű termeléssel. Utána következett a vas- és vasáruipar 240 millió, azután a bőr- és bőráruipar 210 millió márka összegű termeléssel. A selyemipar messze mögötte marad 67 millió márkával. A pamutipar csak a vászon-, ólom-, ón- és porcelánipar után következik valamivel kevesebb mint 20 millió márka összegű termeléssel. Ebben az áttekintésben nem szerepel a szénbányászat, a sörfőzdék, az építőipar és a hajóépítőipar. De a pamutiparban éppen ettől az időtől, a XVIII. század 80-as éveitől kezdve tapasztalható az a rendkívül gyors fellendülés, amelyet legjobban úgy szemléltethetünk, ha nyersanyagfogyasztását összehasonlítjuk az 1785. év körüli legjelentékenyebb iparával, a gyapjúiparával. A pamutfogyasztás, amely 1781-ben csak 2,5 millió kg-ot tett ki, 1810-ig, vagyis egy emberöltő alatt, kereken huszonötszörösére, mintegy 60 millió kg-ra, 1818-ig körülbelül 75 millió kg-ra és 1831-ig hatalmas mennyiségűre, kerek 125 millió kg-ra emelkedett. Ezzel szemben a gyapjúfogyasztás, amely 1781-ben a pamutfogyasztás tízszerese, több mint 25 millió kg volt, már 1810-ben lényegesen alatta maradt — 1830-ban pedig alig egyharmada volt a pamutfogyasztásnak: valamivel több mint 40 millió kg.

Az ország második legnagyobb ipara, a vasipar, a szénfelhasználás módszereinek javulása után, a XVIII. század közepe táján gyors ütemben fejlődött. Legelőször 1759-ben a skóciai Carron-vasgyár használt nagyobb mennyiségben szenet és belföldi ércet a vasgyártáshoz. Tőkéje, amely akkor 240 000 márkát tett ki, egy évtized alatt kerek 3 millió márkára, tehát több mint tizenkétszeresére emelkedett. Egyidejűen a kohók térfogata és munkateljesítménye is megnőtt. Míg a század közepe táján a kohók átlagosan alig évi 300 tonna vasat termeltek, a 80-as évek vége felé ez a mennyiség már a kétszeresére, az évszázad végére több mint háromszorosára, 1807-ben pedig kerek 1500 tonnára emelkedett. Vagyis fél évszázad alatt az egyes kohók termelékenységét több mint négyszeresére emelték és a szóbanforgó korszak utolsó 20 évében megkétszerezték. Ugyanekkor a nyersvas összetermelése is emelkedett, különösen az ipari forradalom utolsó fél évszázadában. 1788-ban az angol vastermelés 68 000 tonna, nyolc

[6] Az angol font sterlinget márkára 1 : 20 árfolyamon számítjuk át.

évvel később már körülbelül a kétszerese volt, és a következő tíz év alatt, tehát 1806-ig — kereken 100 millió márka tőkebefektetéssel — ismét megkétszereződött: 250 000 tonnára emelkedett; 1820-ban 400 000 tonnányi volt a termelés, 1830-ban majdnem 700 000 tonna, a 40-es évek végén pedig már 2 millió tonna.

A szénbányászat fellendülését mindenekelőtt az okozta, hogy a fahiány következtében megnövekedett a szén iránti kereslet és ezzel kapcsolatban, a szükséglet kielégítése érdekében, megfelelő technikai javításokat eszközöltek a szivattyúberendezéseken. A széntermelés 1700 táján körülbelül 3 millió tonna, 1800 körül mintegy 10 millió tonna és 1845-ben kerek 35 millió tonna volt. 1800 körül az egész világ széntermelése mintegy 12 millió tonnára becsülhető. Maga Anglia ennek több mint 80 százalékát termelte ki.

E gyors fejlődést természetesen elsősorban a gőzerő alkalmazása a bányászatban és a textiliparban, valamint a vasipar kohóépítésénél bevezetett jelentékeny technikai javítások tették lehetővé. A gépierő alkalmazásának kérdése már nagyon korán, a XVII. század vége felé, mint sürgős megoldásra váró probléma, napirenden volt. Akkor már feltalálták az első gőzgépeket, de azok még nem voltak használhatók. Csak Wattnak sikerült elődei találmányait annyira tökéletesíteni, hogy az általa előállított gép már gyakorlatilag használható volt. Marx Watt találmányainak jelentőségéről írja: „Csak *Watt* második, ú. n. *kettősen ható gőzgépével* találtak olyan motorra, amely szén és víz elfogyasztása révén hajtóerejét önmaga termeli, melynek erőkifejtését az ember tökéletesen ellenőrizheti, amely maga mozgékony és mozgatásra használható, amely nem vidéki, mint a vízikerék, hanem városi, amely lehetővé teszi a termelésnek a városokba való összpontosítását és nem szórja szét a vidéken, mint a vízikerék, amely műszakilag sokoldalúan alkalmazható és amelynek működése viszonylag igen kevéssé függ helyi körülményektől. Watt óriási lángesze kitűnik az 1784 áprilisában bejegyzett szabadalom leírásából, ahol a gőzgépet nem egyes meghatározott célokra szolgáló találmánynak tünteti fel, hanem mint a *nagyipar általános tényezőjét* állítja be. A gőzgép olyan alkalmazási lehetőségeire utal, amelyek közül némelyiket, mint például a gőzkalapácsot, csak több mint félévszázaddal később vezették be”[7].

A gyáriparba 1785-ben vezették be az első gőzgépet, amelyet

[7] *Marx*. A tőke. 1. köt. 406. old.

a pamutiparban a fonásnál alkalmaztak. Régebben a kézierő mellett leginkább vízierővel dolgoztak. És még hosszú időbe telt, míg a gőzgép használata a pamutiparon kívül más (nem bányászati) iparágakban is elterjedt.

Ha megvizsgáljuk e korszak teljes nem mezőgazdasági árutermelését, akkor, Hoffmann számításai alapján, a következő táblázatot kapjuk:

Nem mezőgazdasági áruk termelése 1750 és 1849 között
(1913=100)

Évtized és gazdasági ciklus	Index	Évtized és gazdasági ciklus	Index
1750—1759	2,5	1810—1819	9,0
1760—1769	2,7	1820—1826	11,7
1770—1779	3,0	1827—1832	14,4
1780—1789	3,9	1833—1842	18,8
1790—1799	5,5	1843—1849	24,5
1800—1809	7,3		

Bár ezek a számok nem csupán a gyáripari termelésre vonatkoznak, hanem a háziiparra és a manufaktúra-iparra, valamint a kézművességre is, világosan láthatjuk, hogy a termelés gyors ütemben fokozódik. Ha tekintetbe vesszük azt a fél évszázadot, amely a kapitalizmusnak ezt a szakaszát megelőzte és ha a fejlődést félévszázados szakaszok szerint vizsgáljuk, a következő eredményre jutunk: 1700—1709-től 1740—1749-ig a termelés mintegy 40 százalékkal emelkedett, 1740—1749-től 1780—1789-ig a termelés emelkedésének üteme megkétszereződött, kereken 80 százalékkal növekedett. Az 1820—1826-ig terjedő évtizedekben ez az ütem tovább fokozódott és a termelés megháromszorozódott; az ezt követő időben pedig még gyorsabban emelkedett.

Az ipar és a bányászat gyors fejlődése egyúttal szükségessé tette a közlekedési hálózat alapos megjavítását. Már az előző időszakban, 1700-tól 1750-ig, a parlament mintegy 400, az útépítéssel kapcsolatos rendeletet (Road Acts) bocsátott ki. A következő 40 évben, 1750-től 1790-ig, ez a szám négyszeresére, kereken 1600-ra emelkedett. Az utak megjavításánál azonban még fontosabbá vált a csatornák építése, ezek most kezdték összekötni egymással Anglia nagy iparvidékeit. Nem véletlen, hogy ezekben az intézkedésekben a jelentékeny szénbányákkal rendelkező Bridgewater herceg járt az élen, aki Brindley mérnökkel együtt egyik úttörője lett a víziutak építésének. A 60-as években kezdték meg a Manchester—Liverpool-csatorna építését, amely összekötötte

a keletkező ipari várost ezzel a jelentős kikötővel. A következő évtizedben mindketten résztvettek a Grand Junction-csatorna építésében.

Akárcsak a víziútépítésnél, a vasútépítésnél is a szénipar ragadta magához a kezdeményezést. Az első gőzmozdonyt Stephenson építette 1814-ben, egy szenet szállító vasút számára a Newcastle mellett fekvő Killingworthben. De csak fél emberöltő múlva, 1830-ban beszélhetünk általános jelentőségű vasútépítésről. Ebben az évben adták át a forgalomnak a Liverpool—Manchester-vasútvonalat. Mint a víziutak építésénél, megint ez a két város volt az, amelyeknek most a vasúti összeköttetése vált nagyon fontossá. Miután a parlament a maga részéről 80 millió márkát engedélyezett vasútvállalkozásokra az 1826-tól 1830-ig terjedő öt évben, ez az összeg a következő öt év folyamán, 1831-től 1835-ig, 300 millió márkára, az ezt követő öt évben csaknem 1 milliárd márkára emelkedett, és az 1841-től 1845-ig terjedő időben pedig elérte az 1,5 milliárd márkánál nagyobb összeget. Thackeray a hatalmas befektetések és a vad spekulációk ez éveit ábrázolja a „James de la Pluche, Esq. naplójá"-ban. Már 1840-ben, tíz esztendővel a Liverpool—Manchester-vasútvonal megnyitása után, kereken 1350 kilométer volt az angol vasútvonalak hossza.

Természetes, hogy a vasúti forgalom fejlődése megkönnyítette a fontosabb nehézipari és bányászati termékek szállítását, s egyúttal hozzájárult ahhoz is, hogy megnőjön a kereslet ezek után a termékek után. A vasutak működéséhez nemcsak jelentős mennyiségű szénre volt szükség; a sínek, vasúti kocsik és mozdonyok felemésztették a vastermelés jelentős százalékát. Dobb[8] megjegyzi, hogy vasutak építésére a 40-es évek végéig megközelítőleg félmillió tonna vasat, vagyis az össztermelés egynegyedét fordították.

Nem csodálkozhatunk azon, hogy Anglia hatalmas ipari fejlődése jelentős gyarmati terjeszkedéssel esik egybe, s hogy ennek az időszaknak a vége felé jelenik meg az angol gyarmatok első története (R. M. Martin. History of the British Colonies. [A brit gyarmatok története.] 5. köt. 1834/35.), amelyben Angliát „a világ sorsa urának" nevezik ki.

Spanyolország bukása után, a kapitalista rendszer első évszázadának végén, a feudális Franciaország vált az európai kontinens vezető hatalmává. Anglia korai kapitalista fejlődésének következtében az uralkodó osztály számára rendkívül hasznosnak

[8] *Dobb.* Studies in the Development of Capitalism. (Tanulmányok a kapitalizmus fejlődéséről.) London 1946. 296. old.

látszott egy jelentős gyarmati birodalom megszerzése, márcsak az eredeti tőkefelhalmozás szempontjából is. Ugyanígy a feudális Franciaország nemzeti és merkantilista fejlődése nyersanyagokban, fémben és rabszolgákban gazdag területek megszerzésére ösztönzött. A XVIII. század közepéig rendkívül kétséges, vajjon az angol vagy a francia gyarmatbirodalmat kell-e jelentősebbnek értékelni — bár Franciaországnak az utrechti béke nagy veszteségeket okozott. A hétéves háborúban azután végérvényesen Anglia javára dőlt el a gyarmati világért folytatott küzdelem.

A hétéves háború végére Anglia biztosította magának az elsőbbséget a gyarmatokon. Franciaország ekkor arra kényszerült, hogy átadja Angliának Kanadát és az Antillák több szigetét. Anglia az 50-es évek folyamán meghódította Indiában Bengál nagy részét és a hétéves háború végén Franciaország kénytelen volt indiai birtokainak túlnyomó részét Angliának kiszolgáltatni. Kevéssel ezután, 1770-ben, feloszlott a Francia-Indiai Társaság. Anglia Afrikában is növelte birtokát: elfoglalta a szenegáli területet. Nem sokkal később, 1776-ban, elvesztette amerikai gyarmatait és ez lényegesen leszűkítette az angol gyarmatbirodalmat. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy bár Anglia elveszítette az amerikai kontinens feletti politikai uralmát, a következő 150 évben, pontosabban 1914-ig, Amerikában igen nagy és rendkívül jövedelmező befektetéseket eszközölt és így egykori gyarmati területe még sokáig igen gyümölcsöző volt számára.

A következő években Anglia részben kikerekíti gyarmatait, részben új gyarmatosításba kezd, másrészt megszáll egyes fontos stratégiai pontokat. 1787-ben Anglia Nyugat-Afrikában veti meg a lábát, a Sierra Leone partvidékén. 1788-ban megkezdi az ausztráliai kontinens betelepítését. 1796-ban Ceylon szigetét szállja meg, majd 1800-ban Malta következik, 1810-ben Mauritius-sziget, 1815-ben a Fokföld, 1819-ben Singapore. Anglia ebben az időben, az 1813-tól 1823-ig terjedő évtizedben, Hastings vezetése alatt meghódítja Közép-India nagy részét. 1833-ban kezdi meg Kína gazdasági meghódítását, amely 1839—1841-ben az első ópiumháborúhoz vezet, miután már előzőleg Kanton lett a bengáli ópium piacává. Quincey és Carlyle vad uszítóknak bizonyultak ebben a Kína elleni háborúban.

Ezeknél a gyarmati hódításoknál egyrészt az illető területek nyersanyagának és feudális módon űzött iparának egyszerű kizsákmányolásáról van szó, másrészt azonban az ott található

gazdasági kincsek kihasználása mindenekelőtt szükségessé teszi a megszállt területek fokozottabb benépesítését. Többnyire fegyencekkel népesítik be ezeket a területeket. A fegyenceket borzalmas feltételek mellett hajózzák Angliából a gyarmatokra, hogy ott az angol tőke számára értéktöbbletet termeljenek. William Godwin, a nagy radikális angol publicista, „Caleb Williams" című regényében ábrázolta ennek a deportációs rendszernek a borzalmait. Hogy elég munkaerőt szerezzenek, a gyarmatokra vitték az összes elítéltek nagy részét. Deportáltak kis tolvajokat[9], szegény, fizetésképtelen adósokat, és a politikai öntudatra ébredő munkásság számos tagját, akik áldozatul estek az uralkodó osztály terrorista módszereinek. Deportáltak ezenkívül árva gyermekeket és koldusokat, és ide tartozik az állatias emberrablás (kidnapping), amelyben egyaránt résztvettek hatósági tisztviselők és udvarhölgyek.

Az ipar növekedése és a gyarmatbirodalom kiterjedése az angol külkereskedelem további fellendülésével járt. A XVIII. század második felében még mindig jelentős a rabszolgakereskedelem. Liverpool ebben az időben túlszárnyalta Bristolt a rabszolgakereskedelem lebonyolítása terén, rabszolgaszállító hajóállományát az 1750-es évek mintegy 50 hajójáról a század végéig megközelítőleg 150-re emelte. Az 1792-ben rabszolgakereskedelemmel foglalkozó 33 liverpooli cég közül 14 rendelkezett az e célra berendezett hajók többségével: a 139 rabszolgahajó közül 94 hajó volt a kezükön. S. Dumbell érdekes kimutatást ad a rabszolgakereskedelemből eredő haszonról egy táblázatban, amely öt, 1798 és 1805 között megtett hajóút nyereségét összegezi[10]:

Hajók	Eladott rabszolgák	Tiszta nyereség font	shilling	penny	Rabszolgánkénti átlagnyereség font	shilling	penny
Lottery	453	12 091	/16/	1	26	/13/	10
Lottery	305	11 039	/ 9/	6	36	/ 3/	10
Enterprize	392	6 428	/ 6/	5	16	/ 7/	11
Fortune	343	1 878	/ 2/	9	5	/ 9/	6
Louisa	326	8 551	/ 3/	10	26	/ 4/	7
	1819	39 988	/19/	7	21	/19/	8

[9] Egy jelentés szerint „1844-ben több embert birkalopásért elítéltek és 14 évre Van Diemen-földre vitték őket". Lásd: The Hungry Forties, Life under the bread tax. (A 40-es évek éhsége. Az élet a kenyéradó idején.) London 1904. 79. old.

[10] *S. Dumbell.* The Profits of the Guinea Trade. (A guineai kereskedelem profitjai.) Economic History. (Gazdaságtörténet.) 1931 január. 257. old. Idézve *Henry Hamilton* után. History of the Homeland. (A haza története.) 449. old. — A számok nem egyeznek minden apró részletben. Mivel az eredeti példányt nem tudtam megtalálni Berlinben, nem javíthattam ki őket.

Az angol külkereskedelem egészében véve úgy fejlődött az itt tárgyalt időben, ahogyan ezt a következő táblázat feltünteti:

Anglia külkereskedelme 1750 és 1849 között
Volumen (1913 = 100)

Évtized és gazdasági ciklus	Index	Évtized és gazdasági ciklus	Index
1750—1759	1,0	1810—1819	4,3
1760—1769	1,3	1820—1826	5,0
1770—1779	1,4	1827—1832	6,4
1780—1789	1,5	1833—1842	8,3
1790—1799	2,4	1843—1849	12,0
1800—1809	3,4		

A külkereskedelem növekvő ütemben emelkedett. 1750—1759-ben mégegyszer akkora, mint 1700—1709-ben. 1800—1809-ben több mint háromszorosa az 1750—1759-es évekének; 1843—1849-ben kereken huszonötször akkora, mint a XVIII. század kezdetén volt. James Thomson 100 évvel előbb írta „Rule Britannia" (Britannia uralkodj!) című költeményét — és most Anglia valóban uralkodott az óceánok felett.

Az ipar, a külkereskedelem és a gyarmati terjeszkedés fejlődésével szorosan összefüggött a kezdődő tőkekivitel. Ez a XVIII. században már jelentős mértékű volt — így csupán Nyugat-Indiában valószínűleg többszázmillió márkát ruháztak be. Alexander Hamilton az amerikai iparágak 1791-i állapotáról szóló jelentésében megjegyzi, hogy egyes iparágak gyakorlatilag angol kézen voltak. De egyúttal voltak Angliában magas összegű külföldi, különösen holland tőkebefektetések is. Csak az 1815-ös békét követő években kezd Anglia a világ bankárjává válni és egyben nagymértékben megnövekszik a tőke, pénz és gépek kivitele, amelyek külföldön az angol finánctőke számára értéktöbbletet termelnek.

Egy 1827-ben összeállított táblázat szerint[11] Anglia 1818 és 1825 között nyolc európai és ugyanennyi délamerikai államnak adott kölcsönt, kereken 1,5 milliárd márka értékben, amelynek kétharmad része magából Angliából származott. Ugyanezen forrás szerint angol kapitalisták kereken 700 millió márka értékű francia,

[11] Statistical Illustrations of the British Empire. (A brit birodalom statisztikai adatai.) London Statistical Society. (Londoni Statisztikai Társulat.) 1827. 112. old. Közli *C. K. Hobson* is. The Export of Capital. (Tőkekivitel.) London 1914. 101. old.

mintegy 180 millió márka értékű amerikai (Egyesült Államok) és 40 millió márka értékű orosz papírokkal rendelkeztek. Ehhez járul még az a sok tízmillió márka, amelyet dél- és középamerikai bányavállalkozásokba fektettek. A következő években, 1836-ig, 100 millió márkát fektettek az amerikai csatorna- és vasútépítkezésekbe. A 30-as évek végére az angol tőkebefektetések összege az Egyesült Államokban valószínűleg nem tett ki kevesebbet félmilliárd márkánál. 1843-ban az amerikai House of Representatives (képviselőház) kereken 600 millió márkára becsülte az angol tőkebefektetéseket az Egyesült Államokban[12].

A kapitalista ipari termelés szükségszerűen válságokhoz vezet, amelyek időről-időre megismétlődnek és ezért ciklikus válságoknak nevezzük őket. Ezúttal nem vizsgálhatjuk meg a ciklikus válságok keletkezésének okait[13], de itt kell határozottan rámutatnunk arra, hogy az első válságok természetesen Angliában törtek ki, mert először Angliában volt az ipari termelésnek elég nagy szerepe ahhoz, hogy válságokat idézzen elő.

A válságok először a gazdaság egy kis szektorára korlátozódtak. Mindaddig, amíg az összgazdaságon belül a mezőgazdaságé a döntő szerep, mégha kapitalista módon űzött mezőgazdaságról van is szó, addig a rossz termésnek sokkal nagyobb a jelentősége, sokkal komolyabb gazdasági válságokat okoz, mint az ipari túltermelés. De az ipar súlyának növekedésével nő az ipari válságok jelentősége is az összgazdaságban és talán az 1825-i válságot nevezhetjük az első ciklikus válságnak, amely az egész angol gazdaságot erősen megrendítette. 11 évvel később, 1836-ban, követte ezt a második ciklikus válság és 11 év múlva, 1847-ben, a harmadik, amely már az ipari kapitalizmus második szakaszába esik.

Az angol gazdaság történetére vonatkozó fejtegetéseink során most kell behatóbban foglalkoznunk a mezőgazdaság kérdésével. Az ipari forradalom korszakának végével ugyanis a mezőgazdaság már nem lehet továbbra is a gazdasági élet olyan ága, amely döntő szerephez jut az ipar mellett, sőt, túlsúlyra juthat vele szemben. A jövőben, vagyis az utolsó 100 évben, a mezőgazdaságnak nincsen

---

[12] H. R. (House of Representatives.) 296. 27. kongresszus. 3. ülésszak. Lásd: *L. H. Jenks.* The Migration of British Capital to 1875. (A brit tőke vándorlása 1875-ig.) New York 1927. 363. old.

[13] Lásd: *Fred Oelssner.* Die Wirtschaftskrisen. (A gazdasági válságok.) 1. köt. Berlin 1949.

nagyobb szerepe, mint bármely más iparágnak, például a textiliparnak vagy a bányászatnak.

Az itt tárgyalt időszakban befejeződik a mezőgazdaságban a földbirtok koncentrációjának folyamata, különösen a bekerítési törvények következtében. Az utolsó 100 évben végbement birtokkoncentrációnak már nincsen döntő jelentősége. A bekerítések üteme talán azon mérhető le, hogy a parlament az 1728-tól 1760-ig terjedő időben 226, 1761 és 1796 között ellenben 1482 és 1797-től 1820-ig 1727 bekerítési törvényt adott ki. E törvények következtében megközelítően 1,5 millió hektár földet halmoztak fel. A nagybirtokosok ennél a földrablásnál hallatlan brutalitással jártak el. Ők maguk döntöttek a földrablás jogosságáról, vagyis egyszerre játszották a peres fél és a bíró szerepét. 1771-ben Arthur Young, ismert író, így jellemzi a bekerítéseket intéző kormánybiztosok tevékenységét: „Így a tulajdonosok birtoka, különösen a szegényeké, teljesen az ő (a kormánybiztosok — *J. K.*) kezükben van; a harag és minden előítélet akadálytalanul érvényesülhet, mert a kormánybiztosok olyan korlátlan hatalommal rendelkeznek, amilyennel egy szabad ország egyetlen más üzletágában sem találkozunk"[14]. A bekerítések és a városi birtokspekuláció szörnyű következményeit ábrázolja Goldsmith „Elhagyott falu"-jában (The Deserted Village) és majdnem két emberöltővel később mégegyszer Cobbett is a „Vidéki utazások"-ban (Rural Rides. 1825 november 11., 1826 szeptember 11., 1826 október 11.). A bekerítések következtében a vidék vagy pusztává és néptelenné vált, mivel a megélhetési eszközeiktől megfosztott kis- és középparasztokat elűzték, vagypedig kastélyokhoz tartozó, óriási parkok létesültek, ahol nem folytattak földművelést.

A bekerítésekkel együtt mégis jelentékenyen megjavul a mezőgazdasági termelés technikai színvonala. Elterjed és az egész országban uralkodóvá válik a földterület teljes megművelése, az ugar megszüntetése és a vetésforgó. Előrehalad a nagy mocsaras vidékek termővététele. A londoni húspiacon eladott borjúk és marhák átlagsúlya az 1700 és 1800 között eltelt évszázadban több mint kétszeresére emelkedett. A juhok átlagsúlya az 1710. évi 28 fontról[15] 1795-ben 80 fontra, a marháké 370 fontról 800 fontra emelkedett. Számos tudományos mezőgazdasági társaságot alapí-

[14] Idézi: *Henry Hamilton.* History of the Homeland. London 1947 43. old.

[15] 1 font = 45,36 dkg.

tanak, 1802-ben pedig külön földművelésügyi minisztériumot létesítenek, a Board of Agriculture-t. Ez a minisztérium rendezte azokat a híres előadásokat is, amelyeket Davy tíz éven át tartott „A kémia és a növényfiziológia kapcsolatáról". A mezőgazdaság iparosításának legelső kezdetei is megállapíthatók: 1786-ban Andrew Meikle feltalálta a cséplőgépet. 1800 körül a jobb skóciai, majd később az angliai farmokon is általánosan elterjedt a használata. Igaz ugyan, hogy nincsenek pontos adataink a földművelés termelékenységének emelkedéséről; nem tudjuk, hogy a termelékenység megfelelt-e annak az emelkedésnek, amely a londoni piacon eladott marhák súlyából megállapítható. De kétségkívül növekedett a hektárok szerinti hozam.

Az iparban még szorosabb volt a tudomány és a gazdaság közötti kapcsolat, mint a mezőgazdaságban. A XVIII. század második felében az ország minden részében, még kis városokban és grófságokban is, tudományos egyesületeket alapítottak. Ezeknek az egyesületeknek a célja — mint ez már nevükből vagy nyilatkozataikból is kiderült — a találmányok elősegítése volt. A jelentősebb társaságoknak — például az 1754-ben alapított Society of Arts-nak (Ipari Társaság) vagy a birminghami Lunar Society-nek — a kor olyan nagy mérnökei és vállalkozói, természettudósai és filozófusai voltak a tagjai, mint Arkwright, Priestley, Wedgewood, Boulton és mások. Nem csoda, hogy ezekben az években a nyilvántartott találmányok száma gyorsan megnövekedett; számuk az 1740—1749 és 1780—1789 közötti öt évtizedben így alakult: 82, 92, 205, 294 és 477.

S amellett, hogy a tudomány egyre érettebb fokot ér el a gazdasággal való tudatos összekapcsolása folytán, bizonyos fokig a tanult gépmunkások egy részének technikai színvonala is emelkedik. Természetesen ez nem vonatkozik a dolgozók tömegeire. A színvonalnak ez az emelése szükséges volt azért, hogy megbízható munkásokból olyan kis törzset szervezzenek, amely valóban tud a gépekkel bánni. A XIX. század 20-as éveitől kezdve kialakulnak az úgynevezett Mechanic's Institute-ok (Szakmunkás Intézetek), ezek közül az elsőt 1823-ban alapították Skóciában. A londoni intézetnek hamarosan 1500 munkás lett tagja, ezek évente 21 márka tagsági díjat fizettek. Folyóiratuk is megjelent, a *Mechanic's Magazine* (Szakmunkás Folyóirat), mégpedig több mint 15 000-es példányszámban.

De ez mégsem jelenti azt, hogy az uralkodó osztálynak

ebben az időben különösebben érdekében állott volna az oktatási színvonal emelése. A tanult munkások rétege ugyanis nagyon vékony volt és az ipari kapitalizmus ez első szakaszának végéig a lakosságnak több mint fele analfabéta maradt. Colquhoun becslése szerint 1806-ban Angliában és Walesben 2 millió gyermek egyáltalán nem részesült oktatásban[16]. Murray úgy véli, hogy 1810-ben a földmunkások háromnegyed része nem tudott olvasni[17]. Később még röviden rátérünk arra, milyen volt az uralkodó osztály állásfoglalása a munkásgyermekek oktatásának kérdéseivel kapcsolatban. Itt csak egy másik rokon kérdésre utalunk, arra a politikára, amely hozzáférhetetlenné tette a sajtót a dolgozó tömegek számára. Egy olcsó napilap megjelenését, amelyet a munkások nagy tömegei megvehettek volna, magas papír-, újság- és hirdetési adókkal akadályozták meg. Jellemző az angliai helyzetre, hogy 1830-ban csak minden harminchatodik lakosra jutott egy újság, míg az Egyesült Államokban levő Pennsylvaniában minden negyedik amerikainak megvolt a maga újsága.

Az ipari kapitalizmusnak ez az első szakasza egészében véve óriási társadalmi haladást eredményezett. Az ország vezető polgárait általános optimizmus töltötte el. Ha Hume, Fergusson, Adam Smith, Paine, Godwin, Shelley, Owen, Wedgewood, Byron vagy Reynolds írásait olvassuk, azt látjuk, hogy szilárdan hisznek az emberiség haladásában s nagy jövőt jósolnak mind az anyagi javak, mind a szellem fejlődésének. Ezek az emberek nem abban különböznek egymástól, hogy hisznek vagy kételkednek. Sokkal inkább megkülönbözteti őket az, hogy egyesek — amint azt talán Gainsborough-nál, Johnsonnál, Boswellnél látjuk — meg vannak elégedve az uralkodó állapotokkal, mások pedig bírálják őket, de építő módon — mint Cowper, Shelley, Crabbe és Hazlitt. S a legtöbbjüket ugyanakkor mély nemzeti érzés hatja át, amely néha már nemzeti fennhéjázással párosul. Wordsworth úgy látja, hogy Angliának kell megvédenie valamennyi nép nemzeti becsületét, például Spanyolországét Franciaországgal szemben. Ugyanígy vélekedik Byron is. Carlyle viszont ennek a kornak a végén dolgozza

[16] *Colquhoun.* Treatise on Indigence. (Értekezés az ínségről.) 143. old.

[17] Archibald Constable levelezése. 1. köt. 295. old. A. Murray levele A. Constable-hoz. 1810 december 29. Idézi: *Elie Halévy.* A history of the English people in 1815. (Az angol nép története 1815-ben.) 3. köt. London 1938. 159. old.

ki hatalmi elméletét, amellyel már átvezet a fejlődés következő szakaszába. Ez elmélet szerint a látszólag erőszakos és jogtalan hódítások végül is erkölcsi szempontból jogosnak bizonyultak, ha a hódítónak „magasabb a kulturális színvonala" (lásd 1839-ben megjelent művének, a „Chartism"-nak [Chartizmus] 5. fejezetét, amelynek jellemző címe: „Jog és hatalom" [Rights and Mights]). Carlyle szerint Angliának az a feladata, hogy meghódítsa a gyarmati világot és a többi népnek megmutassa, milyen módon lehet boldoggá tenni az embereket.

A Carlyle munkáit megelőző 100 év folyamán, s főleg az itt tárgyalt kor kezdetén, a polgárság többségében már nem az „eredeti", hanem a „természetes" tőkefelhalmozást űzi. Ez a polgárság tehát, amelyet nem vonzanak a gazdasági kalandok, az erkölcstanító regényfajta olyan felvirágoztatásában talál kielégülést, amilyet egyetlen más országban sem találunk. A polgárságot még nem zavarták meg a gyáripar fejlődésével járó, meghökkentő, új ellentmondások és békésen elábrándozik Richardson Clarissájának és Pamelájának sorsán s emellett helyesli, hogy az író éles hangot üt meg a nagyok züllött életmódjával szemben. Lelkesedik Fielding tengerészelbeszéléseiért s a változatosság kedvéért előveszi Walpole romantikus rémtörténeteit. Élvezettel olvassa Hume műveit, Anglia megbízhatatlan, de „észszerű" történetét. Az ő filozófiai írásaiban a Bacon—Locke-irány betetőzését látja. Hume és barátja, Adam Smith hatására a polgárság végleg megszabadul a merkantilizmus bilincseitől. Adam Smith megalapozza a gazdaságilag erősebb fél gazdaságtanát, a liberalizmus rendszerét, amelyet elméletileg Ricardo épít ki a következő időben. Ezzel a polgári gazdaságtan eléri csúcspontját. A francia forradalom előtti kornak a jelképe Samuel Johnson, „a józan okosság doktora". Viszont a fejlődés következő szakaszába való átmenetnek azt az idejét, amelynek végén Carlyle áll, Blake művei jellemzik rendkívül kiélezett formában.

2. A MUNKÁSOK HELYZETE

Az itt tárgyalt 90 évben Anglia lakossága jóval gyorsabban növekedett, mint bármikor azelőtt s ezzel egyidejűleg gyors városiasodási folyamat indult meg. Anglia és Wales lakossága a XVII. században megkétszereződött, 1700 körül tehát körülbelül 5 millióra tehető. 1750-ig nem emelkedett túlságosan nagymértékben, körülbelül 6,5 millióra. A következő 50 évben 9,25

millióra emelkedett, és a következő fél évszázadban, tehát nem sokkal több mint másfél emberöltő alatt, csaknem megkétszereződött. 1850-ben kerek 18 millió. London még mindig jóval kiemelkedett a városok közül. 1700 körül mintegy 675 000 volt lakosainak száma, 1800 körül több mint 1 millió. London akkoriban még több mint tízszer volt nagyobb a második legnagyobb városnál. A XIX. század első felében azonban más városok is rohamos növekedésnek indulnak. Manchesternek, a London után következő legnagyobb városnak, 1800 körül 95 000 lakosa volt, 1850-ben 400 000 lakosa. Utána Glasgow következett 85 000, illetőleg 330 000, Birmingham 70 000, illetve 235 000 és Leeds 50 000, illetve 170 000 lakossal. Egyetlen más városnak sem volt 1800 körül 50 000-nél több lakosa. Legjobban még Sheffield közelítette meg ezt a számot 46 000-rel és 1850-ben 135 000-rel. A legkisebb városnak, Bradfordnak, amelynek 1850-ben 100 000 vagy még több lakosa volt, 1800-ban még csak 13 000.

A lakosság foglalkozás szerinti rétegeződése ebben az időben igen lényegesen megváltozott. Ha szembeállítjuk King 1688-ra vonatkozó és Colquhoun[18] 1801-re vonatkozó számadatait, akkor Cole és Postgate[19] összeállítása alapján a következő eredményt kapjuk:

Réteg	1688	1801
Elnyomorodott szegényparasztok és pauperek	1 300 000	1 040 000
Tanulatlan munkások	1 275 000	1 530 000
Parasztok (farmerek)	750 000	960 000
Kisebb földtulajdonosok	660 000	600 000
Kézművesek és tanult munkások[20]	240 000	2 006 000
Egyéb	1 275 000	2 951 000
	5 500 000	9 087 000

Az elnyomorodott szegényparasztok és pauperek rétege 260 000-rel csökkent és a tanulatlan munkásoké pedig körülbelül ugyanennyivel növekedett. A farmerek és kis földtulajdonosok száma alig 10 százalékkal, a lakosság száma pedig kétharmaddal növekedett. A kézművesek és ipari munkások száma viszont több

[18] *Colquhoun.* Treatise on the Wealth, Power and Resources of the British Empire. (Értekezés a brit birodalom gazdagságáról, hatalmáról és kincseiről.) London 1815.

[19] *G. D. H. Cole és Raymond Postgate.* The Common People, 1746—1938. (A köznép, 1746—1938.) London 1938. 69—70. old.

[20] Ez a csoport 1801-ben számos félig és teljesen tanulatlan manufaktúra- és gyárimunkást foglal magában.

mint nyolcszorosára emelkedett. Ez az a réteg, amely az ipar felépítését szolgálja és amelynek a munkája által rendkívül nagy gazdagság halmozódik fel, a „természetes", azaz nem az eredeti felhalmozás útján.

Az 1841-es évre lényegesen jobban tagolt számadataink vannak[21]:

Foglalkoztatottak száma Angliában és Walesben 1841-ben

Mezőgazdaság	1 300 000
Bányászat	210 000
Építőipar és útépítés	350 000
Ipar	1 800 000
Közlekedés	150 000
Kereskedelem	710 000
Állami alkalmazott	100 000
Szabad pályán dolgozó	140 000
Házi cselédség	1 080 000
Járadékos	785 000
Összesen ..	6 630 000

A legfőbb gazdasági ág az ipar. Ezen belül több mint 1,1 millió embert foglalkoztat a textil- és ruházati ipar, majdnem annyit, mint a mezőgazdaság. A második legnagyobb foglalkozási ágat a házi cselédek képviselik millión felüli számmal. Ez a szám utal az uralkodó osztály gazdagságára, amely megtalálható a polgárság középső rétegeinek nagy részénél is. A járadékosok 785 000-es száma, amelyhez számos kisjáradékos is tartozott (természetesen nem a szociális biztosításban részesülőkről van szó, mert ilyenek akkoriban nem is voltak), szintén igen nagy és már ebben az időben az élősdi elemek nem kis számára mutat. Mindjárt a járadékosok után következnek azok, akik a kereskedelemben működnek. Csak nagy távolságban követi őket az építőipar és a bányászat.

A 6,6 millió foglalkoztatottból 1,8 millió nő; ez az összlétszámnak majdnem egyharmada. A legtöbben közülük, az összes foglalkoztatott nő kétharmada, három gazdasági ágban dolgoztak: a textiliparban, ahol 258 000-rel több mint kétötödét alkotják a 604 000 foglalkoztatottnak; a ruházati iparban, ahol 177 000-rel kerek egyharmadát teszik ki az 521 000 foglalkoztatottnak és

[21] Lásd: *Charles Booth.* Occupations of the people ot the United Kingdom, 1801—1881. (Az Egyesült Királyság lakosainak foglalkozása, 1801—1881.) Journal of the Royal Statistical Society. (A Királyi Statisztikai Társulat folyóirata.) 1886. 314. és következő oldalak.

a háztartásban, ahol 842 000-rel mintegy négyötödét alkotják az 1 078 000 házi cselédnek.

Hogyan alakultak ebben az időben a bérek? Az 1779 előtti évekre vonatkozóan nem tudunk adatokat közölni az egyes gazdasági ágakról. Ezért az első táblázat valamivel később kezdődik, mint a második.

Bérek az egyes iparágakban 1779 és 1849 között[22]

(1850 = 100)

Évtized és gazdasági ciklus	Londoni kézművesek és szakmunkások	Pamutipar	Építőipar	Fém- és hajóépítőipar	Mezőgazdaság
1779—1788	70[23]	—	58	—	—
1789—1798	75	—	66	—	83
1799—1808	88	182	—	—	111
1809—1818	109	137	—	97[24]	120
1819—1828	105	100	—	96	96
1820—1826	105	100	—	96	95
1827—1832	103	90	91	91	91
1833—1842	99	93	95	—	91
1843—1849	98	100	99	102	96

Átlagos bérek, létfenntartási költségek és reálbérek 1749 és 1849 között[25]

(1850 = 100)

Évtized és gazdasági ciklus	Névleges bérek	Létfenntartási költségek	Reálbérek
1749—1758	76	67	113
1759—1768	81	72	112
1769—1778	85	82	104
1779—1788	86	85	101
1789—1798	94	97	98
1799—1808	114	137	83
1809—1818	114	159	72
1819—1828	98	124	79
1820—1826	98	122	80
1827—1832	93	114	82
1833—1842	95	110	86
1843—1849	98	109	90

Az itt tárgyalt 100 év alatt a reálbérek körülbelül egyharmaddal csökkentek, majd lassan emelkedtek. A 40-es években mégis még mindig 20 százalékkal a XVIII. század 50-es éveinek

[22] Forrásokra stb. nézve lásd az I. fejezet függelékét.
[23] Az 1769—1778-as évekre vonatkozóan az index ugyancsak 70.
[24] 1810—1818.
[25] Forrásokra stb. nézve lásd az I. fejezet függelékét.

színvonala alatt maradtak. A XIX. század közepe táján egy munkás 20 százalékkal kevesebbet vásárolhatott a béréből, mint nagyapja a XVIII. század közepén, az ipari forradalom kezdetén.

A reálbérek süllyedése a XIX. század első két évtizedében részint arra a gazdasági válságra vezethető vissza, amelyet a francia forradalom elleni és a Napoleon elleni háborúk okoztak. Gyors áremelkedések a reálbér gyors esését eredményezték. De még az a több mint 30 év, amely a háborúnak és válságoknak ezt a szakaszát követte, sem volt elég arra, hogy megint jóvátegye a reálbérek előbbi esését. A gyorsan emelkedő gazdagság, a rendkívül gyors technikai haladás, az ipari termelés hatalmas kibontakozása ellenére a munkások életkörülményei rosszabbak maradtak, mint az ipari forradalom kezdetén voltak.

Még jobban kidomborodik a fejlődés képe, ha megvizsgáljuk a bérek általános fejlődését a 150 év alatt:

Reálbérek 1700 és 1849 között (1900 = 100)

1700—1748	65
1749—1798	62
1799—1849	49

Az ipari forradalom kibontakozásával a reálbérek jelentősen csökkentek. A XIX. század első felében a munkások bérükből csak kerek háromnegyedét vásárolhatták annak, amit megvehettek maguknak a XVIII. század első felében.

Ha megnézzük az egyes iparágakban kifizetett béreket, azt találjuk, hogy valamennyi iparágban — a pamutipar kivételével — ugyanaz az általános irányzat uralkodik. A XVIII. század 70-es és 80-as éveiben a bérek viszonylag szilárdak voltak; ugyanez vonatkozik a létfenntartási költségekre is. A 90-es évek kezdetén, egészen a Franciaországgal folytatott háború végéig, a bérek emelkednek, de a létfenntartási költségek még gyorsabban növekednek. Utána, egészen a 30-as évek közepéig, a bérek ismét csökkennek, a létfenntartási költségek pedig még erősebben süllyednek, mint a bérek. A következő évek azután a bérek kisebbfajta emelkedését mutatják, míg a létfenntartási költségek nagyjából változatlanok maradnak. A pamutipar a 30-as évek közepéig egyre alacsonyabb béreket fizetett. Ez a különleges fejlődés az ebben az iparágban végbement hatalmas technikai változásokra vezethető vissza. A technikai fejlődés itt, úgyszólván minden más iparággal ellen-

tétben, amelyek csak kevéssé voltak gépesítve és így aligha tekinthetők gyáriparnak, hirtelen átmenetet okozott a kézierővel végzett munkáról a gépi munkára, gyakran a házi munkáról a gyári munkára. A pamutiparban eszerint megvolt a lehetőség, hogy a megmaradt kézművesek bérét egyre mélyebbre szorítsák le[26]. Egyidejűleg azt tapasztaljuk, hogy a férfimunkások bérére a gyári munkában akkoriban szokásos különlegesen erős nyomást gyakorolnak. Ezzel kényszerítették a nőket és gyermekeket arra, hogy munkába álljanak (mert ha a férfi kevesebbet keres, az asszonynak és a gyermekeknek is munkába kell állniok). A textiliparban végbement fejlődés alapjában véve jellemző a bérek általános fejlődésére a gyáriparban.

Kay a következőkép írja le a takácsok helyzetét, akiknek gyorsan csökkenő bére olyan nagymértékben hozzájárul a textiliparban kifizetett bérek rendkívüli süllyedéséhez: „A takácsok ... még meglehetősen széles réteget képviselnek, és bár napi 14 vagy még több órát dolgoznak, csak 5—7 vagy 8 shillinget keresnek hetenként ... hiányosan táplálkoznak, siralmasan ruházkodnak, szörnyű lakásfeltételek között, tudatlanul, szűk, nedves pincékben vagy túlzsúfolt, rosszul szellőztetett műhelyekben szőnek, és már csak az hiányzik, — sőt, nagyon gyakran meg is történik — hogy erkölcsileg elzülljenek és minden gátlás nélkül cselekedjenek, s így a barbár életmód tökéletes képét nyujtsák"[27].

A bérek fenti számadatai a munkások egy állandó csoportjára vonatkoznak; nem adnak valódi átlagot, mivel nem veszik figyelembe, hogy a munkásság összlétszámán belül igen erősen növekszik a nők és gyermekek száma, akik pedig különösen alacsony béreket kapnak. Ha valódi átlagbéreket tudnánk kiszámítani, amelyek a különösen rosszul fizetett munkások, azaz az asszonyok és gyermekek foglalkoztatottságának abszolút és relatív emelkedését kielégítően figyelembe vennék, akkor kitűnnék, hogy a bércsökkenés 1818-ig még sokkal nagyobb volt, mint a fenti számok mutatják. A következő években bizonyos esetekben nem

---

[26] A XVIII. század második felében alkalmilag gyors reálbércsökkenést tapasztalunk a mezőgazdaságban, ugyancsak a technikai haladás miatt. Ebben az esetben ennek oka az volt, hogy csökkent a munka utáni kereslet és ennek megfelelően megvolt a lehetőség a bérek leszorítására.

[27] *James Phillips Kay.* The Moral and Physical Condition of the Working Classes employed in the Cotton Manufacture in Manchester. (A manchesteri pamut-manufaktúrában alkalmazott dolgozók erkölcsi és fizikai állapota.) London 1832. 27. old.

béremelkedés, hanem a közvetlen háborúutáni évek rövid fellendülése után esetleg éppen további reálbércsökkenés állt be. A nők és gyermekek egy részének bére a legjobb esetben zsebpénznek nevezhető. A nők bére is nem ritkán 50—80 százalékkal maradt a férfiaké alatt. A nőknek ez az alacsony bére kifejezi a nők általános helyzetét, akiknek minden téren a férfiak mögött kellett maradniok, fizetésben és oktatásban, politikában és a társadalmi élet minden más területén egyaránt. Mary Wollstonecraft előremutató műve, a „Vindication of the Rights of Women" (A nő jogainak védelme), még nem kelthetett visszhangot azokban a körökben, amelyeknek szánták. Ennek oka az volt, hogy a nőket vagy túlságosan alacsony színvonalra süllyesztették ahhoz, hogy politikailag követni tudták volna, vagypedig — mint sok kis- és középpolgári nő, akiket Jane Austen ábrázol regényeiben — mással sem foglalkoztak, mint szerelmi ügyekkel, amelyeket legfeljebb hímzéseik kedvéért szakítottak félbe.

Az 1800 körüli évekre vonatkozóan rendelkezésünkre áll néhány költségvetés és egyes tételek, amelyekből megismerhetjük a létfenntartáshoz szükséges különböző árucsoportokra fordított kiadás nagyságát. Eden gyüjtötte össze őket[28]; Cole és Postgate, Eden adatai alapján, a következő költségvetést állították össze[29]:

Egy földmunkás évi költségvetése a XVIII. század végén

	Font sterling	Shilling
Élelmiszer	23	8
Burgonya	1	19
Sajt	—	13
Hús	2	12
Cukor, tea, vaj	2	12
Tej	—	13
Sör	—	13
Varrófonál	—	13
Ruházat és cipő	2	—
Fűtés	2	—
Lakbér	1	10
Orvosság stb.	1	—
	39	13[30]

[28] *Sir Frederic Eden.* The State of the Poor. (A szegények helyzete.) 1797.

[29] *Cole és Postgate.* The Common People, 1746—1938. 82. és következő oldalak.

[30] Cole és Postgate téves összeadással 41,12 font sterling eredményre jutnak.

Ehhez a költségvetéshez, amelyet egy négy-ötgyermekes családra vonatkozólag számítottak ki, a két szerző megjegyzi: „Bizonyos azonban az, hogy 1795-ben egy egyszerű munkás ennyit semmiesetre sem keresett, mégha voltak is kereső gyermekei. Ha hetenként 9 shillinget keresett, a bérből éppen csak hogy a kenyér árára futotta. Ha a felesége hetenként 2 shillinget keresett, — ami nagy összeg — ki tudta fizetni a húst, cukrot, vajat és teát. Ha a gyerekei összesen 2,6 shillinget kerestek, éppen csak hogy ki tudták fizetni az utolsó négy kiadási tételt. De a családnak a feltételezett 35 fontos összkeresete mellett is maradna még 4 font 11 shilling[31] hiánya."

Más, Cole-nál és Postgate-nél gondosabb számolók, amilyen például Drummond és Wilbraham[32], is kevesebb bevételt találnak, mint kiadást, Eden különböző adatai alapján. Eden szerint is például 32 font sterling a bevétele és 34 font 14 shilling az összes kiadása egy durhami bányásznak. És ezek az adatok olyan időre vonatkoznak, amelyben még nem következett be a létfenntartási költségek rendkívül erős emelkedése. Hogyan tudták a munkások ezt a hiányt fedezni? A bérhiány fedezését a szegénységi segély rendszere, az úgynevezett Speenhamland-rendszer tette lehetővé. Speenhamland falu előljárói a szegénységi segély következő rendszerét vezették be: mindenkinek meg kellett kapnia a létminimumot, teljesen függetlenül attól, mennyit keresett. A létminimumot pénzben állapították meg és ez a kenyér árának megfelelően változott. Ha a bérek nem fedezték a létminimumot, akkor a községnek akkora segélyt kellett fizetnie, amellyel ezt elérték. A mezőgazdasági és ipari kapitalisták lelkesedéssel üdvözölték a kérdésnek ezt a rendezését és gyorsan bevezették egész Angliában és Walesben. A kapitalisták most ugyanis jóval a létminimum alá szállíthatták le a béreket, és bizonyos fokig mégis biztosítva látták a munkásosztály létét, mert hiszen a községek úgyis fizettek kiegészítő segélyeket. Ennek folytán a községeknek az 1795-öt követő években növekvő összegeket kellett előteremteniök. Olyan magas összegeket, hogy végül a Speenhamland-tarifa létminimumát maguktól egyre lejjebb szállították. A munkások pedig egyaránt megsínylették mind a reálbérek süllyedését, mind azt, hogy a közsé-

[31] Az eredeti szövegben 6,10 font sterling.

[32] *J. C. Drummond és Anne Wilbraham.* The Englishman's Food. A History of Five Centuries of English Diet. (Az angolok élelmezése. Az angol táplálkozás története öt évszázadban.) London 1939. 247. old.

gek egyre kevesebb segélyt fizettek. Az egyes munkásoknak jutó összeg, amely magában véve sem volt magas, az idők folyamán mintegy harmadrészével csökkent. Nem jogtalanul kérdezi két ismert szociográfus, J. L. és B. Hammond: „Találkozunk-e a történelem okirataiban valaha is az életszínvonal ilyen méretű süllyedésével?"[33]

De a községek által fizetett segélyt jelentős részben a kisfarmerek és kézművesek teremtették elő, aminek persze a kapitalisták nagyon örültek. Ilymódon a nagykapitalista vállalkozók bérköltségeik egy részét szegénységi segély formájában az alsóbb középrétegre hárították át. Ezzel nagyon ravasz eszközt eszeltek ki maguknak abból a célból, hogy bevonják az alsóbb középréteget vidéki gyáraik, manufaktúráik, az otthonra kiadott munkák bérköltségeinek fedezésébe. Néhány éven belül a szegénysegélyezés terhei megkétszereződtek. 1800 után pedig, egészen ennek a rendszernek 1834-ben történt felszámolásáig, még tovább emelkedtek.

Senki sem jellemezheti jobban a Speenhamland-rendszert Trevelyan, liberális történésznél: „A béreket kiegészítő szegénységi járadékok fizetése megszabadította a nagybirtokost attól a gondtól, hogy munkásainak akkora bért kelljen fizetnie, amely elég az élet fenntartásához. Az önállóan gazdálkodó, szerényjövedelmű községtagot pedig teljesen igazságtalanul arra kényszerítette, hogy segítsen a nagyvállalkozónak; a munkást ugyanakkor még abban az esetben is függővé tette a segélytől, ha teljes munkaidőben dolgozott! Ennek szörnyű hatású erkölcsi következményei voltak minden érdekelt fél szempontjából. A nagybirtokosok megerősödtek abbeli vonakodásukban, hogy emeljék a béreket, a kis, önálló gazdálkodók rétege a szegénységi segély terhe alatt roskadozott, míg a segélyezett szegényekké lezüllesztett munkások között egyre jobban elharapódzott a csavargás és a bűnözés"[34].

1834-ben megszüntették a szegénysegélyezésnek és „bérkiegészítés"-nek ezt a rendszerét. A vállalkozók számára ugyanis ekkor már komoly hátrányt jelentett: biztosította a kézimunkások legkisebb létminimumát, a kisebb vidéki vállalkozóknak pedig lehetővé tette, hogy megállják helyüket a városi nagyvállalkozók-

---

[33] *J. L. és Barbara Hammond.* The Village Labourer, 1760—1832. (A falusi napszámos, 1760—1832.) 1912. 185. old.

[34] *G. M. Trevelyan.* English Social History. (Angol társadalomtörténet.) 469—470. old.

kal szemben. Az általános segélyek megszüntetésével — mégha az bizonyos fokú béremelést tett is volna szükségessé — annyira meg akarták rendíteni a kézművesek helyzetét, hogy azok a gyárakba kényszerüljenek. A kisebb vidéki vállalkozóknak pedig nem igen lett volna lehetőségük arra, hogy magasabb béreket fizessenek, mint a városi nagyvállalkozók. Így ők is sok esetben arra kényszerültek, hogy munkásaikat átengedjék a városi gyáraknak. Most, az 1834-es új törvény értelmében minden szegénységi segélyben részesülő egyénnek dologházba kellett mennie — gyakran távol családjától — és ott a legsúlyosabb feltételek mellett élnie és dolgoznia. Dickens a „Twist Oliver"-ben ábrázolta őket. Érthető, hogy a szegénységi segélyben részesülők száma hirtelen csökkent és nagyarányú költözés indult meg a faluból a város felé.

Majdnem minden fent közölt béradat a teljes munkaidőben foglalkoztatott munkásokra vonatkozik. De az itt tárgyalt szakaszban sok olyan év volt, mikor a munkanélküliség hirtelen megnőtt, más években pedig a munkakínálat egyszerűen nem volt kielégítő. A következő táblázat az acélöntők munkanélküliségéről számol be 1831 és 1850 között, amelynél tekintetbe kell venni, hogy a munkanélküliség körül tapasztalható ingadozások megfelelnek ugyan az átlagnak, de — amint az 1850 utáni összehasonlítási számadatok mutatják — a munkanélküliség abszolút színvonala ebben a csoportban mégis jelentősen az átlag felett van.

A szakszervezetben tömörült acélöntők munkanélküliségének százalékaránya 1831 és 1850 között

	Százalék		Százalék
1831	5,2	1841	18,5
1832	7,1	1842	11,0
1833	8,1	1843	7,4
1834	6,2	1844	5,1
1835	5,4	1845	3,9
1836	5,0	1846	19,3
1837	12,4	1847	15,7
1838	10,5	1848	33,4
1839	11,1	1849	22,3
1840	14,8	1850	13,2

A táblázat világosan mutatja, hogy már akkor milyen erősen ingadozott a foglalkoztatottak száma. Az 1847—1849-i válság idején a munkanélküliség — ahhoz az évhez képest, amelyben a foglalkoztatottság a legnagyobb volt — több mint nyolcszorosára

emelkedett. A válság leküzdése után ellenben éppen ilyen gyorsan csökken a munkanélküliség.

A munkanélküliek abszolút száma a kedvezőtlen 40-es években valószínűleg elérte az 1 milliót. A hivatalos statisztika szerint 1842 március 25-én a szegénységi segélyben részesülők száma 1,4 millió volt. Természetesen voltak közöttük munkaképtelenek és dologházban foglalkoztatottak is, de ezenkívül még számos olyan munkanélküli volt, aki nem kapott támogatást — például olyanok, akiknek a felesége dolgozott; ezeket természetesen a fenti adatokhoz kellene számítanunk.

A foglalkoztatottság százalékarányának ezeket az ingadozásait a fenti bértáblázat nem veszi tekintetbe. Mivel ezenfelül az 1843—1849-i teljes gazdasági ciklusban a munkanélküliség százalékaránya tetemesen magasabb volt, mint a megelőzőében, nagyon valószínű, hogy ebben a ciklusban a reálbérek az előzőéhez képest jelentősen csökkentek, nempedig emelkedtek, mint ahogy azt a fenti táblázat mutatja. Ezért egyáltalán nem valószínűtlen, hogy a 40-es években a reálbérszínvonal ismét a századforduló körüli háborús évek mélypontjára süllyedt.

A munkanélküliség azonban nemcsak nagy bérveszteségeket és borzalmas ínséget hozott a munkanélkülieknek. Általános bizonytalanságot jelentett minden munkás, még a foglalkoztatottak életében is. Erről a bizonytalanságról írja Carlyle, a pamutfonó munkások életfeltételeivel kapcsolatban: „Itten az üzlet ma virágzik, holnap már pang — folytonos szerencsejáték, és úgy is élnek, mint a szerencsejátékosok, egyszer fényűzően, máskor éhezve. Sötét, lázongó elégedetlenség emészti őket, a legnyomorultabb érzés, amely emberi szívben csak lakhatik"[35]. Engels pedig így írt: „De a szegénységnél még sokkal demoralizálóbban hat az angol munkásokra az életben elfoglalt helyzetük bizonytalansága, az a tény, hogy bérükből egyik napról a másikra kénytelenek tengődni, röviden az, ami proletárokká teszi őket... Bármely válság, mesterének bármely szeszélye kenyértelenné teheti — a proletárt a legembertelenebb, a legfelháborítóbb helyzetbe taszították, amit ember csak el tud képzelni"[36].

A *Times* a vállalkozóknak a munkanélküliek e nyomorult helyzetével szemben elfoglalt magatartását 1841 december 14-i

---

[35] *Carlyle.* Chartism. 2. kiad. 34. old.
[36] *Engels.* Die Lage der arbeitenden Klasse in England. 114—115. old.

számában a következőképpen jellemzi: „A központi grófságok gyártulajdonosai — vagy ahogy találóan nevezik őket — a gyáruralkodók[37], a mult csütörtökön, Derby-ben összegyűltek, ahogy ők mondják, egy «nagy konferenciára». Az volt a céljuk, hogy kicseréljék értesüléseiket arról, milyen hatást gyakorolnak iparukra a gabonatörvények. Ezek az urak egy délelőttöt töltöttek el a munkanélküliek nyomorának részletes ecsetelésével. Majd a köznyomor ünneplésére — amely miatt összejöttek — kitűnő ebédre vonultak el, amelyet a Király-szálló tulajdonosa szolgáltatott."

A munkanélküliség mellett van még egy egész sor más tényező is, amely a béreket — akár rövid időre, akár az egész itt tárgyalt időszak tartamára — a fenti táblázatokban vázolt színvonal alá kényszeríti. Egyik ilyen tényező az a büntetési rendszer, amelyet ebben az időben alakítottak ki. Azért, „hogy a munkafegyelmet növeljék", hogy a munkásból minél többet sajtoljanak ki, a vállalkozók az itt tárgyalt időben kezdték bevezetni a pénzbüntetést, amelyre lassanként ráment a kifizetett bérek egyre nagyobb hányada. Néha azért büntetik a munkást, mert piszkosan áll munkába, de azért is büntetnek valakit, mert a gyárban mosakszik; munkaközben fütyül, túlságosan korán vagy túlságosan későn oltja el a lámpát stb. Ilyen bűnökért néha egy shillinget vagy ennél többet róttak ki, azaz a napi bérnek mintegy a felét. Ha egy fonodai munkás beteg lett, s nem tudott megfelelő helyettest állítani, „a feleslegesen fejlesztett gőzért" gyakran olyan büntetést kellett fizetnie, amely néha félheti munkabérét jelentette.

Egy másik eszköz, amelyet a vállalkozók arra használtak fel, hogy annyit vegyenek vissza a már kifizetett bérekből, amennyit csak lehet, a truck-rendszer volt. Ez arra kényszeríti a munkást, hogy a gyár tulajdonában lévő boltokban átlagon felüli áron vásároljon árut. A munkások gyakran kénytelenek voltak bérük kétharmad részét ilyen árukért (élelmiszerért, szappanért, gyertyáért stb.) kiadni, illetőleg bérük egy részét egyszerűen árukban kapták meg. Ha ez ellen tiltakoztak, néha súlyosan megbüntették őket. Igaz ugyan, volt néhány törvény, amely tiltotta a truck-rendszert. A bírák azonban nem tudták ezeket a törvényeket foganatosítani, vagy azért, mert a vállalkozók egyszerűen meg-

[37] Angolul: millocrats, feltehetően az olyan szavak analógiájára keletkezett szó, mint arisztokrácia, plutokrácia stb. és a gyárosok uralmát jelenti. — *Szerk.*

tagadták a törvények betartását, vagypedig azért, mert a bíróknak már eleve eszük ágában sem volt, hogy ártsanak sajátmaguknak vállalkozói minőségükben, vagy vállalkozó barátaiknak és rokonaiknak. Ha a munkások sztrájkoltak a törvények megvalósításáért, vagy más eszközökkel próbálták a vállalkozókat a törvények betartására kényszeríteni, akkor fogházba vetették, megkorbácsolták vagy tengerentúli fegyenctelepre küldték őket azzal a megokolással, hogy megsértették a csavargó- és koldustörvényeket (Vagrancy Acts). Egy korabeli megfigyelő így ír a truck-rendszerről: „A gyáripar valamennyi ágában sok vállalkozó igen nagyszámú tehenet, juhot, sertést stb. vágat s a húst olyan áron osztja ki munkásainak, amely a piaci árnál általában magasabb; sokan szénnel kereskednek; egyszóval minden árut, amelyre a munkásnak szüksége van, egyik vagy másik vállalkozó közvetíti . . . Ezzel hatalmukat még kegyetlenebb elnyomásra használják, mint amilyet a háborúzó hűbérúr vagy az orosz nemes alkalmazott jobbágyaival szemben"[38].

De még akkor is, ha a munkások teljes bérüket megkapták s ott és azt vásárolhattak, ahol és amit akartak, s ha sikerült is elkerülniök a pénzbüntetést, még ezenfelül is becsapták őket, s ezt semmiképpen sem kerülhették el: a számukra hozzáférhető élelmiszer minősége ebben az időben ugyanis jelentősen roszszabbodott.

„Kétségkívül vannak bizonyítékaink arról, hogy a XVIII. században számos élelmiszer minősége jelentékenyen rosszabbodott, különösen azoké, amelyeket a szegényebb rétegek vásároltak. Ez részben az élelmiszerkereskedelem gyors kommercializálódásának tulajdonítható, amely a városok növekedésével együtt fejlődött. Innen van, hogy rosszabbodást már a XVIII. század első felében meg lehetett figyelni, amikor az ország gazdasági helyzete egészében kedvező volt. Ez a rosszabbodás fokozódott s hatása sokkal komolyabb volt a XVIII. század második felében, amikor az áruhiány és a magas árak a szélhámosoknak kedveztek . . ."[39]
„De egyetlen korban sem beszélnek a kortársak tudósításai arról,

[38] *P. Gaskell.* Artisans and Machinery: The Moral and Physical Condition of the Manufacturing Population Considered with Reference to Mechanical Substitutes for Human Labour. (Kézművesek és gépek: az ipari lakosság erkölcsi és fizikai állapota, tekintettel az emberi munkának géppel való helyettesítésére.) London 1836. 297. old.

[39] *Drummond és Wilbraham.* The Englishman's Food, A History of Five Centuries of English Diet. 221. és következő oldalak.

hogy a kereskedők annyira lerontják az élelmiszerek minőségét, mint 1800 és 1850 között"[40].

Az 1700-tól 1850-ig terjedő 150 év alatt a viszonyok szakadatlanul romlottak, s a XIX. század első felében a legmélyebbre süllyedtek. Timsót tettek a kenyérbe, hogy nagyobbnak és fehérebbnek lássék; a tej olyan rosszminőségű volt, hogy az orvosok az egészségre nézve veszélyesnek nyilvánították[41] s helyette teát ajánlottak; a vaj 33 százalék vizet tartalmazott s gyakran avas volt.

De az élelmiszereknek nemcsak a minősége rosszabbodott. A reálbérek csökkenése azt is eredményezte, hogy a munkások étrendjének az összetétele leromlott, a jobb élelmiszereket roszszabbakkal pótolták. Költségvetésükben az állati eredetű táplálékok egyre kisebb százalékarányban szerepeltek. Azt, hogy idők folyamán a reálbérek csökkenésével süllyed az állati eredetű táplálékok százalékaránya, akkor is megfigyelhetjük, ha összehasonlítjuk a legjobban fizetett munkások életszínvonalát azokéval, akiket a legrosszabbul fizettek. Az élelmiszerek összetételéről, amely az ipari munkás bérének megfelelően változik, Engels a következőképpen ír: „A jobban fizetett munkások, különösen az olyan gyárimunkások, akiknek családjában mindenki keres, jól táplálkoznak, naponta esznek húst, este pedig szalonnát és sajtot — addig, ameddig ez az állapot tart. Ahol kevesebbet keresnek, ott csak vasárnap vagy hetenként kétszer-háromszor van hús, ellenben több burgonyát és kenyeret fogyasztanak; ha fokozatosan lefelé haladunk, azt látjuk, hogy az állati eredetű táplálék egy kis burgonya alá aprított szalonnára korlátozódik — még lejjebb ez is eltűnik, csak sajtot, kenyeret, zablisztkását (porridge) és burgonyát találhatunk, s a legalacsonyabb fokon — az íreknél — csak burgonyából áll a táplálék... Egyáltalában magától értetődő... hogy a rosszabbul fizetett munkások között — különösen, ha nagy a családjuk — még teljes foglalkoztatottság idején is éhínség dúl, s ezeknek a rosszabbul fizetett munkásoknak a száma igen nagy"[42].

Sokszor a kenyér pótolja a burgonyát, mint fő táplálékot: „A munkás tápláléka még sokszor a kenyér volt. A nehéz időkben,

---

[40] Ugyanott, 341. old.

[41] Azokon a helyeken, ahol a városi kereskedők összegyüjtötték a parasztoktól a tejet, gyakran egy „Black Cow"-nak (fekete tehén) nevezett szivattyú is volt, amellyel a legnagyobb nyilvánosság előtt vizezték meg a tejet.

[42] *Engels*. Die Lage der arbeitenden Klasse in England. 74—75. old.

különösen a XIX. század első éveiben, gyakran ez volt minden, amihez egyáltalán hozzájutott"[43].

A munkások életszínvonalát csökkentő további körülmény — és ez a fenti béradatokban nem jut kifejezésre — a következő: a XVIII. században sok munkásnak volt kis kertje, ahol főzelékféléket termeszthetett, sőt, még disznót is tarthatott. Az erősödő iparosítás és a városok fejlődése idején, amikor óriási számú munkás tömörült a túlzsúfolt városokban, ahol a házak szorosan egymás mellett állottak, s a föld és telek túlságosan drága volt ahhoz, hogy kertek számára hely maradjon, ez a mellékes bevételi forrás is megszűnt és a munkások kizárólag a munkabérre voltak utalva. Ehhez járul vidéken még egy másik tényező, amelyet Gaskell a takácsokkal kapcsolatban így ír le: „Annak a ténynek következtében, hogy szüntelenül igénybevették a takácsok munkaerejét (ezt a fonál fokozott és folyamatos szállítása tette lehetővé), lassanként felhagytak a mezőgazdasági munkával, amelyet addig általában a viszonylag jobb anyagi helyzetben élő takácsok mellékkeresetként űztek"[44].

Bár a XIX. század közepe táján azoknak az ipari munkásoknak a százalékaránya, akik kert- vagy földmunka révén mellékesen élelmiszerhez jutottak, egyáltalán nem volt kicsi a mai helyzethez képest, mégis kétségtelenül sokkal alacsonyabb volt, mint 1790-ben vagy azelőtt.

A reálbér ugyan — mint már mondottuk — fontos, de semmiesetre sem egyedül döntő tényező a munkások életében. S vajjon a többi tényező úgy fejlődött-e, hogy az kárpótolta a munkást a bérek kedvezőtlen alakulásáért vagy még ezen felül is nyujtott neki valamit? „Meghatározott társadalmi feltételek mellett a szegény ember boldogabb lehet, mint egy másik, aki kevésbbé szegény, de más társadalmi feltételek között él. A civilizáció ugyanis mindazon erők és viszonyok összessége, amelyek a nézeteket és az életmódot meghatározzák"[45], írja J. L. és Barbara Hammond, az ipari kapitalizmus korai szakaszával foglalkozó két jelentős kutató, a munkások helyzetéről. Hogyan alakult

[43] *Drummond és Wilbraham.* The Englishman's Food, A History of Five Centuries of English Diet. 388. old.

[44] *Gaskell.* Artisans and Machinery: The Moral and Physical Condition of the Manufacturing Population Considered with Reference to Mechanical Substitutes for Human Labour. 25. old.

[45] *J. L. és B. Hammond.* The Town Labourer 1760—1832. (A városi munkás, 1760—1832.) London 1937. 6—7. old.

tehát az a számos más tényező, amely a munkások életét befolyásolta?

Néhány kutatónak az a véleménye, hogy a munkabérek és reálbérek csökkentek ugyan, ezzel szemben az egy családra jutó bér emelkedett. Véleményük szerint egy olyan munkáscsalád, mely férjből, feleségből és három — egyenként 5, 7 és 12 éves korú — gyermekből állott, 1830 után ugyanannyit vagy még többet keresett, mint 1790-ben. De akkor, 1790-ben, csak a férj dolgozott s legfeljebb még a felesége és talán néhány esetben még 12 éves gyermekük is. Bizonyos azonban az, hogy 1830-ban a hétéves és valószínűleg az ötéves gyermeknek is munkába kellett állnia. A férfiak bére, amely különösen a textiliparban igen alacsony volt, arra kényszerítette a családot, hogy a gyárba küldje kisgyermekét is; elősegítették ezt még azok a munkalehetőségek is, amelyeket az új gyárrendszer teremtett meg. Vagyis az ipari kapitalizmus első szakaszában a család fenntartására szükséges jövedelem megszerzése egyre jobban megfeszített munkát kívánt meg és a munkába a család egyre több tagját kellett bevonni.

Az itt tárgyalt időben a nők és gyermekek foglalkoztatottsága erősen megnövekedett. A Female Political Union of Newcastle (Newcastle-i Női Politikai Egyesület) egy kiáltványa szerint a férfiak bére olyan alacsony, hogy az anyáknak és kisgyermekeiknek munkába kell állniok, mégpedig testet-lelket lealacsonyító feltételek mellett. S mintha ez még nem kényszerítené őket eléggé, a mesterek csak azoknak a férfiaknak adnak munkát, akik egy gyermeket is hoznak magukkal a gyárba[46].

Valóban azt mondhatjuk, hogy egy ideig a gyermekmunka volt a gyári rendszer alapja. Bizonyos munkaágakban — s ez különösen a textiliparra érvényes — csak gyermekek dolgoztak; és az uralkodó osztály nézetének megfelelően ez teljesen rendjén is volt. William Pitt, aki a XVIII—XIX. század fordulóján miniszterelnök volt, szegénytörvényének tervezetében azt javasolta, hogy a gyermekek ötéves korukban kezdjék meg a munkát. S mivel a munka csak szerény szellemi képességeket kívánt, egy lancashire-i vállalkozó például késznek mutatkozott arra, hogy minden 20 gyermek után, akiket egy londoni egyházközség bocsát rendelkezésére, egy gyengeelméjű gyermeket is foglalkoztasson. A gyermekek a gyárakban és bányákban 12 órát, sőt, még többet

[46] Lásd: Northern Star. (Északi Csillag.) 1839 február 9.

is dolgoztak. Gyakran aludtak a gyárakban, vagypedig elaludtak a munkaidő alatt a gépek mellett, a teljes kimerültség miatt. Számtalan szerencsétlenség származott ebből. Ha a gyermekek túlságosan fiatalok voltak ahhoz, hogy gyárban dolgozzanak, s ha egy családtag sem volt munkanélküli, akkor gyakran egyedül maradtak otthon. Ilyenkor, hogy nyugodtan maradjanak, kábítószereket adtak nekik, amelyeket olyan jellemzően neveztek „mama áldásának" vagy „gyermekvédőnek".

Nincsenek általános kimutatásaink a gyermekmunka mértékéről. Wood becslése szerint a textiliparban foglalkoztatott gyermekek (13 éven aluli lányok és fiúk) százalékaránya 1835-ben 13 volt[47]. J. L. Kennedy kutatása a lancashire-i, cheshire-i és derbyshire-i vászonnyomoda munkásainak viszonyairól, érdekes áttekintést ad arról, hogy a gyermekek milyen korban léptek be a gyárba[48]. 565 gyermek közül dolgozni kezdett

4—5 éves korban	1
5—6 éves korban	3
6—7 éves korban	68
7—8 éves korban	133

Az 565 gyermek közül mindössze kettő volt, aki csak 12—13 éves korában ment gyárimunkára, a többiek valamennyien korábban.

Az apának gyakran kellett munka nélkül otthon maradnia, — különösen a gazdasági válság és pangás éveiben — míg az asszonyok és gyermekek kénytelenek voltak szégyenletesen alacsony bérek mellett dolgozni. „Sok esetben a család nem bomlik fel teljesen, hanem fejtetőre állított helyzetbe kerül annak következtében, hogy a nő dolgozik. A nő tartja el a családot, a férfi otthon ül, gondozza a gyermekeket, takarítja a lakást és főz. Ez az eset igen-igen gyakori; csupán Manchesterben néhányszáz ilyen férfi van, akit háztartási munkára kárhoztattak. Elképzelhetjük, hogy az ilyen valóságos kiherélés milyen jogos felháborodást vált ki a munkásokból, s hogy mennyire visszájára fordítja ez a családi viszonyokat, míg a többi társadalmi viszony változatlan marad"[49].

---

[47] *George Henry Wood.* The Course of Women's Wages During the Nineteenth Century. (A nők munkabérének alakulása a XIX. században.) Függelék B. L. Hutchins és A. Harrison „A History of Factory Legislation" (A gyári törvényhozás története) című művéhez. London 1903. 307. old.

[48] House of Commons. (Alsóház.) Parliamentary Papers. (Parlamenti kiadványok.) 14. köt. 1843. 79. old.

[49] *Engels.* Die Lage der arbeitenden Klasse in England. 140—141. old.

Egyre több családtag kényszerült gyárimunkára s ezzel egyidejűleg a napi munkaidő is emelkedett. A 30-as, sőt még a 40-es években is sok gyárban 14, 16, 18 órás munkanapot találunk[50], míg a XVIII. század 80-as éveiben ilyen hosszú munkanap szokatlan volt. Marx Károly ezt írja a munkaidő fejlődéséről: „A tőkének ez a hűséges Eckartja ezért a «lustálkodás, kicsapongás és romantikus szabadság-képzelgés kiirtására», valamint «a szegényadó csökkentésére, az ipar szellemének emelésére és *a manufaktúrákban a munka árának lenyomására*» azt a bevált orvosságot ajánlja, hogy a közjótékonyságra rászoruló munkásokat, szóval a paupereket zárják be egy *«ideális dologházba» (an ideal workhouse)*. «E házat a rémület házává *(house of terror)* kell tenni.» A *«rémületnek ebben a házában»*, ebben az *«ideális dologházban»* «napi 14 órát kell hogy dolgozzanak, úgyhogy az illendő étkezési idők levonása után *12 teljes munkaóra maradjon»*.

Napi 12 órai munka az «ideális dologházban», a rémület házában, 1770-ben! Hatvanhárom évvel később, *1833-ban*, amidőn az angol parlament négy iparágban a 13 és 18 év közötti gyermekek munkaidejét *napi 12 órára szállította le*, úgy látszott, mintha az angol ipar ítéletnapja következett volna be!"[51]

A munkanap meghosszabbításának mindenekelőtt két módszere volt: vagy egészen hirtelenül meghosszabbították olymódon, hogy az eddigi időhöz egy-két órát hozzátettek, vagypedig nem hivatalosan, mintegy titokban, kerülő utakon terjesztették ki. Ez utóbbi folyamatot így írja le dr. Thackrah, aki az ipari betegségek részletes vizsgálatával elsőként foglalkozott: „A szüneteket lassanként megrövidítik. Azelőtt egy óráig tartott a főétkezés ideje, de egy nagyvállalkozó, akit szorítottak a megbízások, azt kívánta, hogy munkásai öt perccel korábban térjenek vissza a munkához. Ezt a szünet-megrövidítést más üzemek azonnal átvették. Az öt percekből tíz percek lettek. Azt is kitalálták, hogy a reggelit és a délutáni teát munka alatt is el lehet fogyasztani. Így időt takarítanak meg, több munkát teljesítenek és a termelt árut alacsonyabb áron adhatják el . . . A szerencsétlen munkásokat

[50] A gyári törvényhozás bizottságában mondotta Robert Peel, 1844 március 18-án: „Ritka eset, amikor az úgynevezett szokásos munkaidő 12 óránál kevesebb; de a szokásos óraszám a munka tényleges tartamáról nem ad felvilágosítást, ez nem ritkán 13, 14, 15, 16, sőt, 17 vagy 18 egymásutáni órát is jelent."

[51] *Marx*. A tőke. 1. köt. 297—298. old.

eddig is agyondolgoztatták, most még sokkal többet kellett dolgozniok, ami pedig súlyos következményekkel járt"[52].

A vállalkozók részére az is nagymértékben megkönnyítette a munkaidő meghosszabbítását, hogy a munkások nyomorúságos bérükből naponta csak egyszer tudtak étkezni. Egy Richard Pilling nevű sztrájkvezér 1842-ben ezt mondotta a bíróság előtt: „Abban a gyárban, ahol dolgoztam, láttam nőket és anyákat, akik reggeltől estig csak egyszer ettek és naponta háromszor kellett szoptatniok gyermeküket. Láttam családapákat, akik reggel jöttek, s éjszakáig egy vagy legfeljebb kétszeri étkezés mellett dolgoztak"[53].

A munkanap meghosszabbítását, amely az uralkodó osztálynak gyorsan emelkedő profitot biztosított, erkölcsileg is igazolták. Állandóan hangoztatták, hogy ha a munkásoknak több szabadidejük lenne, nem tudnák, hol töltsék el azt észszerűen, s így erkölcsileg elzüllenének. „A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy az alsó rétegek erkölcsének romlását a rendelkezésükre álló szabadidő növeli"[54].

És ami érvényes volt a felnőttekre, sokkal inkább az volt a gyermekek számára. G. A. Lee, egy pamutgyár tulajdonosa, így fogalmazta meg ezt röviden és kifejezően: „Semmi sem előnyösebb az erkölcs számára, mintha a munkás már fiatal korában megszokta az engedelmességet, a buzgó és rendszeres munkát"[55].

Bizonyára, hogy a gyermekek erkölcsét különösképpen emeljék, a bányászatban szokássá vált, hogy sok gyermek tovább dolgozott, mint a felnőttek; munka után még takarítaniok is kellett[56].

---

[52] *C. Turner Thackrah.* The Effects of the Principal Arts, Trades, and Professions, and of Civic States and Habits of Living, on Health and Longevity: With a particular reference to the Trades and Manufactures of Leeds. (A legfőbb mesterségek, iparok és foglalkozások, valamint a polgári körülmények és életszokások hatásai az egészségre és életkorra, különös tekintettel a leedsi iparokra és manufaktúrákra.) London 1831. 46. old.

[53] Lásd: *Cole és Postgate.* The Common People, 1746—1938. 299. old.

[54] An Inquiry into the Principle and Tendency of the Bill for imposing certain restrictions on Cotton Factories. (Vizsgálódás a pamutgyárak bizonyos korlátozásait előíró törvény eredetéről és irányzatáról.) 1818.

[55] Lásd: *J. L. és B. Hammond.* The Town Labourer, 1760—1832. 180—181. old.

[56] Lásd: *Gustaf F. Steffen.* Studien zur Geschichte der englischen Lohnarbeiter, mit besonderer Berücksichtigung der Veränderungen ihrer Lebenshaltungen. (Tanulmányok az angol bérmunkások történetéhez, különös tekintettel életszínvonaluk változásaira.) 3. köt. Stuttgart 1905. 81. old.

Egy másik tényező, amely az itt tárgyalt időben igen komoly mértékben hozzájárult a munkásosztály életszínvonalának rosszabbodásához, a városok gyors túlnépesedése volt. Az ország iparosítása nyomán a mezőgazdasági területekről sietős vándorlás indult meg a városok felé, s az „elhagyott falu" párja a túltelített város lett. Engels így írja le London egyik legszegényebb negyedében a 40-es évek kezdetén uralkodó lakásviszonyokat: „A házak a pincétől egészen a padlásig tele vannak lakókkal, kívül-belül piszkosak, s úgy festenek, hogy senki emberfia nem lakna bennük. Ez azonban még mind semmi az utcák közti szűk udvarokban és sikátorokban lévő lakásokhoz képest, amelyek a házak közötti fedett folyosókon át közelíthetők meg, s amelyekben a piszok és roskatagság minden képzeletet felülmul — alig lehet egy ép ablaküveget látni, a falak málladozók, az ajtófélfák és ablakkeretek töröttek és mozognak, az ajtókat ócska deszkadarabokból szegezték össze, vagy egyáltalán nincsenek is — ebben a tolvajnegyedben még ajtók sem szükségesek, mert nincs mit ellopni. Mindenütt szemét- és hamurakások, s az ajtó elé öntött szennyes lé bűzlő pocsolyákba gyűlik. A szegények legszegényebbjei laknak itt, a legrosszabbul fizetett munkások, tolvajokkal, zsiványokkal s a prostitúció áldozataival egyrakáson . . ."[57]

Manchester lakásviszonyaira vonatkozó megfigyeléseinek általános összefoglalásában Engels megjegyzi: „Azt kell mondanunk . . . hogy Manchester munkáslakásaiban semmi tisztaság, semmi kényelem, tehát háziasság sem lehetséges; s hogy ezekben a lakásokban csak egy emberi mivoltából kivetkőzött, degradált, szellemileg és erkölcsileg állatiassá alacsonyított, testileg beteges fajta érezheti magát jól és otthonosan"[58].

Falun sem voltak kevésbbé rosszak a lakásviszonyok, mint a városokban — nem éppen a túlzsúfoltság miatt, hanem azért, mert az ipari kapitalizmus előtt is igen kedvezőtlen volt ott a helyzet, s a nagy földbirtokosok semmitsem tettek, hogy segítsenek rajta. Cobbett a következőképpen ír erről: „A munkások siralmasan szegények. Lakásaik alig jobbak a disznóólaknál, s külsejük azt mutatja, hogy táplálkozásuk semmiesetre sem éri el a disznókét. Nyomorúságos kunyhóik az út mentén állanak egy vékonyka földsávon, ahol a szabad terület egy kissé szélesebb, mint ahogy ezt az utca maga szükségessé tenné . . . Egész életemben nem láttam

[57] *Engels*. Die Lage der arbeitenden Klasse in England. 33. old.
[58] Ugyanott, 66. old.

ehhez fogható emberi nyomorúságot; nem, mégcsak az amerikai szabad négerek közt sem, akik átlagban négynaponként alig egy napot dolgoznak. És ezt nevezik virágzásnak? Ez, ó Pitt, a te pokoli rendszered gyümölcse!"[59]

Nem lesz érdektelen, ha ezzel kapcsolatban az amerikai Thoreau „Walden" című könyvéből idézünk, aki az amerikai lakásviszonyokat körülbelül ugyanebben az időben így írja le: „Hibát követnénk el, ha azt hinnénk, hogy egy országban, ahol megvannak a civilizáció szokásos ismertetőjelei, a lakosság nagy részének viszonyai nem lehetnek olyan lealacsonyítóak, mint a vadaké . . . Hogy ezt felismerjem, nem kell távolabbra tekintenem, mint a vasútjaink — a civilizáció legújabb vívmánya — mellett mindenütt látható kunyhókig. Napi sétáimon embereket látok, akik istállókban laknak, egész télen át nyitott ajtó mellett, hogy fény jusson be a helyiségbe. Fűtőanyaguk nincs, s nincs is reményük arra, hogy hozzájuthassanak. Mind a fiatalok, mind az öregek végtagjai állandóan gémberedettek, mert megszokták, hogy a hidegtől és a nyomortól összehúzzák magukat, összes végtagjaik és képességeik fejlődése korlátozott . . ."

A korai kapitalizmus mindenütt borzalmasan embertelen volt.

A napi munkaidő meghosszabbítása, a munkások növekvő fizikai kimerültsége és a mind elégtelenebb táplálkozás következtében a bányákban és gyárakban emelkedett a balesetek száma. Igaz, hogy a technika haladása elősegíthette volna az ipari balesetek csökkenését. De ezt a haladást csak emelőnek használták arra, hogy a munkás munkaerejének további kimerítésével a profit újabb emelését érjék el. Hadd idézzük ehhez a folyamathoz az alábbiakat: „Hodgson kezdeményezésére társaság alakult Sunderlandben a balesetek megakadályozására. Válaszképpen a társaság egy felhívására, Humphry Davy Newcastle-ba utazott és a balesetek megakadályozásának kérdésével kezdett foglalkozni. Sajnos, a tudomány eszközeit is a munkások rovására használták fel. A Davy-lámpát, amelyet feltalálója nem szabadalmaztatott, s amellyel így 100 000—200 000 márka évi jövedelemről mondott le, — «mert egyedüli célja az emberiség szolgálata volt» — sok esetben a profit növelésére használták fel. Mélyebb és veszélyesebb aknákat kezdtek megnyitni, s a balesetek száma ténylegesen

[59] *Cobbett.* Rural Rides. 1821 november 7.

emelkedett. A northumberlandi bányászok által 1825-ben közzétett, «Egy hang a szénbányákból» című brosúra szerzője kijelentette, hogy a lámpa bevezetése óta a bányásznak még magasabb hőmérsékletben, ájulást okozó viszonyok közt kell dolgoznia"[60].

A munkásság anyagi létfeltételeinek folyamatos romlása már magában véve is a munkásosztály szellemi életének és erkölcsének romlását okozta. Ráadásul az uralkodó osztály mindent megtett, hogy a tömegek kulturális színvonalát csökkentse. Nemcsak hogy a legélesebben szembefordult minden haladással a nevelés területén, hanem ezenfelül még azt is megkísérelte, hogy a nevelés színvonalát lesüllyessze, ezért állandóan csökkentette a munkások szabadidejét, és süllyesztette a színvonalat az iskolákban. Giddy, a parlament tagja és a Royal Society elnöke, így érvelt: „Amennyire meggyőző első pillanatra az az érv, hogy a dolgozó szegényeket művelnünk kellene, annyira bizonyos, hogy ez károsan hatna erkölcsükre és boldogságukra. A műveltség ugyanis megtanítaná a szegényeket arra, hogy meggyűlöljék helyzetüket, ahelyett hogy jó alkalmazottakká tenné őket a mezőgazdaságban vagy más foglalkozásban, amire társadalmi helyzetük őket kijelölte. A műveltség, ahelyett hogy engedelmességre tanítaná, kedvetlenné és dacossá tenné őket, ahogy azt a gyárvárosokban láttuk. A műveltség lehetővé tette számukra, hogy lázító brosúrákat, veszedelmes könyveket és a kereszténység ellen irányuló iratokat olvassanak. Szemtelenekké tenné őket feljebbvalóikkal szemben, s az lenne az eredmény, hogy a parlament néhány év mulva kénytelen lenne erőszakkal eljárni velük szemben és a hatóságoknak még a jelenleg érvényben lévőknél is szigorúbb törvényekkel segítségére sietni"[61].

Arra az esetre pedig, ha a munkásosztály valamely tagja szerencsés véletlen vagy szorgalmas önművelés által abba a helyzetbe került, hogy olvasni tudott, természetesen el kellett látni megfelelő irodalmi termékekkel. Erre teljesen alkalmatlanok a „lázító" brosúrák, amelyek őt talán arra csábíthatták volna, hogy elgondolkozzék helyzetén, saját sorsát a gazdagokéval összehasonlítsa, és arról vitatkozzék, hogyan lehetne e viszonyokat megváltoztatni. Ehelyett inkább olyan olvasmányanyagot kellett számára elkészíteni, amely azt mutatta, hogy a munkásnak a való-

[60] Lásd: *J. L. és B. Hammond.* The Town Labourer, 1760—1832. 37—38. old.

[61] „Hansard". 9. köt. 798. old. Idézi: *J. L. és B. Hammond.* Ugyanott, 70. old.

ságban sokkal jobb dolga van, mint a vállalkozónak, s hogy a szegénynek minden oka megvan arra, hogy boldogabb legyen a gazdagnál. Egy ilyen munkásoknak való füzetet írt például William Paley főesperes, s az alábbi szép címet adta neki: „A megelégedés okai; a brit közönség dolgozó részének szóló írás"[62]. A füzet először 1792-ben jelent meg, ezt 1819-ig a kiadások egész sora követte. A főesperes így ír: „A nehéz helyzetek egyike-másika, amellyel a szegénység jár, — ha már az ember a dolgozó lakosság állapotát egyáltalán ezzel a szóval akarja jellemezni — lényegében nem is teher, hanem élvezet. A mérsékletes élet már magában is élvezet. Arra jó, hogy az ember gyakorolja magát figyelemben és gondosságban, mely olyankor, amikor sikerre vezet, megnyugvást okoz. A szükségképpeni gond és a szükséges elővigyázat, hogy az ember kiadásait és bevételeit egyensúlyban tartsa, — ha a nehézségek nem túlságosan nagyok — egyenesen nagyon kellemes gondolati foglalkozás. Aki bőségben él, az például nem ismeri ezt az örömet. Abban semmi élvezet nincs, ha kimeríthetetlen erszényből költekezünk. Akik ilyen gazdagok, nem tesznek egyebet, minthogy a pénzt egyik kézből a másikba adják. És még sokkal előnyösebb az alacsony állású emberek helyzete, amikor gyermekeik ellátásáról van szó. Mindaz, amit egy szegény ember gyermekének apjától kapnia kell, két szóban foglalható össze: buzgalom és ártatlanság. S ha egyetlen shillinget sem kapott, a szegényember gyermeke ezekkel az erényekkel mégis úgy vág neki a nagyvilágnak, hogy kész hasznos, erényes és boldog emberré válni. Nem lesz majd nehéz megélnie, ha tekintetbe vesszük szükségleteit, amelyekkel felnőtt és várakozásait, amelyeket az élettel szemben támaszt. Valóban olyan eredmény ez, amely minden ember számára minden helyzetben kielégítő"[63].

Ez a füzet igen elterjedt volt, s szerzőjét értelmes, szellemes férfiúnak tartották. Híres teológus volt, az uralkodó osztály kedvence.

De nem mindenki osztotta Giddy és Paley nézeteit. Voltak vállalkozók, akik egyenesen azt mondották, hogy jó volna, ha a munkások általános műveltséggel rendelkeznének, de — mondták ők — sajnos az általános kultúrszínvonalat ezen az úton nem lehet emelni, mert a gyermekek munkaidejének egy vagy két

---

[62] *William Paley*. Reasons for Contentment; Addressed to the Labouring Part of the British Public. 1792.

[63] Ugyanott, 11—12. old.

órával való megrövidítése a vállalkozók pénzügyi katasztrófáját, minden nyereségük elvesztését jelentené. Nem csodálható, ha ilyen körülmények között nemhogy emelkedett volna a műveltség színvonala a XIX. század első felében, hanem még jobban visszafejlődött.

Drummond és Wilbraham így foglalja össze ítéletét a munkások helyzetének fejlődéséről az 1750-től 1850-ig terjedő időben: Megállapítják, hogy „a szegényebb lakosságnak kemény időket kellett átélnie a XVIII. század második felében"[64] és „nem kell sokáig keresgélnünk, hogy bebizonyítsuk: a XIX. század első 25 évében a szegénység helyzete mind a városban, mind falun tovább rosszabbodott"[65]. Ezt a rosszabbodást nemcsak a reálbérek csökkenése okozta, hanem a munkásosztály munka- és életviszonyaiban végbement más kedvezőtlen változások is. A balesetek száma emelkedett, a munkanapot állandóan meghosszabbították mind a férfiak, mind a nők és gyermekek részére, az egészségesek és betegek, az ép- és gyengeelméjűek számára egyaránt. A munkaviszonyok olyan gyalázatosak voltak, hogy a munkásnak még egészségére is vált, ha teljes lerészegedése miatt nem tudott munkába menni. Engels idézi egy sheffieldi orvos, dr. Knight véleményét[66] a köszörűsök munkafeltételeiről: „Ennek a munkának az ártalmasságát csak olymódon tudom némiképpen megvilágítani, ha azt mondom, hogy a köszörűsök közül a legrészegesebbek élnek legtovább, mert ők vannak a legtöbbet távol munkahelyüktől"[67].

Ez az idő a brutális, kíméletlen, primitív, extenzív kizsákmányolás kora volt. Ha a munkás munkaképtelen lett, ha a gyermek baleset következtében nyomorékká vált, ha a nő összeroppant, nem sokat számított, másikat lehetett helyette kapni. Ha

---

[64] *Drummond és Wilbraham.* The Englishman's Food, A History of Five Centuries of English Diet. 261. old.

[65] Ugyanott, 331. old.

[66] Anglia akkoriban abban a szerencsés helyzetben volt, hogy tekintélyes számú haladó orvossal rendelkezett, akik felhívták a figyelmet a munkásság rossz egészségi viszonyaira. Kiemelkedtek közülük: dr. Southwood Smith, dr. Neil Arnott, dr. James Phillips Kay, dr. C. Turner Thackrah, dr. P. Gaskell, dr. Charles Wing. E tekintetben hasonló volt a helyzet Németországban, ahol szintén tekintélyes számú szociálisan érző orvost találunk — ellentétben az Egyesült Államokkal vagy Franciaországgal, ahol az ismert orvosok túlnyomó része, kevés kivétellel, akkoriban a vállalkozók oldalán állt.

[67] *Engels.* Die Lage der arbeitenden Klasse in England. 193. old.

a teljesítmény az általános kifáradás miatt csökkent, mert a munkanapot megnyujtották, úgy ez alig esett latba: egyszerűen újra meghosszabbították a munkanapot, anélkül hogy a béreket emelték volna, és több munkást állítottak munkába[68].

De az a tény, hogy a kizsákmányolás erősen extenzív módon folyt s hogy egyre több abszolút értéktöbbletet termeltek, nem csökkentheti annak a döntő ténynek fontosságát, hogy egyidejűleg jelentős relatív értéktöbbletet is létrehoztak. A relatív értéktöbblet termelését úgy érték el, hogy gépeket vezettek be vagy megjavították őket, különösen a textiliparban, valamint alkalmilag a munka intenzitását is növelték. Sőt, ezen túlmenően azt mondhatjuk: ha ezt az időt összehasonlítjuk a kapitalista fejlődés megelőző szakaszával, azt találjuk, hogy a kort tulajdonképpen az jellemzi, hogy egészen tekintélyes értéktöbbletet relatív értéktöbblet-termeléssel állítottak elő (a munkaerő értéke mindenekelőtt a textilgyártás olcsóbbodásával csökkent), mindez abban az értelemben, hogy a textilipar rohamos fejlődése, tehát a fogyasztási javakat termelő iparágaké, ahol legelőször alkalmaztak gépeket, az egész gazdasági fejlődésre jellemző volt. A többletmunka utáni „farkaséhség", a munkanap végnélküli meghosszabbítása abból az állandóan erősödő, még több értéktöbblet utáni vágyból eredt, amelyet a relatív értéktöbblet óriási mennyiségének elfogyasztása táplált. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy az abszolút értéktöbblet létrehozása a munkaidő szinte végnélküli megnyujtásával először a textiliparban ment végbe, mert ez járult hozzá elsőnek a relatív értéktöbblet gyors termeléséhez. A többi iparágban azután átvették az abszolút értéktöbblet termelési módjaként a munkanap meghosszabbítását. Ezekben az iparágakban a gépek alkalmazása kezdetben viszonylag csekély szerepet játszott és így ezek kevéssé járultak hozzá a relatív értéktöbblet létrehozásához. Éppen ezért, ha a munkásosztály helyzetét az összes iparágakban a maga egészében vizsgáljuk, akkor mindenekelőtt az abszolút értéktöbblet termelése tűnik a szemünkbe, mert a gépek (s ezzel a relatív értéktöbblet-termelés legfontosabb közrehatója) sok iparágban még nem játszottak semmi szerepet, ezzel szemben a munkanap meghosszabbítása az egész munkásság helyzetére igen súlyos következményekkel járt. Viszont ha az ipari

[68] „A tőkés termelés benső ösztöne ezért arra irányul, hogy a nap *mind* a 24 órájában munkát sajátítson el." *Marx.* A tőke. 1. köt. 275. old.

kapitalizmus ezen első szakaszának a multtól élesen elváló és a jövőbe mutató elemét vizsgáljuk, akkor első helyen a relatív értéktöbblet létrehozási módszerének alkalmazását kell megemlítenünk, amelyet a gépek bevezetésével értek el.

Az abszolút értéktöbblet termelésének különös hangsúlyozása azért is jogosult, mert a tőkések más területen is extenzív kizsákmányolást folytattak. Elsősorban természetesen a foglalkoztatás formáiban. Nemcsak arról van szó, hogy a munkanapot meghosszabbítják, tekintet nélkül arra, hogy a nap utolsó óráiban óránként és munkásonként a munkateljesítmény a munkanap meghosszabbítása miatt csökken. A munkaerők számát is növelik, tekintet nélkül arra, hogy a munkások átlagosan egyre kisebb teljesítményt érnek el, mivel fejenkénti átlagos munkaerejük a gyermekmunka alkalmazása folytán egyre csökken. A munkanap meghosszabbítása utáni farkaséhség az „utolsó még felhasználható" munkások, a gyermekek alkalmazásához vezetett.

A munkaerőnek ez az egyre erősödő, extenzív felhasználása (melyet később, a XIX. század második felében, a munkaerő intenzív kihasználása, többek között kvalifikált munkaerő alkalmazása követett) részben arra vezethető vissza, hogy a gép használata egyre több tanulatlan munkás alkalmazását tette lehetővé. Ez a munkaerők összetételében végbement egyik legdöntőbb változás: ha a munkamegosztással már a manufaktúra lehetővé tette a kézműiparral szemben egyre tanulatlanabb munkaerők alkalmazását, a gépesítés ezt a folyamatot rendkívüli mértékben meggyorsította. Az ipari kapitalizmus ezen első szakasza, az egyes munkás átlagos szakképzettsége gyors visszaesésével egyidejűleg, kíméletlenül kibővítette az ipari foglalkoztatottak seregét. Ez azért történt, mert az átlagosan szükséges társadalmi munkának mind kevésbbé kellett minőséginek lennie, vagy, mert éppen ezért a munkást már gyermekkorában bevonták a munkába. Ezért nevezhetjük az ipari kapitalizmus ezen szakaszát az erősen extenzív eszközökkel történő értéktöbblet-termelés korának. Ebben az esetben nem az értéktöbbletnek a bérhez való viszonyáról van szó, mint a munkaidő meghosszabbításánál, nem is arról a módszerről, amellyel az értéktöbblet rátáját növelik, hanem egyszerűen az értéktöbblet egész tömegéről, amelyet a munkáslétszám növelésével értek el.

Az előző oldalakon főleg az ipari munkásság helyzetével foglalkoztunk, szükséges tehát, hogy néhány megjegyzéssel a mezőgazdasági és bányamunkások helyzetét is röviden megvilágítsuk.

A mezőgazdasági munkásság helyzetéről így ír röviden és találóan 1844 szeptember 24-én a *Times:* „A mezőgazdasági munkásnak semmije sincs és éhezik." Tufnell érdekes összehasonlítást közöl a gyárimunkások és a bányamunkások helyzetéről[69]: „Minden pártatlanul ítélő előtt világosnak kell lennie, hogy a két foglalkozás közül a a legrosszabbul vezetett gyár legrosszabb munkatermében a legnehezebb munka kevésbbé kemény, kevésbbé szörnyű és kevésbbé demoralizáló, mint akár a legjobb szénbányában végzett munka"[70].

Végezetül mai szerzők véleményét idézzük a munkásosztály helyzetéről az ipari forradalom végén: „Az új gazdasági rendszer döntő tényezője az emberi élet elértéktelenedése volt. Az emberanyag gyorsan elhasználódott, 40 éves munkásokat már öregeknek mondtak; a társadalom intézményesen gondoskodott a határtalan utánpótlásról, asszonyokat és gyermekeket vontak be a munkába. A végén a munkásosztály, amely most már nemcsak férfiakkal, hanem az egész családdal hozzájárult a termelési folyamathoz, azzá kezdett válni, ami kezdetben volt: gépalkatrésszé. Ugyanakkor nem részesedett abban a megnövekedett gazdagságban és az élet feletti egyre nagyobb hatalomban, amelyet a gépek alkal-

[69] Factory Commission. (Gyári bizottság jelentése.) 1833. Parliamentary Papers. 20. D 2. 82. old.

[70] A bányászkerületekben akkoriban uralkodó munkafeltételek hihetetlenül alacsony színvonaláról gyakran írtak. Akár kormánybizottságok jelentéseit, akár magánmegfigyelők leírásait, a munkásmozgalom dokumentumait vagy más anyagot tanulmányozunk, a munkafeltételekről adott kép mindenütt egyformán ijesztő és rettenetes. Csak nagyon kevés kivétel akad. Egyet említsünk itt meg közülük, a Report of the Commissioner to Inquire into the operation of the Act 5 and 6 Vict. c. 99, and into the State of the Population in the Mining Districts, 1850. House of Commons, 1850. XXIII. szerzőjét. Ez a szerző így ír jelentése 9. oldalán a Dél-Staffordshireben uralkodó életfeltételekről: „Ami a munkásosztály helyzetét illeti, megállapíthatjuk, hogy az utolsó nemzedék félvad szokásait mély és mindent áttörő érzékiség és kéjelgés váltotta fel. A munkásosztály tagjai számára ebben a kerületben ritkán hiányzanak az eszközök ahhoz, hogy ezt elérjék . . . Pénzüket a következő dolgokra költik: szárnyasokat, különösen libát és kacsát, a legkorábbi és legnemesebb zöldfőzeléket, például spárgát, zöldbabot és újkrumplit vásárolnak, mihelyt az a piacon megjelenik. Sőt, alkalmilag portói bort is, amit korsókból és tálakból isznak, nagymennyiségű sört és pálinkát, rengeteg húst fogyasztanak, amelyet egészen különlegesen készítenek el. Sétakocsikáznak, szerencsejátékot űznek stb. Ezek a tények, amelyeket az utóbbi időben gyüjtöttem, igazolják azt az állítást, hogy ebben a vonatkozásban csak nagyon részleges javulás mutatkozott, és ez is, attól félek, inkább a kolerajárvány és a viszonylag alacsony bérek következménye, semmint egy magasabb erkölcsiségé." Ezt az idézetet csak azért mutattam be, hogy lássuk: a munkásosztály viszonyairól író egyének némelyike már abban az időben is milyen hihetetlen aljas hazugsággal igyekezett elpalástolni az általános nyomort.

mazása hozott magával. Mert az ipari forradalom, amely a gazdagok jólétét emelte, a szegények életszínvonalát leszorította. A kapitalistáknak új jelentőséget adott, míg a munkásokat az ipar puszta izmaivá alacsonyította le"[71].

3. A MUNKÁSOSZTÁLY HARCA

A fent tárgyalt időben a munkásosztály még fiatal volt, s nem voltak komoly harci tapasztalatai. A francia forradalom egy olyan osztály forradalma volt, amely Angliában már kezében tartotta a hatalmat. Ezenkívül a franciaországi eseményekről gyérszámú és nem pontos hírek terjedtek el. Amikor pedig a kispolgárság s a Franciaországban meglévő csekélyszámú munkásság erősebben előtérbe lépett, Angliában az uralkodó osztály éles propagandát indított a franciaországi események ellen. Ennek az lett az eredménye, hogy az angol kapitalista burzsoázia szövetséget kötött Németország, Ausztria és Oroszország abszolutisztikus hűbéri rendszerével, valamint magukkal a franciaországi és az emigrációban lévő francia reakciós erőkkel a forradalom ellen irányuló háborúra. Mindeme nehézségek ellenére, Anglia dolgozói között az elégedetlenség annyira megnőtt, hogy 1799-ben és 1800-ban új törvényeket bocsátottak ki a szakszervezeti és politikai szervezkedés ellen, hogy a vállalkozókat megvédjék a munkások szervezett akcióival szemben[72]. Pitt ezeket a törvényeket egy „tekintélyes nagyságú baj" elleni védelemnek nevezte. Ezek a szövetkezés elleni törvények gyakorlatilag illegálissá tettek minden sztrájkot és minden más szervezett formájú ellenállást, amelyet a munkások a bércsökkentéssel, a munkaidő meghosszabbításával, az üzemi pénzbüntetéssel s a mesterek durva bánásmódjával szemben folytattak. Ezen törvények alapján a munkásosztály érdekeiért küzdő sok bátor harcost súlyosan megbüntettek. A vállalkozók abban a helyzetben voltak, hogy a legnagyobb mértékben akadályozhatták a fejlődő munkásmozgalmat.

---

[71] *J. L. és B. Hammond.* The Town Labourer, 1760—1832. 50. old.

[72] Noha a törvények a vállalkozókra is vonatkoztak — egyetlen példa sem fordult elő, hogy vállalkozó ellen eljárást indítottak volna, sőt, a törvények nem is írtak elő semmiféle büntetést ellenük. Jóllehet a szervezkedés ellen már azelőtt is hoztak törvényeket, — így külön egyes iparágakban, mindenekelőtt a textil- és fémiparban 1749-ben — de ezek nem voltak olyan átfogóak és kegyetlenek, mint az 1799-es törvény. Ezt a rendeletet még az 1800-ban végrehajtott módosítások után, amelyeket elsősorban a nagy drámaíró, Sheridan vezetésével eszközöltek, sem enyhítették lényegesen

George White és Gravener Henson a következőképpen írják le egy névtelenül közzétett tanulmányukban az 1800-as törvény hatását a textiliparban: „Ez súlyos koloncot jelent a munkás nyakán, amely szorítja és tönkreteszi őt; illegálisnak nyilvánítottak minden cselekedetet, amelyhez a munkás hozzáfogott, minden rendszabályt, amelyhez azért nyúlt, hogy bérét megszilárdítsa vagy emelje. A helyi polgári hatóságok egész hatalmát ellene fordították törvénybe ütköző cselekedeteiért. A hivatalnokok — véleményük szerint a parlament szándékaival egyetértésben — majd minden esetben a kormány elleni lázadásnak és ellenállásnak minősítették a munkások minden kísérletét, amely arra irányult, hogy életviszonyaikat és társadalmi helyzetüket megjavítsák. A parlament célja ugyanis az volt, hogy a béreket alacsony szinten tartsák és a munkások minden szervezkedését megakadályozzák. Minden bizottságot és aktivistát békebontónak és lázadónak tekintettek, ellenőrizték, és ha lehetséges volt, teljesen elnyomták őket"[73].

A szervezkedés elleni törvények hatására jó példa a skót pamutszövők 1812-i nagy sztrájkja. Ez a sztrájk ezidőtájt talán a legnagyobb volt és a bérek megállapításáért indították. 40 000 takács sztrájkolt három héten át. A sztrájk vége felé a vállalkozók már-már engedtek, amikor hirtelen letartóztatták az egész sztrájkbizottságot, a sztrájk öt vezetőjét szervezkedés bűntette miatt börtönbe vetették. Így törték le a sztrájkot.

Ebben az időben igen nagy volt a sztrájkok száma. Néha munkások ezrei vettek részt egy-egy ilyen megmozdulásban. A sztrájkot alkalmilag a számos rövidéletű szakszervezet egyike készítette elő igen gondosan. De a legtöbb sztrájk eredménytelen maradt és nem nőtt ki belőlük összefüggő munkásmozgalom. Ez különösen a gyárimunkásokra vonatkozik. Sidney és Beatrice Webb, akik talán túlságosan kedvezően ítélik meg a kézművesek viszonyait, így írnak: „A kézművesek az elnyomással szemben állandóan szervezett ellenállást folytattak. Ezzel szemben a gyáriparban váltakozva, hol géprombolási kitöréseket és zavargásokat, hol pedig teljes meghódolást és a munkahelyért egymásközt folyó kíméletlen versengést találunk. Az elnyomó törvényeknek az lett az eredménye, hogy a gyári szervezetekben és a londoni kézműipari

[73] A Few Remarks on the State of the Laws at present in Existence for Regulating Masters and Workpeople. (Néhány észrevétel a vállalkozók és munkások közötti viszonyt szabályozó jelenlegi törvényekről.) 1823.

munkásoknál is néhány ember nagy hatalmat egyesített a kezében. A munkások feltétlenül engedelmeskedtek ezeknek a vezetőknek az ipari harc idején. Az ismételt vereségek azonban, amelyeket nem tudtak elhárítani, megakadályozták a bizalom növekedését, ami pedig egy állandó szervezet megteremtéséhez feltétlenül szükséges"[74].

Engels írja: „Ezeknek az egyesüléseknek a története a munkások vereségeinek hosszú sorából áll, amelyet kevés elszigetelt győzelem szakít meg"[75].

A bérért és munkaidőért folyó sztrájkok mellett számos kisebb felkelést, tüntetést is találunk, amelyek fosztogatással végződtek, s végül a tragikusan eredménytelen géprombolásokat.

Így 1816-ban, midőn a munkanélküliség és az általános nyomor elérte tetőpontját, Londonban, Glasgow-ban, Newcastle-ban és egyebütt zavargásokra került a sor. 1819-ben történt a Manchester melletti peterloo-i vérfürdő, ahol katonákat vetettek be 80 000 emberrel szemben, akik mindenekelőtt a magas kenyérárak, a gabonavám ellen tiltakoztak és olyan parlamenti reformot követeltek, amely több embernek adta volna meg a választójogot.

Ilyen zavargások mindíg voltak, de a társadalom fejlődésének megfelelően a korábbiakkal szemben gyakran magasabb politikai színvonalon mozogtak. Ezektől különböznek és csak erre a korra jellemzőek a géprombolók harcai. Számos elszigetelt eset után 1811-ben kezdődött az első nagy mozgalom a gépek ellen, amikor sok faluban ezernyi szövőszéket törtek össze. A parlament ilyen erőszakosságokra halálbüntetéssel felelt. Lord Byron ekkor tartotta nagy beszédét a géprombolók letörésére hozott törvény ellen[76], — ez volt első beszéde a felsőházban — amelyben ezekről a szegény, „éhségtől elcsigázott, kétségbeeséstől eltompult" emberekről beszélt[77]. 1812-ben a mozgalom átterjedt Lancashire-re. A vállalkozók fegyveres bandákkal támadtak az éhezőkre. A yorkshire-i Rawfolds-gyár tulajdonosa súlyosan megsebesített két géprombolót,

---

[74] *Sidney és Beatrice Webb.* The History of Trade Unionism. (Az angol szakszervezeti mozgalom története.) Javított kiadás, kiterjesztve 1920-ig. London 1926. 87. old.

[75] *Engels.* Die Lage der arbeitenden Klasse in England. 206. old.

[76] 1812 február 27-én. Lásd: Complete works of Lord Byron. (Lord Byron összes művei.) 1852. 957—958. old.

[77] Nekik ajánlotta Byron „Song for the Luddites" (Dal a géprombolókhoz) című versét, és a munkásnyúzó törvényeket hozóknak az „Ode to the Framers of the Frame Bill" című ódáját.

hagyta, hogy víz és orvos nélkül elvérezzenek, mert társaikat nem akarták elárulni. 1816-ban a munkanélküliek új rohamra indultak Bury St. Edmundsben, Nottinghamben és sok más helyen. 1826-ban számos nagy textilvárosban egy utolsó hullám következett be, és mint ennek követője, a mezőgazdasági munkások „utolsó lázadása" 1830-ban, a cséplőgépek ellen.

A géprombolást, mint a harc kezdetleges formáját, gyakran elítélték. De ezek a cselekedetek alapjában véve megegyeztek a polgárság számos rétegének gondolatmenetével, amelyek ideológiailag még nem értették meg a gépek jelentőségét és alkalmazásuk következményeit. Amikor Coleridge arról panaszkodik, hogy a lakosság géppé változik és új gazdag emberek gyártására szolgál[78], amikor Elisabeth Barret Browning „The Cry of the Children" (A gyermekek kiáltása) című művében a gépeknek a gyermekekre gyakorolt hatása miatt szánakozik, amikor Wordsworth az ember géppé változását írja le[79], a géprombolók csupán a gyakorlati következtetéseket vonják le a kor legnagyobb költőinek panaszdalaiból.

Ha a tömegek általában szervezetlenek voltak is, bár egyes akcióik többnyire eredménytelenek maradtak, mégis a dolgozók egységes fellépése helyenként elég erős volt ahhoz, hogy a parlamentet bizonyos rendszabályokra kényszerítse. Az első ilyen intézkedés 1824-ben a szervezkedés elleni törvények megszüntetése volt. Bár azzal, hogy e törvényeket hatályon kívül helyezték, a szakszervezetek még nem váltak törvényessé, mégis megadták nekik a bértárgyalás és a sztrájk jogát.

A szervezkedés elleni törvények hatályon kívül helyezéséért és más haladó törvényekért a XIX. század 20-as, 30-as és 40-es éveiben folyó mozgalmak vezérei többnyire polgári radikálisok, liberális humanisták, haladó gondolkodású férfiak voltak. Ezek az emberek tevékenységükben két okból viszonylag szabadon mozoghattak. Vagy az uralkodó osztály bizonyos rétegeinek érdekeit is képviselték, így például a gabonavámok eltörléséért a kenyér olcsóbbá tétele miatt szálltak síkra, s ezzel az agrárkapitalistákkal szemben az ipari tőkések kezére játszottak. Az utóbbiak ugyanis a gabonavám eltörlése esetén alacsonyabb reálbéreket szándékoztak fizetni. Vagypedig azért értek el eredményeket,

[78] *Coleridge*. On the Constitution of the Church and State. (Az egyház és állam alapjairól.) 1830. 67. old.

[79] *Wordsworth*. Longer Poems. (Hosszabb versek.) Everyman's Library. (Mindenki könyvtára.) 593, 606. old.

mert reformterveik — például a munkanap megrövidítése — egy új termelési és kizsákmányolási technika szükséges követelményeinek feleltek meg. A radikálisok sikereit megvilágító magyarázatunk a legcsekélyebb mértékben sem csökkenti nagy tiszteletünket bátorságuk, eltökéltségük és értékük iránt, amelyet a haladásért folytatott harcban tanusítottak. Nagy emberek voltak, és Marx Károly a „Tőke" első kötetének bevezetésében megérdemelt dícsérő szavakkal illeti azokat közülük, akik mint gyárfelügyelők és orvosszakértők a népegészség fejlesztése érdekében, mint szakértők a nők és gyermekek kizsákmányolásának, valamint a lakás- és élelmiszerviszonyoknak megvizsgálása stb. körül tevékenykedtek.

E kor politikai mozgalmainak értékelése nagyon bonyolult, mert igen különböző csoportok érdekei egyeztek meg rövid időtartamra. Ez a tény magyarázza meg azt is, hogy a munkásosztály, gyenge szervezettsége ellenére, valamint követelései miért játszhattak a nyilvánosság előtt ilyen erősen észrevehető szerepet.

Mi volt a munkásosztály három fő követelése?

1. a demokratikus jogok kiterjesztése;

2. a munkaidő megrövidítése;

3. a reálbérek emelése, különösen a kenyér árának leszállítása útján.

Az első követelésben az ipari burzsoázia együtthaladt a munkásosztállyal. Az angol választási rendszer az agrárkapitalistáknak kedvezett, mivel ezek egy kis falu után is képviselőt küldhettek a parlamentbe; ezzel szemben nagy ipari központok nem képviseltethették magukat. Az 1832-es reform 14 milliónyi összlakosság mellett körülbelül $^1/_4$ millióról nem egészen $^3/_4$ millióra emelte a választók számát. Az ipari tőkések túlsúlyra jutottak az agrárkapitalistákkal szemben. A munkásosztály az ipari tőkések hozzájárulásával nagy tevékenységet fejthetett ki a választási reform érdekében — magánál a reformnál viszont százszázalékosan becsapták, mert a választójogot csak a középpolgárságig terjesztették ki.

A munkaidő megrövidítéséért folytatott harc nyiltan az ipari tőkések ellen irányult — de itt is lehetőségük nyílt a munkásoknak arra, hogy harcukat „a közvélemény magasabb síkjára" emeljék. Az agrárkapitalistákban ugyanis úgyszólván szövetségesre találtak az uralkodó osztályon belül, ezek így akartak borsot törni az ipari tőkések orra alá.

Ami a gabonavámok eltörléséért indított harcot illeti, ezen a

téren a munkások az ipari tőkések néhány képviselőjét szintén a maguk oldalán találták. Ezek óriási összegek birtokában még sohasem ismert, hatalmas propagandahadjáratot indítottak, hogy az agrárkapitalistákat leverjék és olcsó gabonabehozatalt biztosítsanak maguknak. Ettől a reálbérek megfelelő csökkenését várták[80].

Annak ellenére, hogy mind a munkaidő megrövidítéséért, mind a gabonavámok ellen indított hadjáratban különös szövetségeseket találunk a munkások oldalán, a parlamenti reformért folytatott harc folyamán szerzett tapasztalatok a leghaladóbb munkásokat meggyőzték arról, hogy csak akkor érhetnek el igazi sikereket, ha nem polgári szárnyak mozgatják őket, mint ahogy ez a parlamenti reformért folyó harcban történt. Így keletkezett a chartisták mozgalma. A chartisták népalkotmányban foglalták össze követeléseiket. Céljuk egy olyan parlamenti reform volt, amely elsősorban az általános választójogot biztosítaná. Mivel akkor az uralkodó osztály — mind az agrár, mind az ipari kapitalisták — egységesen állást foglalt ezekkel a követelésekkel szemben, olyan helyzetet találunk, amelyben „az egész munkásosztály kel fel a burzsoázia ellen"[81] és amelyben egy, a kezdetben parlamenti reformot követelő mozgalom hamarosan „lényegében társadalmi jellegűvé"[82] válik. A chartisták mozgalmában most a kenyérkérdés kezdte a döntő szerepet játszani és jelszava lett: „Eszközünk a politikai hatalom, célunk a szociális boldogság."

A chartista mozgalom milliókat mozgósított a politikai harcra. 1836-ban tömeggyűlések voltak Manchesterben 300 000 részvevővel, Leedsben 250 000-rel, Glasgow-ban 200 000-rel. A parlamentnek olyan feliratokat nyujtottak be, amelyeket 1,3 millió, illetve 3,3 millió ember írt alá. Sztrájkokat hirdettek a parlamenti reform követelésének támogatására.

A mozgalom ereje a gazdasági ciklus fázisainak megfelelően ingadozott; csúcspontjait a legmélyebb gazdasági nyomorúság idején érte el. A 40-es évek végén végleg összeomlott, ez főleg a

---

[80] Itt azonban meg kell jegyeznünk, és erre Marx (Das Kapital. 3. köt. Berlin 1949. 2. rész. 774. old.), illetve Lenin (A gazdasági romanticizmus jellemzéséhez. Lásd: *Lenin* Művei. 2. köt. Szikra 1951. 254—267. old.) is rámutatott, hogy az angol nagybirtokosok végeredményben a gabonavámok eltörléséből is hasznot húztak, ezzel szemben a kisiparosokat és az ipari, illetve mezőgazdasági munkásokat a szabadkereskedelem még nagyobb nyomorba taszította.

[81] *Engels*. Die Lage der arbeitenden Klasse in England. 216. old.

[82] Ugyanott, 223. old.

polgári reformintézkedések hatására következett be. A tízórás munkanap bevezetése például megkönnyítette, hogy a mozgalmat kispolgári ideológiák szétbomlasszák.

A chartista mozgalom elnyomása egyben az ipari munkásmozgalom első szakaszának a végét is jelenti. Erre a szakaszra jellemzőek az igen gyakori vereségek az üzemi harcokban és bizonyos kezdeti politikai sikerek a parlamenti törvényhozás területén. Ezeket a sikereket azonban nemcsak a tömegek nyomása hozta létre, hanem a termelési és a kizsákmányolási módszerek bizonyos megváltoztatásának a szükségessége is.

Válaszolnunk kell még arra a kérdésre, hogy kik voltak az angol szocialisták. Ezeknek csak egy reakciós fajtája jutott bizonyos szerephez, mint a konzervatív párt (Disraeli) egyik szárnya. Shelley ugyan egészen nyiltan követelte minden nagybirtok elkobzását, rendkívüli élességgel mutatott rá a szegények és gazdagok közötti polarizációs folyamatra (Song to the Men of England[83]), Marx azt mondotta róla, hogy igazi forradalmár volt[84]. De Shelley első, többnyire határozatlan kezdeményezései után a szocialista gondolkozás a reakciós Tory-mocsárba süllyedt — vagypedig fantasztikusan kavargott a gyártulajdonos Owen utópisztikus gondolataiban és kísérleteiben[85]. Ezért nem játszott a szocializmus az ipari kapitalizmus korai szakasza idején az angol munkásmozgalomban olyan szerepet, mint Francia-, illetve Németországban.

---

[83] Dal Anglia férfiaihoz.

[84] *Aveling.* Shelley and Socialism. (Shelley és a szocializmus.) To-day. (*Ma* című folyóirat.) 1888 április.

[85] Miért voltak Owen tervei fantasztikusak? — kérdezi Lenin, és így felel: „Azért, mert arról álmodoztak, hogy a szocializmus a jelenlegi társadalmat békés úton át fogja alakítani s nem számoltak olyan alapvető kérdéssel, mint az osztályharc kérdése, a politikai hatalomnak a munkásosztály által való meghódítása, a kizsákmányoló osztály uralmának megdöntése." A szövetkezetekről. Lásd: *Lenin.* Válogatott művek. 2. köt. Szikra 1949. 1003. old.

I. TÁBLÁZATOK

1. Mezőgazdasági és ipari bérek és létfenntartási költségek 1775 és 1850 között

(1850 = 100)

	Londoni kézművesek[86]	Pamutipar	Építő-ipar	Fém- és hajóépítőipar	Mező-gazdaság	Munkások összesen	Létfenntartási költségek
1775	70	—	55	—	—	—	84
1776	70	—	56	—	—	—	78
1777	70	—	56	—	—	—	85
1778	70	—	55	—	—	—	82
1779	70	—	56	—	—	—	78
1780	70	—	56	—	—	—	73
1781	70	—	56	—	—	—	87
1782	70	—	58	—	—	—	91
1783	70	—	58	—	—	—	90
1784	70	—	56	—	—	—	88
1785	70	—	58	—	—	—	86
1786	70	—	60	—	—	—	84
1787	70	—	58	—	—	—	84
1788	70	—	60	—	—	—	84
1789	70	—	60	—	71	84	86
1790	72	—	60	—	73	86	91
1791	72	—	60	—	75	87	88
1792	72	—	63	—	77	89	87
1793	73	—	69	54	79	93	92
1794	75	—	69	—	83	96	94
1795	78	—	69	—	87	99	108
1796	79	—	69	—	90	101	108
1797	81	177	69	—	94	104	107
1798	82	187	69	—	96	105	108
1799	82	175	69	—	98	106	116

[86] A szakmunkások is ebben a rovatban szerepelnek.

	Londoni kézművesek	Pamutipar	Építőipar	Fém- és hajóépítőipar	Mezőgazdaság	Munkások összesen	Létfenntartási költségek
1800	82	177	—	76	100	107	145
1801	84	175	—	—	102	108	148
1802	85	199	—	76	104	115	125
1803	85	189	—	—	108	113	130
1804	86	189	—	—	113	115	131
1805	88	217	—	87	119	125	144
1806	88	189	—	—	121	118	140
1807	97	168	—	—	123	118	140
1808	101	139	—	—	123	112	147
1809	103	145	—	—	123	115	161
1810	106	148	—	98	123	118	162
1811	111	132	—	94	123	114	160
1812	111	146	—	94	123	117	175
1813	112	153	—	98	123	120	180
1814	113	179	—	98	121	126	163
1815	113	142	—	98	119	117	147
1816	108	117	—	98	117	109	143
1817	106	106	—	98	115	105	147
1818	106	102	—	97	112	103	148
1819	104	102	—	99	112	103	146
1820	103	102	—	96	108	101	137
1821	104	101	—	96	102	100	126
1822	104	101	—	96	94	98	113
1823	104	100	—	96	90	96	115
1824	106	101	—	96	90	97	117
1825	107	101	—	96	90	97	127
1826	106	97	—	96	92	97	122
1827	106	97	92	94	92	96	120
1828	105	94	92	92	92	95	116
1829	103	94	91	91	90	94	114
1830	104	87	91	89	90	92	108
1831	101	85	91	89	90	91	114
1832	101	86	91	90	92	92	112
1833	101	88	91	91	92	93	107
1834	101	94	91	91	90	94	103
1835	100	90	91	—	87	92	101
1836	98	92	93	—	88	93	106
1837	98	94	95	—	88	94	113
1838	98	94	97	—	90	96	113
1839	98	94	98	—	90	96	121
1840	98	94	98	102	92	97	115
1841	98	97	98	102	94	98	119
1842	98	97	98	100	96	98	104
1843	99	97	98	100	96	98	103
1844	99	99	98	102	94	99	103

	Londoni kézművesek	Pamutipar	Építőipar	Fém- és hajóépítőipar	Mezőgazdaság	Munkások összesen	Létfenntartási költségek
1845	98	105	98	102	94	99	107
1846	98	105	98	103	96	100	117
1847	98	98	98	103	98	99	122
1848	98	98	100	101	98	99	110
1849	99	99	100	100	98	93	104
1850	100	100	100	100	100	100	100

2. Reálbérek 1789 és 1850 között
(1850 = 100)

	Reálbérek		Reálbérek		Reálbérek		Reálbérek
1789	98	1805	86	1820	74	1835	91
		1806	84	1821	79	1836	88
1790	95	1807	84	1822	86	1837	84
1791	99	1808	76	1823	84	1838	85
1792	103	1809	71	1824	83	1839	79
1793	101						
1794	102	1810	73	1825	77	1840	84
		1811	71	1826	79	1841	82
1795	91	1812	67	1827	80	1842	94
1796	94	1813	67	1828	82	1843	95
1797	97	1814	78	1829	82	1844	96
1798	97						
1799	91	1815	79	1830	86	1845	93
		1816	76	1831	80	1846	85
1800	74	1817	72	1832	82	1847	81
1801	73	1818	69	1833	87	1848	90
1802	91	1819	71	1834	91	1849	89
1803	87						
1804	88					1850	100

II. MEGJEGYZÉSEK

A bérstatisztikák a következő műveken alapulnak: A. L. Bowley és G. H. Wood tanulmányai, „The Statistics of Wages in the United Kingdom during the last Hundred Years" (Bérstatisztikák az Egyesült Királyságban az utolsó 100 év alatt), megjelentek a *Journal of the Royal Statistical Society* 1899—1910-es évfolyamaiban; Bowley „Wages in the United Kingdom in the Nineteenth Century" (Bérek az Egyesült Királyságban a XIX. században) című könyve; „Returns of Wages", Published between 1830 and 1886. (Bérstatisztikák. Közzétették 1830 és 1886 között. [London 1887.]) címen kiadott hivatalos bérstatisztikai gyüjtemény; E. W. Gilboy tanulmánya: „Wages in Eighteenth

Century England" (Munkabérek a XVIII. századbeli Angliában); R. S. Tucker cikke: „Real Wages of Artisans in London, 1729—1935" (A londoni kézművesek reálbérei, 1729—1935), a *Journal of the American Statistical Association*-ben (Az Amerikai Statisztikai Társaság folyóirata). Az utóbbi tanulmány tartalmazza a létfenntartási költségek indexét is. Ezt használtuk 1769-től kezdődően. Az ezt megelőző évekre vonatkozóan Mrs. Gilboynak „The Cost of Living and Real Wages in Eighteenth Century England" (Létfenntartási költségek és reálbérek a XVIII. századbeli Angliában) című műve, megjelent a *The Review of Economic Statistics*-ben (Gazdasági Statisztikai Közlöny) 1936-ban, szolgált alapul.

Az erre az időre vonatkozó bérstatisztikák minősége viszonylag gyenge. Az összes munkások béreinek indexe csak csekélyszámú iparág adatain alapul, igen fontos iparágak hiányoznak belőle, például a szénbányászat. Továbbá az áttekintésünkben szereplő iparágakra vonatkozó bérek sokszor csak az illető iparág néhány munkakörében dolgozó szakmunkások bérét ölelik fel. Nincsenek átfogó adataink a teljes és részleges munkanélküliségről, a sztrájkokról és a balesetekről. Néhány számadatunk a bérrátára, mások a tényleges keresetekre vonatkoznak. A táblázatok nem veszik figyelembe a férfiakhoz képest sokkal alacsonyabban díjazott nők és gyermekek foglalkoztatásában beállott változásokat. A bérekre vonatkozó számadatok túlságosan nagy súlyt vetnek a nagy városokban, különösen Londonban, és a nagy üzemekben dolgozó munkásokra. A létfenntartási költségek adatai csak Londonra vonatkoznak. Az 1750 és 1774 közötti évekről feltüntetett bérek csak londoni kézműipari és szakmunkásokra, valamint a vidéken, mindenekelőtt építő- és tanulatlan munkásokra vonatkoznak.

A különböző bérindexsorozatokat az 1800-tól 1810-ig terjedő évek adatai kivételével nem mérlegeltem, mert ezekből az évekből nem állnak rendelkezésre a fém- és hajóépítőipar adatai, a pamutipar bérei viszont rendkívül nagy ingadozást mutatnak. Itt a londoni munkások rovatát kettővel, a többiekét egyenként mérlegeltem. A „Munkások összesen" jelölésű rovat láncindex. A láncot 1850-től kezdve visszafelé szerkesztettem meg. Így érthető, hogy például 1789-ben a „Munkások összesen" rovat adata 84, míg a másik három adat, amelyből az általános indexet levezettem, 71 vagy még ennél is alacsonyabb.

Nyilvánvaló, hogy a statisztikák alapján itt nyujtott kép csak egészen hozzávetőleges. Másrészről az index által mutatott

tendencia feltehetően helyes: a névleges és a reálbérek fejlődése megfelel annak, amit a fenti számok mutatnak.

Az adatok átlagát legtöbbször tíz évre számítottam. Amikor azonban lehetővé vált, áttértem a gazdasági ciklusok átlagának számítására, így ugyanis elkerülhető, hogy egy-egy átlagszám esetleg két válságot és egy csúcspontot (vagy fordítva) tartalmazzon. Ezt a módszeremet, a ciklusátlag-számítást az utóbbi években több marxista statisztikus helyeselte.

II. FEJEZET

AZ ANGOL KAPITALIZMUS HATALMAS KIBONTAKOZÁSÁNAK ÉS KEZDŐDŐ HANYATLÁSÁNAK ÉVEI, 1840—1900

1. AZ ÁLTALÁNOS GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ALAPVONÁSAI

Az angol gazdaságtörténetnek az a korszaka, amelyet most fogunk tárgyalni, szintén különleges jellegű. Az ipari kapitalizmus fejlődésének második szakasza magától értetődően nem különbözik alapvetően Angliában és a többi országban: ezt a korszakot Angliában is a termelékenység hatalmas arányú megnövekedése, továbbá az jellemzi, hogy a termelési és kizsákmányolási folyamatban a fősúlyt a munkaintenzitás fokozására és a gépek széleskörű alkalmazására fektetik. Ezek és a fejezet során még felmerülő más tényezők annak a fejlődésnek az elemei, amelyet az ipari kapitalizmus második szakaszába lépő minden országban, így Franciaországban, Németországban és az Egyesült Államokban stb. is megtalálunk.

Melyek tehát az angliai fejlődés különleges vonásai?

Elsősorban, hogy egy közismert kifejezéssel éljünk, Anglia ebben az időben az „egész világ műhelye" lett. De ugyanebben a korban, és ezt ritkábban veszik figyelembe, Anglia évtizedről évtizedre visszaszorul a világipar területén. Ebben az időszakban lesz Anglia a világ bankára. Ugyanekkor azonban elveszti túltengő fölényét is valamennyi országgal szemben a tőkekivitel terén. Ekkor Anglia mint ipari világhatalom, monopolisztikus helyzetben van. De ugyanebben a szakaszban monopolisztikus helyzete súlyosan megrendül. Ebben a két nemzedékre kiterjedő fél évszázadban, pontosabban a 70-es évek végén és a 80-as években különleges szerkezeti válságon ment át az angol gazdaság. Ennek külön jelentősége van a munkások helyzetének fejlődése szempontjából is.

Nézzük meg először a termelést.

Ipari termelés[1] *1833 és 1903 között*
(1913 = 100)

Gazdasági ciklus	Index	Az emelkedés százaléka	Gazdasági ciklus	Index	Az emelkedés százaléka
1833—1842	18,8	—	1869—1879	57,2	33
1843—1849	24,5	30	1880—1886	66,7	17
1849—1858	31,5	29	1887—1895	76,0	14
1859—1868	42,9	36	1895—1903	89,7	18

A statisztikánk által felölelt egész időszakban az ipari termelés 377 százalékkal nőtt, azaz a termelés majdnem megötszöröződött. Az ipari áruk általános termelésénél még nagyobb mértékben nőtt a termelési eszközök gyártása. A termelési eszközök területén ugyanis a termelés az eredeti hét és félszeresére nőtt. Az 1895—1903-as gazdasági ciklusban 70,1 százalékot találunk az 1833-tól 1842-ig terjedő gazdasági ciklusban mutatkozó 9,3 százalékkal szemben (ha az 1913. évi termelést 100-nak vesszük). A termelési eszközök termelésének ez a nagyobbarányú növekedése az ipari kapitalizmus második szakaszára jellemző, amikor a termelési apparátus és különösképpen a gépállomány igen erősen bővül; ezzel szemben az ipari kapitalizmus első szakaszában azt látjuk, hogy a fogyasztási javak termelése sokkal erőteljesebben növekszik, mint a termelési eszközöké. Erre vonatkozóan meg kell jegyeznünk, hogy az első szakaszról beszélve csak a gyári termelésre, azaz a valóban ipari jellegű kapitalista termelésre gondolunk, a kézműipart és a saját használatra termelő házi munkát pedig figyelmen kívül hagyjuk.

Most egyrészről a fogyasztási javakat termelő ipar fejlődésével elegendő mennyiségű tőke halmozódott fel ahhoz, hogy a nagy tőkét igénylő nehézipar széles kifejlődésének meglegyen az alapja. Sztálin így világítja meg ezt a folyamatot: „A kapitalista országokban az iparosítás rendszerint a könnyűiparral kezdődik. Mivel a könnyűiparhoz kevesebb tőkebefektetés szükséges és a befektetett tőke sokkal gyorsabban forog, a haszonszerzés sokkal könnyebb, mint a nehéziparban, ezért van az, hogy ott a könnyűipar az iparosítás első objektuma. Csak hosszú idő multán, amelynek folyamán a könnyűipar összegyüjti a hasznot és elhelyezi azt a bankokban, csak azután kerül sor a nehéziparra és kezdődik meg az összegyüjtött haszonnak fokozatos átvitele a nehéziparba a célból,

[1] Beleértve az építőipart.

hogy megteremtsék a nehézipar kifejlődésének előfeltételeit is"[2].

Másrészről a technika annyira kifejlődött, hogy a gépeket nagy tömegben, gépi termelés útján tudták előállítani: így a gépgyártás a nehézipar kiterjedt, fontos ágává fejlődött. A textiliparon és a bányászaton kívül most sok más ipari üzembe is bevezetik a gépeket.

Ha az ipari termelés növekedésének ütemét vizsgáljuk, akkor a figyelembe vett korszakban két szakaszt különböztethetünk meg. Az első szakasz a 70-es évekig terjed: ezalatt egyik gazdasági ciklustól a másikig kereken egyharmadával növekedett a termelés. Az ezt követő időben, a 80-as és 90-es években, a termelés növekedésének üteme hamarosan a felére csökkent. Ebből egészen nyilvánvaló, hogy az angol kapitalizmus életereje valamilyen módon megbénult, a termelés üteme meglassult.

Míg az ipari termelés növekedése — a másodikkal ellentétben — az első szakaszban magas volt, mindkét szakaszban azt figyelhetjük meg, hogy az angol ipari termelés jelentősége a világipari termelés keretében állandóan csökken. Ez elsősorban az Amerikai Egyesült Államok javára történik.

Anglia és az Egyesült Államok részesedése a világ termelésében 1840 és 1900 között

	Anglia részesedése százalékban	Az Egyesult Államok részesedése százalékban
1840	45	11
1850	39	15
1860	36	17
1870	32	23
1880	28	28
1890	22	31
1900	18	31

Ez azt jelenti tehát, hogy a világ ipari termelése és az Egyesült Államok termelése évtizedről-évtizedre gyorsabban emelkedett az angol termelésnél. Az itt tárgyalt időszak kezdetén Anglia az egész világon előállított ipari áruknak még majdnem felét termelte, a végén még az egyötödét sem.

Hadd egészítsük ki ezt az általános áttekintést az angol

[2] *Sztálin.* Beszéd Moszkva Sztálin-kerületének választói gyűlésén, 1946 február 9. Lásd: Olvasókönyv a marxizmus-leninizmus tanulmányozására. 1. köt. 1. kiad. Szikra 1949. 212. old.

termelés világhelyzetéről azzal, hogy néhány, egyes tényre vonatkozó adatot közlünk.

Fontos áruk termelése 1850 és 1900 között
(1000 tonnában)

	Anglia	Németország	Egyesült Államok
		Szén	
1850	49 000	5 200	6 300
1870	110 000	26 400	29 500
1900	225 000	109 300	240 800
		Nyersvas	
1850	2 200	210	560
1870	6 000	1 400	1 670
1900	9 000	8 500	13 800
		Acél	
1850	—	—	—
1870	200	170	70
1900	4 900	6 600	10 200

Világosan látható ebből a táblázatból, milyen gyorsan tört előre Németország és az Egyesült Államok, különösen 1870 után.

Érdekes összehasonlító áttekintést nyujt az ipari termelés és a külkereskedelem fejlődéséről Werner Schlote, az angol külkereskedelemről szóló tanulmányában[3].

Külkereskedelem és ipari termelés 1830 és 1899 között
(1913 = 100)

Évtized	Kulkereskedelem	Ipari termelés	A külkereskedelem indexe az ipari termelés indexének százalékában kifejezve
1830—1839	7,5	14,7	51,0
1840—1849	11,2	20,2	55,4
1850—1859	19,0	28,3	67,1
1860—1869	27,3	36,1	75,6
1870—1879	41,4	48,1	86,1
1880—1889	55,3	58,1	95,2
1890—1899	67,1	68,1	98,5

Ha most mindenekelőtt az első és utolsó adatokat hasonlítjuk

[3] *Schlote*. Entwicklung und Strukturwandlungen des englischen Aussenhandels von 1700 bis zur Gegenwart. (Az angol kulkereskedelem fejlődése és szerkezeti változásai 1700-tól a jelenkorig.) Jena 1938. 55. old.

össze, világosan látjuk, hogy az általunk megvizsgált időben a külkereskedelem erősebben növekedett, mint az ipari termelés: az előbbi kilencszeresére, az utóbbi nem egészen ötszörösére. Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy az utolsó évtizedekben a külkereskedelem fejlődésének üteme is csökkent, bár nem olyan nagy mértékben, mint az ipari termelésé.

Ez a minősítés, „bár nem egyenlő mértékben", döntően befolyásolja Angliának a világkereskedelemben akkor elfoglalt helyzetét. Ez alig változott az általunk vizsgált időszakban:

Anglia részesedése a világkereskedelemben 1840 és 1900 között

	Százalék		Százalék
1840	21	1880	20
1850	21	1890	20
1860	21	1900	19
1870	22		

Az ipari termelés helyzetével ellentétben a kereskedelem körülbelül ugyanazon a fokon maradt. Ennél is kedvezőbben fejlődött Angliának mint a világ áruszállítójának a szerepe: ebben a fél évszázadban megnövekedett az angol hajók száma az összes tengerjáró hajók számához képest[4].

Az angol hajóhad részesedése Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok külkereskedelmében 1855 és 1900 között

Ötéves időszak	Anglia (százalék)	Franciaország (százalék)	Egyesült Államok (százalék)
1855—1859	59	29	29
1860—1869	61	32	30
1865—1864	68	36	48
1870—1874	67	37	51
1875—1879	68	41	52
1880—1884	72	40	58
1885—1889	73	41	57
1890—1894	72	45	55
1895—1899	71	45	55

A francia külkereskedelemnek majdnem a fele, az amerikainak több mint a fele és az angol külkereskedelemnek majdnem háromnegyed része a század végén angol hajókon bonyolódott le!

[4] Lásd: Statistical Tables and Charts relating to British and Foreign Trade and Industry. (Statisztikai táblázatok és grafikonok a brit és a külföldi kereskedelemre és iparra vonatkozóan.) London 1909.

A század közepén valamennyi megfelelő számadat lényegesen alacsonyabb.

Anglia uralkodó szerepével a világkereskedelemben és kezdetben kimagasló helyzetével a világ ipari termelésében szoros összefüggésben van jelentősége mint a világ bankára és a tőkekivitelben való részesedése világviszonylatban.

Az itt tárgyalt időszak kezdetén a tőkekivitel szempontjából különösen nagy szerepet játszott az idegen országokban folytatott vasútépítés. A 40-es és 50-es években a legnagyobb angol vasútépítő cég, a Lord Brassey-féle, a következő külföldi vasutakat építette[5]:

	Útvonal	Kilométer
1841	Párizs—Rouen	130
1842	Orléans—Bordeaux	470
1843	Rouen—Havre	95
1844	Amiens—Boulogne	85
1847	Rouen—Dieppe	50
1848	Barcelona—Mataro	30
1850	Prato—Pistoja	15
1851	Norvég Vasút	90
1852	Nantes—Caen	180
	Le Mans—Mézidon	135
	Lyon—Avignon	105
	Holland-Rajnai Vasút	70
	Grand Trunk, Kanada	860
1853	Sambre—Meuse	45
	Turin—Novara	95
	Hauenstein-alagút	2
	Dán Királyi Vasút	?
1854	Központi Olasz Vasút	85
	Turin—Susa	55
	Bellegarde-alagút	4
1855	Caen—Cherbourg	150
1858	Bilbao—Miranda	105
	Keletbengáli Vasút	180
1859	Viktor Emánuel Vasút	115
	Ivrea Vasút	30

Ez az egyetlen angol cég tehát összesen több mint 3000 kilométernyi vasútvonalat épített a kontinensen. Ez az egész európai kontinentális vasúthálózatnak majdnem 10 százaléka. Ezekhez a munkálatokhoz az angolok többször nemcsak a pénzt és az anyagot szolgáltatták, hanem a munkaerőt is. Így például a Párizs—Rouen-vonal építésénél mintegy 10 000 angol munkás dolgozott. Ehhez nemcsak más cégek vállalkozásait kell számítanunk, hanem

[5] Lásd: *Jenks*. The Migration of British Capital to 1875. 419. old.

mindenekelőtt azokat a nagy részvény- és kötvényberuházásokat, — különösen az Egyesült Államokban — amelyek a rendelkezésre álló adatok szerint 1857-ben elérték az 1,6 milliárd márkát[6]. Később következtek a nagy indiai vasútépítések, amelyekbe csak 1858 és 1869 között 1,4 milliárd márkát fektettek be ugyanabból a célból. Ezek az összegek mutatják, hogy a vasutak milyen nagy szerepet játszottak a beruházásokban és ezzel együtt a gazdasági uralomnak milyen jelentős eszközei voltak, különösen a gyarmatokon, ahol nem nagy mértékben hajtanak végre beruházásokat egyéb termelési eszközök terén.

Természetesen nemcsak a vasútépítés területén történtek befektetések. Hatalmas összegeket kölcsönöztek külföldi kormányoknak is. 1860 és 1876 között a következő kormányok kaptak kölcsönöket 100 vagy még több millió márka értékben[7]:

	Ország	A kölcsön összege millió márkában
1860	Oroszország	100
1862	Peru	110
	Oroszország	200
	Törökország	160
1863	Törökország	100
1864	Egyiptom	114
	Mexico.....	160
	Oroszország	120
1865	Brazília	136
	Peru	180
	Törökország	120
1866	Oroszország	120
1867	Oroszország	244
1868	Egyiptom	236
	Olaszország	188
	Magyarország....	170
1869	Olaszország	104
	Portugália	172
	Oroszország	222
	Spanyolország ...	160
	Törökország	444
1870	Egyiptom	140
	Franciaország ...	200
	Peru	238
	Oroszország	240
1871	Argentina	122
	Spanyolország ...	126
	Oroszország	240
	Törökország	114
	Egyesült Államok	800
1872	Peru	300
	Oroszország	300
	Spanyolország ...	180
	Törökország	220
1873	Egyiptom	640
	Oroszország	300
	Spanyolország ...	126
	Törökország	160
	Magyarország....	108
	Magyarország....	150
	Egyesült Államok	1200
1874	Törökország	318
	Magyarország....	150
1875	Brazília	106
	Oroszország	300
	Spanyolország ...	260
1876	Egyesült Államok	1200

[6] Lásd: *Hobson.* The Export of Capital. 128. old.
[7] Lásd: *Jenks.* The Migration of British Capital to 1875. 421. old.

Ezekben az években kereken 15 milliárd márka kölcsönt adtak Londonban külföldi kormányok részére; itt természetesen figyelembe kell vennünk azt is, hogy ezeket a köcsönöket valamennyi ország tőkései is vásárolták.

Az Anglia által külföldön befektetett tőkék összegét 1840-ben 3—5 milliárd márkára, 1870-ben mintegy 20 milliárd márkára becsülhetjük; ez az összeg 1900-ig valószínűleg megkétszereződött.

Ezeknél az abszolút számoknál szinte fontosabbak az Angliában és külföldön befektetett tőkére vonatkozó összehasonlító adatok. Stamp a következő becsléseket közli[8]:

Angol tőkebefektetések 1885-ben és 1895-ben

	Az országon belül millió márkában	Külföldön millió márkában	Külföldi befektetések aránya az össztőkéhez képest
1885	174 700	26 040	13%
1895	181 260	32 000	15%

A külföldi tőkebefektetést jelző számok túl alacsonyak. Mindamellett ezek a számok is mutatják, milyen nagy volt a külföldi tőkebefektetések részesedése az angol tőke összes befektetéseiben és azt is, hogy a külföldi tőkebefektetések összege egyre növekedett az összes tőkebefektetésekhez viszonyítva.

Lenin rámutat arra, hogy „Anglia nemzeti jövedelme 1865-től 1898-ig körülbelül megkétszereződött, «külföldről» húzott jövedelme pedig ugyanez idő alatt *kilencszeresére* nőtt"[9].

Ha a század utolsó 25 évében összehasonlítjuk a legfontosabb tőkekihelyező országok összes külföldi tőkebefektetését, a következő képet kapjuk:

Külföldi tőkebefektetések (becslés)
(milliárd márkában)

	1875	1900
Anglia	22	40
Franciaország	11	25
Németország	2	15

[8] *J. Stamp.* British Incomes and Property. (Brit jövedelmek és vagyonok.) London 1920. 404—405. old.

[9] *Lenin.* Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. (A marxizmus-leninizmus kis könyvtára. 26—27. szám.) Szikra 1949. 118. old., vagy: *Lenin.* Válogatott művek. 1. köt. Szikra 1949. 1005. old.

1900 körül Anglia mind a három ország külföldi tőkebefektetéseinek felét képviselte, egy negyed évszázaddal azelőtt azonban még közel a kétharmadát: jelentősége mint a világ bankára határozottan csökkent.

A külföldi tőkebefektetések célja volt: vagy elsősorban a tiszta profitszerzés, ez természetesen együttjárt a politikai befolyás bizonyosfokú erősödésével, vagy mindenekelőtt az, hogy az illető országot politikailag gúzsba kössék, ahogyan az Dél-Amerikában történt, vagypedig, hogy a politikailag már teljesen leigázott országot kirabolják, mint az angol gyarmatokat.

Az angol gyarmatbirodalom az itt tárgyalt időszakban hatalmas mértékben megnövekedett. Anglia indiai pozícióját az 1848 és 1856 közötti években először egy sor indiai állam bekebelezésével erősítette meg, később pedig megteremtette az indiai császárságot: az angol király felvette India császárának címét és így az angolok helyzete Indiában formailag is megszilárdult. Ausztráliát, Uj Zealandot és Kanadát jelentős mértékben fejlesztették, de ipari téren ezek az országok továbbra is függő helyzetben maradtak Angliával szemben. Egyiptomot — mint a 60-as és 70-es évek óriási kölcsönei mutatják — Anglia „gazdaságilag áthatotta" és azután gyakorlatilag is bekebelezte. Ez akkor kezdődött, amikor az angol hadiflotta 1882-ben Alexandriát tűz alá vette. 1898-ban Szudánt az egyiptomi felségterülethez csatolták. Az egyiptomi angol prokonzul, Lord Cromer, a vezető angol bankárdinasztia, a Baring-család tagja volt, amelynek bankháza egyike volt a legnagyobb közvetítőknek a tőkekivitel terén ebben az időben.

Egészen különös jelentősége volt azonban annak, hogy Anglia elfoglalta Afrika nagy részét is. Ennek utolsó fázisa ebben az időszakban Cecil Rhodes vezetése alatt ment végbe. Anglia akkori afrikai gyarmatosításának utolsó fejezetét jelenti a búr háború és Dél-Afrika ezt követő bekebelezése. „Logikusan" ehhez kapcsolódik az afrikai német gyarmatok egy részének átvétele az első világháború után és Angliának az a kísérlete, hogy a második világháború után az afrikai olasz gyarmatbirodalmat birtokába vegye.

Az Afrikáért folyó harcoknak időszakunkba eső utolsó évtizedei megmutatják, milyen gondosan készítették elő az angolok nem egy gyarmati hadjáratukat, hogyan vezették be ezeket

időnként egy-egy ideológiai hadjárattal. Éppen a 80-as évek közepétől a búr háború befejezéséig tartó időszakban jelennek meg tucatszámra olyan regények, amelyek az angolok afrikai gyarmatosító tevékenységét dicsőítik. A sort Henty művei kezdik: „By Sheer Pluck" (Pusztán bátorsággal) és „The Young Colonists" (A fiatal gyarmatosok); ezt követik Haggard munkái: „King Salomon's Mines" (Salamon király bányái), „Jess" és „The People of the Mist"; az utolsó ilyenfajta könyvek, amelyeknek Morley Roberts a szerzője, már Cecil Rhodesról („The Colossus" [A kolosszus] 1899) és az utolsó búr háborúról szólnak (Taken by Assault [Rohammal elfoglalva] 1901).

Általában az angol birodalom, Anglia mint „világgyarmatosító" nagy szerepet játszik az irodalomban. Időrendben talán az első Kingsley „Westward Ho!" (Irány a nyugat!) (1855) című kalandos regénye, amely egyúttal a birodalom Erzsébet-kori alapítóit is dicsőíti. Ezt követi a következő évtizedekben egész sor munka, amelyeket a szerzők Drake, Raleigh és a XVI. s XVII. század más „tengeri hősei" emlékének szentelnek. Az irodalom természetesen nem elégszik meg az eredeti tőkefelhalmozás előharcosainak ösztönző dicsőítésével, hogy ezáltal elősegítse a XIX. század angol kapitalistáinak extraprofit szerzését. Legalább ilyen gyakori annak a motívumnak a feldolgozása, — például Drage „Cyril" című regényében (1889) — hogy Angliának döntő szerepe van a civilizáció, a kereszténység és a humanizmus elterjesztésében az egész világon, és hogy ezt a feladatát tudatosan tovább kell folytatnia: így hát erkölcsi okokból sem marad hátra más számára, mint a világ meghódítása. Carlyle korai írásaitól kezdve Kiplingnek a század végén megjelent „The White Man's Burden" (A fehér ember terhe) című költeményéig az irodalom nagy részén végighúzódik az a gondolat, hogy Angliának kultúrmissziója van Afrikában és Ázsiában, Dél-Amerikában és Ausztráliában és másutt. Az sem érdektelen, hogy a most tárgyalt időszakasz vége felé a megvetés vagy primitív elbizakodottság érzése mindinkább nemcsak a gyarmati népekkel, hanem Európa országaival szemben is megjelenik az angolok kultúrmissziójának elméletében; például Kipling „Captain Courageous" című regényében egy angol nagy sajnálattal és szánalommal állapítja meg, hogy „csak egy portugál" mentette meg életét — egy vérbeli angol helyett.

Ha ezeknek az évtizedeknek a szépirodalmon kívüleső iro-

dalmát vizsgáljuk, azt látjuk, hogy éppen a válság idején, a 70-es és 80-as években alakul ki két imperialista eszmeáramlat. Az egyiket a legvilágosabban talán Charles Dilke „Greater Britain" (Nagyobb Britannia) című kétkötetes műve (1868) képviseli. Ebben a szerző Anglia elé agresszív feladatot tűz és ebbe belevonja az Egyesült Államokat is, mert az is angolszász nemzet; a „nagyobb Britanniának" ténylegesen uralkodnia kell a világon. Ez a feladata. Indiát tekinti az angol világuralom súlypontjának; ezzel is az akkori évek legjelentősebb agresszív politikusának, Disraelinek politikai vonalát segíti elő. Az sem jelent alapvető ellentétet, hogy Rhodes később a súlypontot Afrikába akarta áttenni, hiszen egy véleményen volt Dilkével a világuralomra vonatkozó általános célkitűzésben. Dilke könyve bizonyos tekintetben Anglia utolsó hatalmas gyarmati terjeszkedését vezeti be. Ennek célja nemcsak a megfelelő extraprofittal járó új területszerzés, hanem egyúttal kárpótlás is Angliának a világ ipari termelésében való csökkenő részesedéséért.

Egy évtizeddel később, már a 70-es évek válságszakasza idején, egy másik imperialista, a történész Seeley, az angol világuralom kifejlesztésének új irányát kezdi erőteljesen előtérbe tolni. Ennek célja az, hogy Anglia a már megszerzett pozícióit adminisztratív intézkedések által szilárdítsa meg a birodalmon belül. Erősen támogatja Seeley-t ennek a problémafelvetésnek a kidolgozásában az öreg Froude (Oceana. 1885). Ez azt bizonyítja, hogy a bizonytalanság jele kezd mutatkozni, érzik, hogy szükség van a belső megerősödésre. Ez a bizonytalanság megfelel annak a ténynek, hogy Angliának a világgazdaságban elfoglalt monopolhelyzete megrendült és válságos állapotban van.

Mindkét irányzatot támogatják azok a szervezetek, amelyeket teljesen vagy elsősorban birodalmi problémáknak szentelnek: ilyen az Imperial Federation League (Birodalmi Szövetségi Líga), amelyet Seeley igen erősen támogatott, és az ugyanabban az évben, 1883-ban, alapított Primrose League. Ez utóbbinak feladata Disraeli ideológiájának terjesztése. 1886-ban nagy gyarmati kiállítást rendeztek, amelynek az 1887-es gyarmati konferenciát kellett előkészítenie.

Ha mármost az angol birodalom tényleges fejlődését vizsgáljuk, azt találjuk, hogy mindkét irányzatnak voltak sikerei. Az egyik oldalon a brit birodalom hatalmas kiterjesztését látjuk:

Az angol gyarmatbirodalom 1860 és 1899 között

	Terület millió négyzetmérföldben	Lakosság millióban
1860	2,5	145
1880	7,7	268
1899	9,3	309

Ha meggondoljuk, hogy a bécsi kongresszus és 1860 közt eltelt fél évszázad alatt az angol gyarmatbirodalom lakossága csupán megkétszereződött, különösen világossá válik az 1860 utáni gyarmati hódítás jelentősége.

Másrészről ugyanakkor megszilárdult a brit birodalom. Ez abban állt, hogy az adminisztráció sok tekintetben egységesebbé vált, és erősödött a birodalom összetartása azáltal, hogy nagyobb gazdasági és politikai szabadságjogokat adtak azon gyarmatoknak, amelyeknek lakossága fehérbőrű volt. A kapitalizmus ezen második szakaszában az elnyomott népek azonban még nem voltak abban a helyzetben, hogy eredményesen készítsék elő és folytassák nemzeti felszabadító harcukat.

Anglia gazdasági hatalmának az a nagyméretű kibontakozása, amelyet itt ismertettünk, csak hatalmas koncentráció alapján volt lehetséges. Az ipari, kereskedelmi, közlekedési vállalatok, a bankok állandóan nőttek. A gépek és munkaerő egyre nagyobb tömege összpontosult kezükben, anélkül azonban, hogy jelentősebb monopólium- vagy kartellalakulási folyamatról beszélhetnénk, mint az Egyesült Államokban, Németországban vagy Franciaországban. Lenin írja 1917-ben: „Rendkívül fontos, hogy a szabadkereskedelem hazájában, Angliában, a koncentráció *szintén* monopóliumhoz vezet, ámbár valamivel később és talán más formában"[10]. Így tehát 1917-ben a monopóliumok alakulásának folyamata Angliában még annyira visszamaradt, hogy olyan pontos megfigyelő, mint Lenin, a koncentrációs folyamatot ekkor nem jellemezte még kifejlettnek.

Hadd közöljünk mindössze néhány adatot, hogy érzékeltessük a koncentráció folyamatát, így a munkaerő megoszlásának statisztikáját, ez a legalkalmasabb arra, hogy kapitalista statisztikákkal (mással ugyanis nem rendelkezünk) mérjük a koncentrációt.

---

[10] *Lenin.* Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. (A marxizmus-leninizmus kis könyvtára. 26—27. szám.) 19—20. old., vagy: *Lenin.* Válogatott művek. 1. köt. 925. old.

A munkaerő megoszlásának statisztikája Angliában különösen rossz. Az 1851-es népszámlálásban a vállalkozók a következő számadatokat adták meg az általuk foglalkoztatott munkások létszámára vonatkozóan:

Iparág	10 munkásnál kevesebbet foglalkoztató[11] vállalkozók száma	100 munkást vagy többet foglalkoztató vállalkozók száma	Összes vállalkozók száma[12]
Gépipar	607	34	837
Gyapjúszövetgyártás	659	82	1107
Sörfőzdék	667	5	776
Pamutipar	737	411	1670
Agyagáruipar	248	36	378

Csak a textiliparban mutatkozik ebben az időben már erősebb koncentráció: csupán a pamutiparban a vállalkozóknak kereken negyedrésze 100-nál több munkást foglalkoztat; 113 pamutipari üzem 350 vagy több munkást dolgoztat!

Az 1871-es népszámlálás már egészen mást mutat.

A pamutiparban a foglalkoztatottak száma üzemenként átlagosan 177, a gyárfelügyelők által 1838-ban jelentett 137-tel szemben. 1885-ben az átlaglétszám 190 fölött van és lassan növekszik a század végéig. A vashajógyártásban jóval magasabbak a számok. Az itt működő 78 vállalat átlagosan 571 munkást foglalkoztat, sőt, Skócia 30 üzemében kereken 800-at. A nyersvastermelésben 1871-ben a munkások átlagos létszáma üzemenként 219.

Érdekes egymás mellé állítani a kézműipart és a gyáripart.

Foglalkoztatottság 1871-ben

	Üzemek száma	Munkások száma	Munkások száma üzemenként
Cipőgyártás			
Kézműipar	9500	62 000	6,5
Gyáripar	145	18 200	125,5
Ruházati ipar			
Kézműipar	8000	43 000	5,4
Gyáripar	58	77 000	132,8

E számokból különösen világossá válik a koncentrációs folyamat, amelyet már maga a gyárrendszer kiszélesedése is előidéz.

Ehhez járul a centralizáció, több üzemnek egy kézben való összefogása. A Bridgewater-szén-„tröszt" 1886-ban mintegy 15

[11] Ide számítottuk azokat az eseteket, ahol a jelentés nem tartalmazza a foglalkoztatott munkások létszámát.

[12] Csak azoké, akik megtették a bejelentést.

bányát tartott ellenőrzés alatt, az Earl of Durhamé 13-at, az Earl of Granville-é 8-at, Lord Londonderryé pedig 5 igen nagy bányát. Ezen nemesi birtokoscsaládok kezén lévő nagyvállalkozások mellett találunk már néhány modern, igazi monopolszervezetet. Ilyen a Coats-cég varrócérnatrösztje, a Cotton Spinners and Doublers Association kartellje a pamutiparban, a sínkartell, amely a nemzetközi kartellhez csatlakozott, a szóda-, a dohánytröszt stb. Voltak természetesen hadianyagvállalatok is, így többek között a Vickerseké. Ezek Kruppnak és Schneider-Creuzot-nak feleltek meg. Meg kell itt továbbá említenünk a vállalkozói egyesüléseket, amilyenek Clyde-ék hajóépítő társasága, a clevelandi nyersvastermelő egyesülés és a bradfordi kereskedelmi kamara. Ezek megkísérlik az árak szabályozását. És mégis, Angliában az ipar monopolizációja erősen elmaradt a többi országhoz viszonyítva. Vajjon miért?

Sokan a szabadkereskedelem fennmaradására, a védővámrendszer hiányára vezették ezt vissza. Lenin joggal utasította el ezt a magyarázatot. A valóságban a monopolizációs folyamat Angliában azért fejlődött ki lassabban, mert már jóval előbb fennállt. Anglia a XIX. század első háromnegyedében világmonopóliummal rendelkezett számos áru termelésére és így eladására is. Amikor pedig a század közepe óta Anglia gyártási monopóliuma egyre inkább szűnni kezdett, eladási monopóliumát azért annyi országban tartotta meg, hogy külön monopolizációs folyamatra egyes ágakban vagy egész iparokban nem volt olyan szüksége, mint más országoknak. Ezért különösen fontos mindíg újból emlékeztetni arra, hogy, amint Lenin élesen hangsúlyozta, Angliának ipari monopóliuma összeomlása után is megmaradt gyarmati monopóliuma, amely pedig különleges helyzeti előnyt biztosít az eladás terén[13].

A monopóliumok és trösztök lényegében mégiscsak agyaglábon állnak, meddő kísérletek a piaci nehézségek leküzdésére. Ha a piac viszonylag biztosítottnak tekinthető, akkor a monopóliumok alakítására irányuló nyomás aránylag gyengébb. Amikor pedig az Angliától gazdaságilag függő országokban, gyarmatain és dominiumaiban, valamint Argentinában és Brazíliában is veszélyeztetetté vált az eladási monopólium, akkor a természetesen

[13] Lenin. Az imperializmus és a szakadás a szocializmus táborában. Lásd: *Lenin*. Marx, Engels, marxizmus. Szikra 1949. 296—298. old.

állandóan meglévő monopolizációs irányzat mellett olyan irányzat került előtérbe, amely az egész birodalmat átfogó védővám segítségével akarta monopolizálni a birodalmi piacot. Amint Disraeli már 1847-ben „Tancred" című regényében ajánlotta Cyprus elfoglalását és azt, hogy az angol királynőt India császárnőjévé koronázzák, így érintette már 1872-ben egy birodalmi vámszövetség kérdését. 1887-ben, az első gyarmati konferencián, Hofmeyr, a fokföldi gyarmat képviselője, ezt újból erélyesen felvetette[14]. A következő évtizedekben ez a kérdés foglalkoztatta az angol uralkodó osztályt. Legerősebb népszerűsítője Joseph Chamberlain volt.

Így tehát láthatjuk, hogy az angol gazdaságtörténetet a XIX. században, az ipari kapitalizmus második szakaszában meglepő sajátosságok jellemzik. Ezek végül is odavezetnek, hogy a „klasszikus" kapitalista fejlődésnek ez az országa a monopolkapitalizmus szakaszának kifejlődésével teljesen elveszíti „klasszikus" jellegét. Ha nem is alapvetően, de egy sor, legalább is másodrendű kérdésben eltérően fejlődött a Németországnál, Franciaországnál és az Egyesült Államoknál közös jelenségektől.

Természetesen azonban Angliában az ipari kapitalizmus második szakaszának lényeges vonásai ugyanazok, mint másutt: Angliában, mint mindenütt, a kapitalizmus korábbi szakaszával szemben most minden erő különösképpen arra irányul, hogy a termelést és kizsákmányolást intenzív eszközökkel fokozzák.

2. A MUNKÁSOSZTÁLY HELYZETE

Mielőtt a kizsákmányolás fejlődését részleteiben megvizsgálnánk, igen hasznos, ha előbb általános áttekintést adunk a dolgozó rétegek foglalkozás szerinti megoszlásáról. Az 1841—1881-es éveket illetően a Booth[15]-féle cenzus-feldolgozásra támaszkodunk, a későbbiekben Bowley[16] számításaira és olyan feldolgozatlan cenzusszámokra, amelyek az előbbiekkel egyszerűen nem hasonlíthatók össze.

---

[14] Proceedings of the Colonial Conference. (A gyarmati konferencia jegyzőkönyve.) 1. köt. 1887. 465. old.

[15] *Booth*. Occupations of the People of the United Kingdom. 314. és következő oldalak.

[16] *Bowley*. Wages and Income in the United Kingdom since 1860. (Bérek és jövedelmek az Egyesült Királyságban 1860 óta.) Cambridge 1937.

Foglalkoztatottak száma Angliában[17] *1841 és 1881 között*

	Foglalkoztatottak milliónban	Lakosság milliónban
1841	11,4	26,7
1851	12,8	27,4
1861	13,6	28,9
1871	14,7	31,5
1881	15,7	34,9

A foglalkoztatottak százalékaránya az összlakosságon belül nem sokat változott: 1841-ben kereken 43 százalék volt, 1881-ben mintegy 45 százalék. Ezzel szemben jelentős eltolódás következett be a gazdaság egyes ágai között.

A következő táblázatban Angliára (A), Skóciára (S) és Írországra (I) vonatkozó számokat közlünk a gazdasági élet legfőbb ágaiban.

A foglalkoztatottak megoszlása gazdasági ágak és országok szerint 1841 és 1881 között

(százalékban)

	1841			1851			1861		
	A	S	I	A	S	I	A	S	I
Mezőgazdaság	20	25	51	21	24	49	18	22	43
Bányászat	3	2	0	4	4	0	5	5	0
Építőipar	5	5	2	6	5	2	6	6	2
Gyáripar	27	32	27	33	37	23	33	35	21
Közlekedés	2	2	1	4	4	1	5	4	2
Kereskedelem, bankok stb.	11	9	4	11	9	6	11	10	12
Közigazgatás és szabad pályák	4	3	2	5	4	2	5	4	4
Házi cselédség	16	12	9	13	11	9	15	12	13
Önálló	7	5	1	3	2	1	2	2	1
Egyéb	5	4	3	1	1	6	1	1	2
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100

	1871			1881		
	A	S	I	A	S	I
Mezőgazdaság	14	19	41	12	16	42
Bányászat	5	5	0	5	5	0
Építőipar	6	6	2	7	7	2
Gyáripar	32	35	20	31	34	16
Közlekedés	5	5	2	6	5	2
Kereskedelem, bankok stb.	14	12	12	15	14	12
Közigazgatás és szabad pályák	6	4	4	6	4	5
Házi cselédség	16	11	15	16	11	18
Önálló	2	3	1	2	3	1
Egyéb	1	1	2	2	1	2
Összesen	100	100	100	100	100	100

[17] Anglia és Wales, Skócia és Irország; beleszámítva az önállóakat.

E számok sok tekintetben egyedülállók a kapitalista országok gazdaságtörténetében az ipari kapitalizmus második szakasza idején. Ha eltekintünk az 1841-re vonatkozó pontatlanabb számoktól, azt találjuk, hogy például Angliában az iparosodás folyamata a XIX. század közepe táján már lezárult. Abban az értelemben ugyanis, hogy a gyárban foglalkoztatottak százalékaránya nem nőtt többé, sőt Angliában és Skóciában alig érezhetően, a legkegyetlenebb kifosztás különösen nagy nyomása alatt álló Írországban pedig gyorsan csökkent. A mezőgazdaságban dolgozók százalékaránya is csökkent.

Ha a foglalkoztatottakat egészen hozzávetőlegesen termelő- és nem termelőmunkát végzőkre osztjuk, és az előbbieknél a közlekedési, utóbbiaknál pedig a közigazgatási és háztartási alkalmazottakat, valamint a szabad pályán működőket emeljük ki, a következő képet kapjuk:

Termelő- és nem termelőmunkát végzők 1851 és 1881 között (százalékban)

	Anglia				Skócia				Irország			
Foglalkoztatottak	1851	1861	1871	1881	1851	1861	1871	1881	1851	1861	1871	1881
Termelőmunkát végzők[18]	67	66	62	60	74	71	70	67	75	69	65	63
Ebből közlekedés	4	5	5	6	2	2	3	3	0	1	1	1
Nem termelőmunkát végzők[19]	29	31	35	36	23	27	27	29	18	28	32	34
Ebből közigazgatás és szabad pályák	5	5	6	6	3	4	4	4	2	4	4	5
Házi cselédség	13	15	16	16	11	12	11	11	9	13	15	18

A termelőmunkát végzők százalékaránya rendszerint annál magasabb, minél hátramaradottabb az illető ország; legtöbbször azonban annál gyorsabban csökken, minél fejletlenebb az ország az itt tárgyalt időszak kezdetén.

A már nemcsak improduktívnak, hanem részben élősdinek, vagyis társadalmilag nem szükségesnek nevezhető rétegek növekedésére jellemző a háztartási alkalmazottak százalékarányának növekedése, különösen az Anglia által kifosztott Írországban.

Az évszázad utolsó 20 évében a foglalkoztatottság a népszámlálási statisztika szerint a következőképpen fejlődött:

[18] Mezőgazdaság, bányászat, építőipar, gyáripar, közlekedés.

[19] Az előző táblázat összes többi csoportja, kivéve az „Önálló" és „Egyéb" rovatot.

Foglalkoztatottak száma Nagybritanniában 1881 és 1901 között (millióban)

Csoport	1881	1891	1901
Tízéves és annál idősebb lakosság .	22,1	25,1	28,8
Foglalkoztatottak	12,7	14,5	16,3
Ebből: Mezőgazdaság	1,7	1,6	1,5
Vegyi ipar	0,05	0,07	0,1
Fémipar	0,9	1,1	1,4
Textilipar	1,2	1,3	1,2

A fejlődésre jellemző, hogy a mezőgazdasági dolgozók száma csökken, a textilipariaké egyhelyben áll, a fémipari alkalmazottak száma kereken 50 százalékkal, a vegyipariaké pedig 100 százalékkal nő.

Ezen évek tanulmányozásához még egy másik szempontot is szeretnénk előtérbe helyezni:[20]

Munkások és egyéb foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatott között az Egyesült Királyságban 1881 és 1901 között (millióban)

	Munkás	Egyéb	Összesen	Munkások arányszáma az összes foglalkoztatottakhoz képest
1881	11,8	2,6	14,5	82
1891	12,8	3,2	16,0	80
1901	13,8	3,9	17,7	78

Amint a termelőmunkát végzők százalékaránya csökkenő irányzatot mutat, ugyanúgy a munkásoké is az összes foglalkoztatottakon belül.

Ha most meg akarjuk vizsgálni a kizsákmányolás módszereinek átalakulását az itt tárgyalt időszakban, helyes lesz a gyári törvényhozás fejlődéséből kiindulnunk, bármennyire furcsának tűnik is fel az első pillantásra.

Az ipari kapitalizmus és a munkások helyzete terén beálló új szakasz kezdetei már a XIX. század első felében megfigyelhetők. Ennek az új szakasznak legfőbb jellegzetessége a termelési mód és a kizsákmányolás módszereinek átalakulása. Ezt a változást az óránkénti munkateljesítmény növelésére irányuló általános törekvés és relatív értéktöbblet termelése jellemzi. Ez feltételezi a gépek szélesebbkörű elterjedését, bonyolultabb gépek

[20] Lásd: *Bowley*. Wages and Income in the United Kingdom since 1860. 91. old.

használatát, a munka intenzitásának növekedését és ezzel kapcsolatban a munkanap megrövidítését, valamint emelkedő reálbéreket. Feltételezi továbbá a munkások észszerűbb foglalkoztatását (általában kevesebb gyermekmunkát, kevesebb női munkát a legnehezebb testi munkánál) és a dolgozók magasabb szakmai képzését, vagyis a szakmunkások arányszámának növelését a gyáriparban. Ezekkel a változásokkal függ össze a szakmunkások erős szakszervezeteinek kifejlődése, a munkásarisztokrácia kialakulása és a gyarmati gazdasági erőforrások kiszélesítése. Ez utóbbinak pedig az lett a következménye, hogy a gyarmati népeknek tőkések által történő kizsákmányolása egyre fokozódó mértékben a kapitalista kizsákmányolás rendszerévé alakult át, különösen a bányászatban, a vasútépítésben és az ültetvényeken.

E változások nagy részét nem tudatosan tervezte ki és vitte véghez az uralkodó osztály. A munka intenzitásának fokozása és a relatív értéktöbbletnek ebből (de korántsem kizárólag ebből) származó emelkedése gyakran egyrészt a vállalkozók profitéhségének, másrészt annak az ellenállásnak eredménye, amelyet a munkásosztály a munkanap további meghosszabbítása ellen tanúsít. A bonyolultabb gépek alkalmazása megköveteli a gyermekmunka csökkentését és a gyárimunkások magasabbfokú szakképzését. Ugyanakkor csökken az egész munkásság átlagos színvonala a kézműipar hanyatlása folytán. A munkásosztály politikai öntudatának fejlődése, illetve egy ilyen fejlődés veszélye, amely az egyre nagyobb munkástömegeknek a gyárüzemekbe való tömörülésével és a szakszervezetek megszilárdulásával függ össze, arra késztette a vállalkozókat, hogy megkíséreljék a munkásosztály megvesztegetésének politikáját. Ennek eszköze a „munkásarisztokraták" rétegének kitermelése volt. Ezt a folyamatot több tényező könnyítette meg: így egy jelentősebb, de természetesen kisebbséget alkotó szakmunkásréteg kialakulásának szükségessége, továbbá a gyarmatok kifosztásából származó hatalmas extraprofit és végül egy, a szakmunkásokon belül kialakuló külön réteg, a szakszervezeti funkcionáriusok törzskara.

Mindezek a tényezők odavezetnek, hogy a munkásosztály rétegeződésében, helyzetének fejlődésében, a termelési módban és a kizsákmányolás módszereiben rendkívül jelentős változások történnek, anélkül hogy ez akár a vállalkozókban, akár a munkásokban tudatosodnék.

A kizsákmányolási módszerek átalakulásának első jelei a

korai gyári törvényhozásban mutatkoznak. 1802-ben hozták az első olyan törvényt, amely a gyári munkafeltételekre vonatkozott. Ez a törvény a pamutipari tanoncok munkaidejét napi 12 órára korlátozta. 1833-ig további három gyári törvényt hoztak. Az 1819. évi a pamutiparban dolgozó gyermekek alsó korhatárát 9 évre, a 9 és 16 év köztiek munkanapját pedig 12 órára korlátozta. Az 1825. évi törvény a pamutiparban dolgozó gyermekek heti munkaóráinak számát 69-re, szombaton 9-re csökkentette. Végül az 1831. évi törvény megtiltotta a 9 és 21 év közti fiatalok éjjeli munkáját és kiterjesztette az 1825. évi törvényt minden 18 évesnél fiatalabb személyre. A parlament azonban nem szavazott meg pénzt a gyárak megfelelő ellenőrzésére; a szülők sem vették figyelembe a törvényt, mert hiszen a gyermekek munkája nélkül éhenhaltak volna a családok. Ezzel maguk is a vállalkozók oldalára álltak. Jól szervezett munkásmozgalom sem volt még, amely harcolt volna a törvények megsértése ellen. Mindennek az lett a következménye, hogy „az 1833. évi törvény előtt a fiatalkorúaknak és gyermekeknek az egész éjszakát, az egész napot, vagy mindkettőt korlátlanul végig kellett dolgozniok"[21].

A következő törvény, az 1833. évi, az egész textilipar, tehát nemcsak a pamutipar fiatalkorú és gyermekmunkásaira vonatkozott. A törvény a munkaidőt heti 48 órára korlátozta. Bevezették a gyárellenőrzést, de a vállalkozók a gyermekek foglalkoztatásának új rendszerét találták ki: egymást felváltó csoportokat szerveztek. Ezekkel a csoportokkal azután olyan rendszertelen időben kezdették el a munkát, hogy a gyárfelügyelők képtelenek voltak ellenőrizni a törvény betartását. Így további 11 év telt el mindaddig, amikor már valóban hatható gyári törvényhozásról beszélhetünk Angliában.

Az első valóban hatékony törvényt 1844-ben hozták. Ez már az egész textiliparra vonatkozott, mégpedig ezúttal nemcsak gyermekekre és fiatalkorúakra, hanem felnőtt nőkre is. A törvény gyermekek számára az úgynevezett félidőrendszert vezette be: napi hat és félórai munkát vagy három napon át tízórait, közben egy-egy szabad napot. Nőknek ugyanannyit kellett dolgozniok, mint a fiatalkorúaknak: napi 12, illetve heti 69 órát.

Három évvel később, 1847-ben, elfogadták a tízórás munka-

[21] Reports of Inspectors of Factories. (Gyárfelügyelők jelentései.) 1860 április 30. 50. old.

napról szóló törvényt[22]. Ez a munkásosztály igen erős nyomására következett be, valamint a nagybirtokosok segítségével, akik így akartak ártani az ipari tőkéseknek.

Mindezek a munkanap hosszúságára vonatkozó törvények arra irányultak, hogy bizonyos fokig korlátozzák a kizsákmányolás, az abszolút értéktöbblet termelésének mértékét. E korlátozás természetesen nem jelentette a profitok csökkenését. Robert Owen már a XIX. század elején megkísérelte a rövidített munkanap bevezetését és megvizsgálta ennek a termelésre gyakorolt hatását. Úgy találta, hogy az óránkénti, illetve napi termelés a rövidebb munkaidő mellett nemcsak azonos szinten maradt, hanem még emelkedett is. Rövidített munkaidő mellett fokozni tudta a munka intenzitását és így a kizsákmányolás fokát a munkanap megrövidítése mellett nemcsak megtartotta, hanem emelni is tudta.

Egyre szélesebb körben használtak jobb gépeket és ugyanakkor növelték a munka intenzitását. Másfelől a munkásosztály nyomást fejtett ki a munkanap megrövidítése érdekében, s bár ez a nyomás eleinte szórványos volt, a század második felében egyre erősebb és szervezettebb lett. Mindezen tényezők folytán általánossá vált a kizsákmányolás új formája, a relatív értéktöbblet termelése az abszolút értéktöbbleté helyett.

A gyermekek nyomorúságos körülményei miatti növekvő aggodalom elősegítette egy olyan légkör kialakítását, amely kedvezett egy hatékony gyári törvényhozás bevezetésének. Ez az aggodalom, persze, nem annyira a gyermekeknek, mint inkább később, felnőtt munkáskorukban való használhatóságuknak szólt. Emellett a nagyvállalkozók lassanként megértették, hogy, bár az új törvényhozás kényszeríti őket üzemeik technikai színvonalának jobb gépek bevezetésével való emelésére az óránkénti munkateljesítmény fokozása céljából, ugyanakkor azonban segíti őket abban, hogy kiszorítsák a versenyben a kisvállalkozókat. Ezek nem tudnak az új gépek vásárlása terén lépést tartani, ha a gyári törvényeket az egész iparra kiterjesztik.

Ilymódon tehát nemcsak a munkásoknak, hanem — a közép- és kistőkésekkel szemben — a nagyvállalkozóknak is érdekük volt, hogy a gyári törvényhozást az egész iparban valóban végrehajtsák, hamár azt egyszer bevezették. E körülmény bizonyára hozzájárult

---

[22] Ez napi 12 órának felel meg, beleértve két óra szünetet. E törvény egyik legkiemelkedőbb polgári előharcosa a történész Macaulay volt.

ahhoz, hogy a gyári törvényhozás a XIX. század második felében viszonylag hatékonnyá váljék. Az első hatékony törvény (1844) és a gyári törvényhozás 1901-ben bekövetkezett megszilárdulása között eltelt időben számos gyári törvény látott napvilágot. Ezek mind gyermekekre vagy fiatalkorúakra, illetve nőkre vonatkoztak. 1867-ben már minden 50 vagy annál több munkást foglalkoztató üzemre kiterjedtek. Mindenekelőtt részleteiben szabályozták a munkanapot, de tartalmaztak az egészségi viszonyokra, balesetelhárításra és gyermeknevelésre vonatkozó cikkelyeket is.

Nem lehet kétséges, hogy a gyári törvényhozás nem egy tekintetben és a munkások egész csoportjai számára jobb munkafeltételeket eredményezett. Bár a gyermekmunka csak később, a 70-es években csökkent erősebb mértékben[23], mégis kétségtelenül javultak a gyermekek munkafeltételei. Egyes iparágakban a század harmadik negyedében gyakorlatilag meg is szűnt a gyermekmunka, így a földalatti bányászatban is. Elisabeth Browning panasza „A gyermekek kiáltása" című költeményében, amely a bányákban dolgozó gyermekek életét ábrázolja, már elvesztette jelentőségét.

Bár a nők munkanapjának megrövidítése a vállalkozók szempontjából bőven kiegyenlítődött a munka intenzitásának emelésével, a szabadidő meghosszabbítása kétségtelenül könnyített a nők életén.

Mivel a munkafolyamatot nem lehetett úgy megszervezni, hogy a munkások egyik csoportja hosszabb ideig dolgozzék, mint a másik, — amennyiben azonos vagy egymástól függő munkát végeznek — megrövidült a férfiak munkaideje is. A vállalkozók szempontjából a rövidebb munkaidő bőven kiegyenlítődött a relatív értéktöbblet növekedése folytán. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a több szabadidő hatása különösen az erő-

[23] A textiliparban dolgozó, 13 évesnél fiatalabb gyermekek százalékaránya Wood szerint (Factory Legislation, considered with reference to the Wages, etc., of the Operatives Protected thereby. Journal of the Royal Statistical Society. 1902 június. 311. old.):

1835	13%	1874	13%
1839	6%	1878	11%
1850	6%	1885	9%
1856	6%	1890	8%
1870	9%	1895	5%

Az 1835 utáni csökkenés valószínűleg túlzott. Bizonyos azonban, hogy 1874 után a foglalkoztatott gyermekek százalékaránya folyamatosan csökkent.

sebb szakszervezeti tevékenységben mutatkozott meg. A megerősödött szakszervezeti tevékenység pedig sok területen megjavította a munkásosztály helyzetét. Másrészt azonban arról sem szabad megfeledkezni, hogy a gyári törvényhozás közvetlen vagy közvetett kihatásai alá nem eső munkások száma igen nagy volt.

A munkások helyzetével foglalkozó fejtegetéseink elejére helyeztük a gyári törvényhozás fejlődését, mert rendkívül világos módon mutatja a kizsákmányolás módszereinek átalakulását: a relatív értéktöbblet termelésének növekvő jelentőségét. A következőkben a termelékenység fejlődését tanulmányozzuk, hiszen csak ennek emelkedése teszi lehetővé relatív értéktöbblet létrehozását. Az egy munkásra eső termelés általános áttekintésével kezdjük a gyáriparban és a bányászatban:

Termelékenység a gyáriparban és bányászatban 1843 és 1903 között (1900 = 100)

Gazdasági ciklus	Index	Gazdasági ciklus	Index
1843—1849	51	1880—1886	96
1849—1858	56	1887—1895	96
1859—1868	67	1895—1903	99
1869—1879	85		

Az itt tárgyalt első és második gazdasági ciklus között viszonylag kevéssé emelkedett a termelékenység. Ennek az az oka, hogy ebben a ciklusban még hatottak a kizsákmányolás első szakaszáról a másodikra való áttérés nehézségei. Sok üzem és iparág még nem tért át az elsősorban extenzív kizsákmányolásról az intenzív kizsákmányolásra. Sok gyárban még nem rövidítették meg a munkanapot és a reálbéreket még mindíg alacsony színvonalon tartották. A termelékenységnek az 1843—1849 és 1849—1858 között bekövetkezett 10 százalékos emelkedése igen csekély a következő gazdasági ciklusokban mutatkozó 20—25 százalékos emelkedéshez képest. A valóságban még sokkal nagyobb volt az első és a következő ciklusok közötti különbség a termelékenység emelkedése terén, hiszen itt még nem vettük tekintetbe a heti munkaórák számának csökkenését.

Később, az angol kapitalizmus hatalmas kibontakozásának időszakában a termelékenység gyors emelkedése, az új kizsákmányolási mód „legboldogabb évei" után, amelyek az 1849—1879-es gazdasági ciklusokat ölelik fel, a termelékenység növekedésében újabb visszaesést állapíthatunk meg. Ennek oka, hogy az angol

ipari kapitalizmus egy új, harmadik szakaszhoz, a monopolkapitalizmus szakaszához közeledik. Ezekben az években a többi nehézség mellett, amilyeneket az ilyen átmeneti időszakok magukkal hoznak, Anglia kezdi elveszíteni világmonopóliumát, mint az „egész világ műhelye".

Még tisztább képet nyerünk a termelékenység fejlődéséről, ha egyidejűleg tekintetbe vesszük a munkaidő alakulását is. Colin Clarknak[24] itt következő becslései a heti munkaidő fejlődését mutatják; az általa megadott tényleges óraszámokat indexre számítottam át:

A heti munkaórák indexe 1843 és 1903 között
(1900 = 100)

Gazdasági ciklus	Index	Gazdasági ciklus	Index
1843—1849	115	1880—1886	103
1849—1858	114	1887—1895	102
1859—1868	110	1895—1903	100
1869—1879	107		

Ha most összefüggésbe hozzuk az egy munkásra eső évenkénti termelékenység fejlődését a heti munkaórák számával, akkor az egy órára eső termelékenységnek a következő hozzávetőleges indexét kapjuk:

Óránkénti termelékenység
a gyárakban és bányászatban 1843 és 1903 között
(1900 = 100)

Gazdasági ciklus	Index	Százalékos növekedés	Gazdasági ciklus	Index	Százalékos növekedés
1843—1849	45	—	1880—1886	93	18
1849—1858	49	10	1887—1895	94	1
1859—1868	61	24	1895—1903	99	5
1869—1879	79	30			

A növekedési ráta úgyszólván ívalakú. Kezdődik egy olyan gazdasági ciklussal, amelyet még a kizsákmányolás első és második szakasza közötti átmenet nehézségei befolyásolnak. Két ciklussal zárul, amelyek egy új szakaszra való átmenetet jeleznek, annak összes problémáival együtt. Az itt tárgyalt időszak legnagyobb részében a termelékenység növekedésének rátája igen nagy. Ez egyrészt jelentős technikai haladásra, másrészt a termelési folyamat

[24] *Colin Clark.* The Conditions of Economic Progress. (A gazdasági haladás feltételei.) London 1940. A számok véleményem szerint nem jelentenek többet értelmes becslésnél.

jobb elrendezésére, tehát szervezési rendszabályokra vezethető vissza. Nagy szerepe volt azonban a nagyobb munkaintenzitásnak, a nagyobb hajszának is. Dr. Bridgesnek és Holmesnak a községi kormányhivatalhoz[25] intézett jelentése, amely a textiliparra vonatkozik, fényt vet az egész gyáriparban uralkodó helyzetre. Az üzemekben „szünet nélküli figyelmet" követelnek és „ezt erősen fokozzák még . . . a gépek gyorsabb tempójával és a termelés növelésére irányuló állandó nyomással". Helyesen fogalmazzák meg a munkások panaszait, hogy „a gépek tempója most olyan nagy és a munkások munkabírását annyira megterhelik, hogy erejük még a nap befejezte előtt kimerül. A gépek jobbak, mégis 40 százalékos munkatöbbletet hárítottak magukra a munkásokra"[26].

A fenti általános számadatokon kívül két iparágra, a pamutiparra és a bányászatra vonatkozó statisztikával rendelkezünk. A következő táblázat egy indexben feltünteti a heti munkaórák és a fejenkénti termelés számadatait a pamutiparra vonatkozóan; a második táblázatban a foglalkoztatottak száma orsónként és a szövőszékeké szövőnként szerepel[27]:

A termelékenység fejlődése a pamutiparban

I. táblázat

	Heti óraszám	Az egy foglalkoztatottra eső termelés			
		Pamutfonál		Pamutáru	
		Évenként	Óránként	Évenként	Óránként
1829—1831	100	100	100	100	100
1844—1846	87	178	205	323	372
1859—1861	87	237	273	615	708
1880—1882	82	357	436	775	948
1891—1893	82	431	526	762	932

Míg a heti munkaórák száma közel 20 százalékkal visszaesett, az egyes részlegek termelékenysége óránként közel tízszeresére emelkedett. A kizsákmányolás új módszere a relatív értéktöbblet termelésére helyezte a fősúlyt. Az egyes munkások munka-

[25] Report of the Local Government Board on Proposed Changes in Hours and Ages of Employment in Textile Factories. (A községi kormányhivatal jelentése a textilgyárak munkaóráival és az ott alkalmazott munkások életkorával kapcsolatban javasolt változtatásokról.) House of Commons. 55. köt. 1873. 43. old.

[26] Ugyanott, 12. old.

[27] Lásd: *F. Merttens.* On the Hours and Cost of Labour in the Cotton Industry at Home and Abroad. (Munkaórák és költségek a hazai és külföldi pamutiparban.) Manchester Statistical Society. (Manchesteri Statisztikai Társulat.) 1893—94.

óráinak számát csökkenteni törekedett és az óránkénti teljesítményt sokkal inkább fokozni, mint ahogy az ennek a csökkentésnek megfelelne; mindez világosan kitűnik a fenti táblázatból. Sajnos azonban nem lehet megállapítani, mennyi esik az óránkénti fokozott termelésből a munka intenzitásának fokozására, és mennyi a technikai haladásra; kétségtelen azonban, hogy a munka intenzitása jelentős mértékben fokozódott. A következő táblázat kiegészíti a fenti adatokat.

II. táblázat

Nagy konszernben foglalkoztatottak száma 1000 orsónként		Egy szövőre eső szövőszékek	
	Szám		Szám
1836	10	1820	0,9
1850	7,5	1850	1—2
1865	3,6	1878	2—3
1893	3,0	1885	3—4
		1893	4—6

Az egy munkás által kezelt orsók száma tehát csaknem háromszorosára emelkedett, míg a szövőszékek száma, amelyeken egy ember dolgozott, több mint ötszörösére. Ez valóban bámulatos növekedés!

A termelékenység fejlődését a bányászatban a következő táblázat mutatja. Sajnos nem vagyunk abban a helyzetben, hogy az óránkénti vagy akár a naponkénti termelékenységet kiszámíthassuk, mert hiányoznak hozzá a szükséges adatok. Csak az egy emberre és az egy évre eső termelésről adhatunk áttekintést. De mivel a termelékenység átlagát gazdasági ciklusonként és nem egyes évek szerint adjuk, feltehetjük, hogy az ingadozásoknak a foglalkoztatásban nincs jelentős szerepük, minthogy ezek egy teljes ciklustól a másikig nem nagyon jelentősek. Komolyabb hiba marad mégis, hogy a munkaórák számának változásait nem vehetjük tekintetbe.

Termelékenység a szénbányászatban 1851 és 1903 között (1900 = 100)

Gazdasági ciklus	Index	Gazdasági ciklus	Index
1851—1858[28]	92	1880—1886	111
1859—1868	107	1887—1895	100
1869—1879	98	1895—1903	98

[28] Nem teljes gazdasági ciklus.

A szénbányászat termelékenysége látszólag kevéssé változott. A termelés gyors fokozását mindenekelőtt a foglalkoztatott munkások számának emelésével érték el. Mivel a fenti statisztikák a munkaidőnek műszakonként való megrövidítését nem veszik tekintetbe és a heti munkanapok száma a vasárnapi munka egyre gyakoribb kiesése miatt csökken, könnyen elképzelhető, hogy az óránkénti termelékenység elég jelentősen emelkedő tendenciát mutat. De nem lehet kétség afelől, hogy a termelékenység fokozása határozottan sokkal kisebb volt, mint a gyáriparban.

Ebben az összefüggésben hasznos dolog az itt tárgyalt időre vonatkozó, rendelkezésünkre álló egyetlen megbízható baleseti statisztikát tanulmányozni. Ez a statisztika a szénbányászatra vonatkozik és 1000 foglalkoztatott munkásként mutatja a halálos kimenetelű balesetek számának alakulását:

Balesetgyakoriság a szénbányászatban 1851 és 1903 között (1000 foglalkoztatottra)

Gazdasági ciklus	Ezerre eső	Gazdasági ciklus	Ezerre eső
1851—1858[29]	4,2	1880—1886	2,1
1859—1868	3,5	1887—1895	1,6
1869—1879	2,4	1895—1903	1,3

A balesetek látszólag igen gyorsan csökkennek és mégha ez a csökkenés túlzott volna is, mert a fenti táblázat nem veszi tekintetbe, hogy a megrövidített munkaidő következtében a munkások naponta kevesebb ideig vannak kitéve a balesetek veszélyének, mégsem lehet kétséges, hogy a század végén a balesetek kevésbbé gyakoriak, mint az 50-es években. De kérdéses, vajjon ezek a számok az egész iparra jellemzőek-e, mivel a szénbányászat termelékenysége az egyéb iparágakétól nagyon eltérően fejlődött.

A munka intenzitásának fokozása mellett a jobb gépek segítségével, amelyek gyorsabban működtek, egy más folyamatot is említenünk kell, amely ugyancsak a munka intenzitását fokozta és amelynek különösen a ruházati és cipőiparban volt nagy jelentősége, s ez az izzasztó rendszer (sweating system). Az egyik legjobb jelentést az angliai izzasztó rendszerről a Board of Trade

[29] Nem teljes gazdasági ciklus.

tette közzé. Három idézet ebből a hivatalos jelentésből tájékoztat arról a benyomásról, amelyet az ellenőrző hivatalnokok az izzasztó iparágakban uralkodó viszonyokról szereztek: „Ahol ilyen módszerrel és ilyen feltételek mellett dolgoznak, ott keveset lehet a foglalkoztatott munkásoktól várni, akikről legfeljebb azt állapíthatjuk meg, hogy léteznek, de lehetetlen, hogy az életnek örülni is tudnának . . . Az ilyen felépítésű iparágtól, amely ilyen feltételek mellett dolgoztat, csak azt várhatjuk, hogy, ami a béreket és a munkaidőt illeti, a munkások helyzete különösen nyomorúságos legyen . . . Ami a foglalkoztatottakat illeti . . . gyakran 16 órát is dolgoznak naponta a szokásos ebédidőre szánt órával és a csak képzeletben létező félórás teázóidővel együtt. Egyes esetekben a munkanap rövidebb, de máskor 18 órát dolgoznak, az étkezési időt is beleszámítva"[30].

Egy évvel az izzasztó rendszer felülvizsgálása után a keletlondoni üzemekben, a *The Lancet* című orvosi folyóirat nyilvánosságra hozta a liverpooli és manchesteri viszonyok felülvizsgálásának eredményét. A *The Lancet* az izzasztó iparágakban foglalkoztatott munkások lakás- és munkaviszonyairól ezt írja (lakás és munkahely gyakran azonos): „A közönséges barmot is jobban helyeznék el. A lépcsők, amelyek egy középkori kastély pincéjébe vezetnek, fényűző benyomást tesznek az emberre a sötét, kanyargós, félig elkorhadt lépcsőfokokhoz képest, amelyek egy modern szabó odujához visznek"[31].

Az izzasztó iparágakban, amelyek többnyire egyúttal háziiparok is, akárcsak az ipari kapitalizmus első szakaszában, sok gyermeket és öreg embert foglalkoztatnak, akik gyári munkára már nem alkalmasak. Éjjel-nappal dolgozik az egész család vagy az egyedülálló nő. Ha Thomas Hood „Dal az ingről" című költeményében ennek az időszaknak elején a varrónő nyomorát rajzolta, Stephen Phillipsnek egy fél századdal később (1897) „A halottlelkű asszony" című versében (The Woman with the Dead Soul) csak refrént kellett hozzáfűznie — a háziipari munkások helyzete nem változott.

A kizsákmányolás új szakaszának jellemző vonásai tehát:

---

[30] Report of the Board of Trade on the Sweating System at the East End of London. (A kereskedelmi minisztérium jelentése az izzasztó rendszerről a londoni East Enden.) House of Commons. 89. kot. London 1887. 7—9. old.

[31] The Lancet. 1888 április 21. 794. old.

a munka fokozott intenzitása a termelési technika gyors javításának alapján, egybekapcsolva a munkanap megrövidítésével. Továbbá az izzasztó rendszer azokban az iparágakban, ahol nem történt jelentős technikai haladás, egybekapcsolva egészen hosszú munkanapokkal és részletekbe menő munkamegosztással.

Hogyan alakulnak a bérek ebben az időben, amikor a termelés és termelékenység gyorsan fokozódott? A következő táblázat áttekintést nyujt az egyes iparágak béreiről:

Bérek az egyes iparágakban 1849 és 1903 között[32]
(1900 = 100)

Gazdasági ciklus	Mezőgazdaság	Fém- és hajóépítőipar	Pamutipar	Ruházati ipar	Építőipar	Nyomdaipar	Szénbányászat
1849—1858	58	71	52	—	61	81	—
1859—1868	68	75	66	—	70	81	—
1869—1879	90	84	81	—	83	89	—
1880—1886	86	86	84	92	87	94	64
1887—1895	90	91	91	95	91	97	76
1895—1903	97	98	98	98	98	100	83

A bérek alakulása az egyes iparágakban igen különböző. A mezőgazdaságban és a pamutiparban a bérek kétszer annyit emelkedtek, mint a nyomdaiparban. Ebben az időben a bérek majdnem minden iparágban a XIX. század végének színvonala alatt voltak, egyedül a textiliparban voltak magasabbak a 70-es évek közepén, mint a 90-es évek vége felé. A bányászok bére a 70-es évek második felében csökkent és majdnem a század végéig alacsony színvonalon maradt. A nyomdászok bére a 70-es évek közepétől csak kevéssé változott, mivel már akkor csaknem elérte az 1900-as év színvonalát, s a bérek általános csökkenését a 70-es évek vége táján nem érezte meg.

De még akkor is, ha az egyes iparágakban a bérek alakulása különbözött és évtizedről-évtizedre is eltéréseket mutatott, azt mondhatjuk, hogy általában a bérek emelkedtek.

A névleges munkabérek fejlődése azonban egymagában nem döntő jelentőségű a munkások vásárlóerejének fejlődése szempontjából. Mindenekelőtt meg kell még említenünk a napi munkaórák fejlődésének kérdését, a teljes és részleges munkanélküliség követ-

[32] Az egyes évekre vonatkozó béreket lásd a II. fejezet függelékében.

keztében létrejött bérveszteség problémáját. Gyakran még fontosabb tényező a létfenntartási költségek változása és bizonyos kereseti forrásoknak — gyermekmunka, kertek megművelése stb. — elvesztése. A következő táblázatban az átlagos béreket tüntetjük fel, tekintettel és tekintet nélkül a munkanélküliség miatti bérveszteségre (sajnos a részleges munkanélküliség méreteiről nincsenek értesüléseink), továbbá a létfenntartási költségek és a reálbérek indexét közöljük:

Átlagos bérek, létfenntartási költségek és reálbérek 1849 és 1903 között[33]
(1900=100)

Gazdasági ciklus	Névleges bérek		Létfenntartási költségek	Reálbérek	
	Bruttó[34]	Nettó[35]		Bruttó[34]	Nettó[35]
1849—1858	60	59	103	58	57
1859—1868	68	67	106	64	63
1869—1879	82	81	110	75	74
1880—1886	83	81	101	82	80
1887—1895	89	87	96	93	91
1895—1903	96	95	96	99	99

Ha összehasonlítjuk az 1850-es és 1900-as helyzetet, azt találjuk, hogy a reálbérek és a névleges bérek majdnem azonos összeggel emelkedtek. A névleges és reálbérek alakulása az egyik gazdasági ciklustól a másikig sem különbözött egymástól sokban. A 70-es évek közepén mindkettő fokozatosan eljutott a tetőpontig. Ezt azután kis csökkenés követte, majd a XIX. század végéig ismét lassú emelkedés.

Természetesen a reál- és névleges bérek alakulásában voltak némi eltérések, ezek bizonyos árhullámzásokra vezethetők vissza. Egészbenvéve azonban azt kell mondani, hogy az itt tárgyalt 50 év alatt az árhullámzások viszonylag csekélyek voltak és aránylag kis befolyásuk volt a bérek vásárlóerejére.

Ha az évtizedek és gazdasági ciklusok átlagát az 1700-tól eltelt egész időre vonatkozóan számítjuk, a következő áttekintést kapjuk a fejlődés egészéről:

---

[33] Az egyes évekre vonatkozó béreket lásd a II. fejezet függelékében.
[34] Nem tükrözi a teljes és részleges munkanélküliségben beállt változások okozta bérveszteségeket és bérnyereségeket.
[35] Tekintetbe veszi a munkanélküliség méreteiben bekövetkezett változások okozta bérveszteségeket és bérnyereségeket.

Reálbérek[36] *1700 és 1903 között*

(1900 = 100)

Évtized és gazdasági ciklus	Index	Évtized és gazdasági ciklus	Index
1700—1708	62	1819—1828	47
1709—1718	58	1820—1826	47
1719—1728	65	1827—1832	48
1729—1738	73	1833—1842	51
1739—1748	68	1843—1849	53
1749—1758	66	1849—1858	57
1759—1768	65	1859—1868	63
1769—1778	60	1869—1879	74
1779—1788	59	1880—1886	80
1789—1798	58	1887—1895	91
1799—1808	50	1895—1903	99
1809—1818	43		

Csak a XIX. század 70-es éveiben érik el a reálbérek ismét a XVIII. század 30-as éveinek színvonalát. Majdnem másfél évszázadig, majdnem 150 évig mozogtak a reálbérek csökkentett színvonalon! Az 1759—68-tól 1859—68-ig terjedő században félkörben mozognak a reálbérek, először süllyednek, majd ismét lassan emelkednek, míg elérik a korábbi színvonalat. Az emelkedés, amelyet a 30-as évektől megfigyelhetünk, a XIX. század végéig tartott. Azonban csak a XIX. század utolsó harmadában jutott el a munkások vásárlóereje olyan színvonalra, mint amilyet az ipari kapitalizmusban azelőtt nem ért el, és csak az itt megfigyelt két utolsó évtizedben érik el a reálbérek azt a színvonalat, amely magasabb az 1730-as színvonalnál. Valóban meglepő eredmény, ha azokra a dicshimnuszokra gondolunk, amelyeket polgári statisztikusok zengtek és zengenek a béradatok alapján!

Fentebb láttuk, hogyan alakultak a bérek az egyes iparágakban. A munkások másik fontos felosztása a nemek szerinti megoszlás. Hogyan alakult a férfiak és nők bérezése? A nők béreiről szóló számadataink igen gyérek és silányak. Nem tudunk pontos adatokat közölni az évenkénti változásokról. Wood[37] csak néhány tízéves átlagot számított ki, amelyet összehasonlít az összes munkásokra vonatkozó átlaggal:

---

[36] 1850-től nettó-bérek.

[37] *Wood.* The Course of Women's Wages during the Nineteenth Century. Függelék Hutchins és Harrison „A History of Factory Legislation" című művéhez.

A nők bérei és átlagbérek 1820 és 1900 között
(1890—1900 = 100)

Tízéves szakasz	Nők	Átlag	Tízéves szakasz	Nők	Átlag
1820—1830	58	66	1860—1870	75	75
1830—1840	56	63	1870—1880	93	92
1840—1850	58	61	1880—1890	95	91
1850—1860	62	68	1890—1900	100	100

Látjuk tehát, hogy a nők bére kedvezőbben alakult, mint a férfiaké, de a nő bérének relatív emelkedése természetesen még hozzávetőlegesen sem volt elegendő ahhoz, hogy a férfiak béreit akárcsak meg is közelíthesse. A 60-as évek vége felé Leone Levi számításai szerint heti 11 shillinget kaptak a nők, míg a férfiak heti 19 shillinget, a század végén pedig legjobb esetben a férfiak bérének kétharmadát érték el.

Másik fontos felosztás a jobban fizetett munkásarisztokrácia és a rosszul fizetett munkások nagy tömege közötti megoszlás. A két kategóriába tartozó munkások bére a következőképpen alakult[38]:

A munkásarisztokrácia és a munkások nagy tömegének bérei 1869 és 1903[39] között
(1900 = 100)

Gazdasági ciklus	Munkásarisztokrácia	Munkások nagy tömege
1869—1879	85	92
1880—1886	88	85
1887—1895	91	90
1895—1903	98	95

Bár az adatok elég nyersek és a gazdasági ciklusátlagok csak megközelítő számadatoknak tekinthetők, a munkásarisztokrácia és a munkások nagy tömegének bérfejlődése közötti eltérés olyan nagy, hogy valóságos különbségről beszélhetünk. Míg a XIX.

[38] Lásd: *Jürgen Kuczynski.* Die Entwicklung der Lage der Arbeiterschaft in Europa und Amerika, 1870—1933. Statistische Studien zur Entwicklung der Reallöhne und Relativlöhne in England, Deutschland, USA, Frankreich und Belgien. (A munkásság helyzetének fejlődése Európában és Amerikában, 1870—1933. Statisztikai tanulmányok a reálbérek és viszonylagos bérek fejlődéséről Angliában, Németországban, az Amerikai Egyesült Államokban, Franciaországban és Belgiumban.) Bázel 1934.

[39] Az egyes évekre vonatkozó béreket lásd a II. fejezet függelékében.

század utolsó harmadában a munkásarisztokrácia bérezése gazdasági ciklusról gazdasági ciklusra emelkedik és egészében körülbelül egyharmaddal növekszik, a munkások nagy tömegének bére ide-oda ingadozik, először észrevehetően csökken, azután emelkedik valamennyire, egészében kevéssé változik.

Az angol uralkodó osztály hatalmas profitokat húzott világipari monopolhelyzetéből, valamint gyarmatbirodalmából. Nyereségének kis részét a munkások válogatott csoportjának juttatta, hogy ezek nyugton maradjanak és segítségükkel megakadályozza a sztrájkokat a kulcsiparágakban és így gátolja az ipari összmunkásság hathatós tömegmozgalmát a kapitalizmus ellen. Lenin beszél „a XIX. század második felének sajátos történelmi feltételeiről Angliában, amikor a «munkásarisztokrácia» bizonyos mértékben részesedett az angol tőke rendkívül magas profitjában"[40]. A munkásarisztokraták — jegyzi meg Engels — „. . . a legnagyobb nyugalommal élvezik velük együtt Anglia világpiaci és gyarmati monopóliumát"[41]. „Az igazság ez: Amíg Anglia ipari monopóliuma tartott, az angol munkásosztály bizonyos fokig részesedett e monopólium előnyeiben. Ezek az előnyök igen egyenlőtlenül oszlottak meg közöttük: a kiváltságos kisebbség zsebelte be a legnagyobb részt, de még a nagy tömeg is megkapta legalább olykor-olykor átmenetileg a részét . . . Egyidőre javulás következett be, még a nagy tömeg számára is. De ezt a javulást mindinkább a régi színvonalra nyomta le ismét a munkanélküli tartalék nagy tömegének özönlése, a munkások állandó kiszorítása új gépek által és a gépektől most egyre inkább kiszorított mezőgazdasági munkások bevándorlása . . . Ami azonban a munkások széles tömegeit illeti, ezek számára a színvonal — a nyomor és a megélhetés bizonytalansága — ma ugyanolyan alacsony, ha ugyan nem alacsonyabb, mint valaha . . . A monopólium összeomlásával az angol munkásosztály elveszíti ezt a kiváltságos helyzetét"[42]. És így is történt.

A XIX. század második felében uralkodó bérviszonyok

---

[40] Lenin. Angliában. (Az opportunizmus siralmas eredményei.) Lásd: *Lenin* Művei. 19. köt. 4. kiad. 35. old. (oroszul).

[41] Engels — K. Kautskyhoz. 1882 szeptember 12. Lásd: *Marx—Engels*. Válogatott levelek. Szikra 1950. 416. old.

[42] Részletek Engels „Die Lage der arbeitenden Klasse in England" című műve második német kiadásának 1892 július 21-én kelt bevezetéséből. Ezek a londoni *Commonweal* (Közjólét) című lap 1885 március 1-i számában megjelent cikkből vett idézeteken alapulnak. Lásd: *Marx—Engels*. Válogatott művek. 2. köt. Szikra 1949. 411, 412, 414. old.

rövid áttekintésének végére érkeztünk. Egészben véve a reálbérek emelkedtek. A bérek növekedése azonban egyáltalán nem volt egyenletes. Egyes iparágakban jobban emelkedtek mint másokban, az egyes szakmákban a munkások arra kényszerítették az uralkodó osztályt, hogy külön reálbérpótlékot adjon nekik (munkásarisztokrácia).

A heti munkaórák számának változására vonatkozó anyagunk nagyon gyér és nem is jellemző az egész fejlődésre. A legjobb adatokat a szakszervezetek gyüjtötték és természetesen a szakszervezetekben tömörült munkások munkafeltételei sokkal jobbak, mint a szervezetlen munkások nagy többségéé. Egyes fontosabb szakszervezetek statisztikái szerint a munkaórák a következőképpen alakultak:

Heti munkaórák száma[43] [44]

	Fémmunkások szakszervezete[45]		Ácsok és asztalosok szakszervezete[46]		Vasöntők szakszervezete[47]	
1851—1859	63—57	—	—	—	60—59½	
1860—1869	63—57	60—56	64—52	62—50½	60—57½	
1870—1879	60—56	54—51	63—50	60¼-49½	60—56½	54

Az 1880-tól 1889-ig terjedő években a fémmunkás szakszervezet 54 órás hétről tájékoztat, s ez a következő években 50 órára is csökken egyes gyárakban, ahol szervezett munkásokat foglalkoztattak. Az asztalos szakszervezet azokban a gyárakban, amelyekben a legjobb munkafeltételeket tudták kivívni, 48½ órás munkahetet tud kimutatni a 80-as években és a 90-es évek elején. A vasöntő szakszervezet tagjai 53—54 órát dolgoznak hetenként a 90-es évek elején, s ez nem nagyon különbözik a 70-es évek viszonyaitól. A kazánkészítő és vashajóépítő szakszervezet 54 órás hetet jelent az 1872—1889-es években, s ez lassan 53—54 órára csökken a 90-es évek elején. A londoni betűszedők munkaideje az 1848 és 1865 közötti években eléri a heti 63 órát, az 1866-tól 1871-ig terjedő időben a 60 órát és a 90-es évek elején 54 órát

[43] A heti munkaórák számát az egyes években lásd a II. fejezet függelékében.

[44] Leghosszabb és legrövidebb munkahét szakma szerint egy éven belül minden évtizedben.

[45] Amalgamated Society of Engineers. (Gépmunkások Egyesült Társasága.)

[46] Amalgamated Society of Carpenters and Joiners. (Ácsok és Asztalosok Egyesült Társasága.)

[47] Friendly Society of Iron Founders. (Vasöntők Baráti Társasága.)

tesz ki. A téglafalazó szakszervezet olyan munkahetet vívott ki, amely a 60-as évek végétől a 80-as évek végéig 58½ és 40 óra között ingadozott.

Mindezen tényekből láthatjuk: a napi munkaórák száma a XIX. század egész második felében csökkenő irányzatot mutat. A legjobban szervezett munkásoknál a munkanap jelentősen rövidebb, mint a többi munkásnál. Nem egy esetben a szakszervezetek az itt tárgyalt időben 11 órás munkanapot jelentenek heti hat napra. Számos forrásból tudjuk azonban, hogy a század közepén sok munkásnak, a munkaszünetet leszámítva, napi 12 órát kellett dolgoznia.

Bár az egész idő alatt csökken a napi munkaórák száma, de sohasem nagyon gyorsan és ritkán a szakszervezet nyomása nélkül. Az évi adatokat feltüntető táblázatban, amelyet a függelékben közlünk, a munkaórák száma némelykor emelkedést mutat. Ez legkevésbbé sem jelenti azt, hogy rosszabbodás következett be a munkaidő tekintetében. Sokkal inkább vezethető vissza a munkaidőnek ez a meghosszabbodása a hosszú munkaidővel dolgozó, szervezett munkásoknál arra, hogy a szakszervezet új munkásokkal gyarapodott, akik eddig a nem szervezett munkásokra vonatkozó feltételek mellett, tehát igen hosszú napi munkaidővel dolgoztak. A szakszervezet ezeknek a munkásoknak a munkaidejét nem csökkenthette arra a színvonalra, amelyet a régebben szervezett munkások számára már elért. Egyébként tisztában kell lennünk azzal, hogy a fenti számok csak nyersen megközelítő adatok, hogy a szakszervezetek valószínűleg nem vizsgálták meg minden évben újból és kimerítően a munkaidő feltételeit és e számoknak csak egy része származik a helyi csoportok új jelentéseiből. Azokat a helyi csoportokat pedig, amelyektől nem érkezett jelentés, úgy tekintették, hogy a napi munkaórák száma ott nem változott. Erre vezethető vissza, hogy az egyes szakszervezeteknél a munkanap hosszabbnak és merevebbnek tűnik, mint amilyen valójában volt. Másfelől, mint például az ácsok és asztalosok esetében, az élénk szakszervezeti tevékenységből adódó új helyi szervezetek és üzemi csoportok keletkezése a szakszervezeti tagok munkaórái számának ingadozását nagyobbnak mutatja, mint amilyen az ténylegesen volt. Végül a nem szakszervezeti forrásokat is tekintetbe véve, azt mondhatjuk, hogy a jól megszervezett munkások között a század közepén igen el volt terjedve a tízórás munkanap, amelybe a munkaszünetet nem számíthatjuk bele.

A század végén sok szakszervezet már elérte tagjai számára a kilencórás munkanapot, sokszor még a szombati munkanap megrövidítésével is.

A munkások nagy tömegei számára azonban a munkanap lényegesen hosszabb volt és soknak közülük még a XIX. század végén is — a munkaszünetet leszámítva — 11—12 órát kellett dolgoznia.

A XIX. század második felében tehát emelkedtek a reálbérek, míg a munkaidő csökkent. Kevesebb volt a gyermekmunka és a dolgozó nők száma is csökkent azokban az iparágakban, amelyekben a munka különösen nehéz volt. Az a benyomása az embernek, mintha a munkafeltételek határozottan javulnának. A legfontosabb ellenirányzat ezzel a fejlődéssel szemben a munka állandóan fokozódó intenzitása.

Hogyan alakult ilyen körülmények között a munkanélküliség? Ha ezt a kérdést a szakszervezeti adatok és a gazdasági ciklusok alapján megvizsgáljuk, a következő eredményre jutunk[48]:

Munkanélküliség 1850 és 1903 között

Gazdasági ciklus	Százalék	Gazdasági ciklus	Százalék
1850—1858[49]	5,2	1880—1886	5,9
1859—1868	4,9	1887—1895	5,2
1869—1879	4,1	1895—1903	3,5

A számok szerint a munkanélküliség nem növekedett a XIX. század második felében. Még ha a munkanélküliséget az összlakosságra számítanánk is ki, akkor sem mutat emelkedést, — ellentétben a többi országgal — mert Anglia 1850 körül már annyira iparosítva volt, hogy a munkások százaléka az összlakossághoz viszonyítva a következő időben alig emelkedett.

Az ipari tartaléksereg növekedése — a válságok idejétől eltekintve — a gyarmatokra, általában mindazon helyekre összpontosult, ahová az angol tőkekivitel történt. Itt tehát egy országon kívüli ipari tartaléksereg növekedéséről van szó. Ezzel a tartalékssereggel — még ha nem is volt válság — erős nyomást lehetett gyakorolni az angol munkásosztály béreire. Ha, mint a gyarmatokon, az ipari tartalékssereget még foglalkoztatták is, úgy ez ideális állapot volt a vállalkozók számára.

---

[48] Az egyes évekre vonatkozóan lásd a II. fejezethez csatolt függeléket.
[49] Az 1849-es év hiányzik a teljes ciklushoz.

Természetesen Angliában is volt ipari tartaléksereg, de az viszonylag nem növekedett és nem gyakorolt fokozódó nyomást.

A válságok idején a munkanélküliség erősen megnövekedett. A következő számok világosan mutatják ezt:

Ciklus	Legnagyobb munkanélkülisége százalékban	Legkisebb munkanélkülisége százalékban
1849—1858	11,9	1,7
1859—1868	7,9	1,9
1869—1879	11,4	0,9
1880—1886	10,2	2,3
1887—1895	7,5	2,1
1895—1903	4,7	2,0

A válság éveiben a munkanélküliség néha még tízszeresére is szökött a legnagyobb foglalkoztatottság éveihez képest. Az 1857/58-as, 1879-es és 1886-os válságévekben a munkanélküliség még a szervezett szakmunkásoknál is meghaladja a 10 százaléknál magasabb évi átlagot; az 1867/68-as, 1894-es és 1903/04-es években viszont alatta marad.

Ha azonban megnézzük a legkisebb munkanélküliség számait, akkor felismerjük, hogy a 80-as évek óta megváltozott a helyzet. A munkanélküliség már nem süllyedt olyan mélyre, mint korábban. Az ipari tartaléksereg mégis némileg erősödő nyomást gyakorolt, bár nem a ciklus átlagában, hanem éppen a viszonylag legnagyobb foglalkoztatottság idején. Ezeknek a tényeknek jelentőségét nem kell eltúlozni, különösen, mert még alig vehetők észre, ha a legnagyobb foglalkoztatottság idejéből ciklusonként két-két évet foglalunk össze. Ennek ellenére, mégis a helyzet kezdődő, lassú kiéleződésének jelei.

Más tényezők is vannak a munkások életében, amelyeknek fejlődését meg kell vizsgálnunk, még mielőtt az angliai munkások általános munka- és létfeltételeinek fejlődéséről határozott véleményt mondhatnánk.

Egy másik oldalról igen eredményesen közelíthetjük meg ezt a kérdést, ha megvizsgáljuk a táplálkozásnak és az egészségügyi viszonyoknak néhány problémáját, vagyis az élelmiszerek összetételét, amelyekkel a munkások nagy tömege táplálkozik, és azokat az egészségügyi tényezőket, melyeket egyrészt a táplálkozás, másrészt a lakásviszonyok, a munkával járó kifáradás stb. befolyásolnak.

Nehéz dolog tiszta képet kapni a táplálkozási viszonyok fejlődéséről. Ez világosan kitűnik e kérdés legjobb ismerőinek

fejtegetéseiből: „A városi lakosság élelmezése 1860 után valamennyire javuló tendenciát mutatott, amit az egyes közélelmezési cikkek csökkenő ára és az emelkedő bérek befolyása tett érezhetővé. Igaz azonban az is, hogy a kenyér maradt továbbra is a szegények fő tápláléka. 1892-ből tudjuk, hogy Bethnal Greenben a szegények gyermekei majdnem kizárólag kenyérrel táplálkoztak. A gyermekek 83 százaléka heti 21 étkezés közül 17 esetben nem ettek más szilárd ételt"[50]. 1860 után a helyzet tehát látszólag valamennyire javult; de a szegények tömege még mindíg a legnagyobb élelmiszerhiányban szenvedett.

Az alacsony életszínvonal legerősebben természetesen a gyermekek egészségi állapotában észlelhető. A szoptatás az asszonyok elterjedt gyári és irodai alkalmaztatása miatt a XIX. században egyre ritkább. „A XIX. században erősen csökkent az anyatejjel táplált gyermekek száma ... Ennek sok oka van: ezzel összefüggésben nagyjelentőségű és mindenekelőtt a szegényebb rétegeket érintette a nők fokozódó foglalkoztatása a gyárakban. Ezenfelül még azt is megállapíthatjuk, hogy a kemény életkörülmények következtében, különösen a rosszabb üzleti tevékenység éveiben, igen számos asszony fizikailag képtelen volt arra, hogy gyermekeit táplálja. Régebben ilyen körülmények között e gyermekek legnagyobb része meghalt, de a XIX. században sikerült egyre több gyermeket más táplálékkal felnevelni"[51].

A „sikerült" alatt mindkét szerző azt érti, hogy a gyermekeknek nem kellett meghalniok. De ez nem azt jelenti, hogy egészségesen nőttek fel. Mint már annyiszor e könyvben, mint már a németországi és az Egyesült Államokban élő munkásság helyzetének vizsgálatánál, itt is arra kell utalni, hogy a halálozási statisztikák egyáltalán nem szolgálhatnak automatikusan egészségi statisztikák gyanánt is. Statisztika azoknak a gyermekeknek a számáról, akik meghaltak és akik tizedik életévüket túlélték, nem mondanak nekünk semmit az életbenmaradt gyermekek egészségi állapotáról. Az a néhány adat, amely a gyermekek valóságos egészségi állapotáról szól, azt mutatja, hogy a halálozási statisztika a gyermekek egészségügyi helyzetére vonatkozólag teljesen hamis következtetésre vezet. Drummond és Wilbraham például azt mondja: „1870-ben általánosságban beismerték,

[50] *Drummond és Wilbraham.* The Englishman's Food, A History of Five Centuries of English Diet. 393. old.

[51] Ugyanott, 444. old.

hogy a szegények gyermekeinek egyharmada az olyan városokban, mint London és Manchester, angolkórban (rachitis) szenved; emellett meg kell gondolnunk, hogy az ilyen becslések könnyen felismerhető kórtüneteken alapulnak, mint az elsatnyult végtagok, angolkóros mell stb. Hogyha akkoriban olyan vizsgálati módszereket használtak volna, amilyenek például a röntgensugarak, melyek az angolkórt sokkal korábbi állapotában, sokkal enyhébb formájában is megmutatják, a beteg gyermekek aránya az egészségesekhez képest sokkal magasabb lett volna... Egyes területeken, például a Clyde-vidéken, az a helyzet, hogy majd minden gyermek angolkóros (a 80-as években — *J. K.*). Egy térkép, amely az angolkór angliai elterjedését mutatja, azonos az ipari lakosság sűrűségének térképével"[52].

Ezek az állapotok a század végéig változatlanok maradtak. Leedsben 1902-ben megvizsgálták az iskolás gyermekeket és kiderült, hogy a szegénynegyedekben nem kevesebb mint a gyermekek fele angolkóros és több mint 60 százalékuk fogszuvasodásban szenved. Rossz fogakkal azonban nemcsak a gyermekek, hanem az egész lakosság egyre jelentősebb része szenvedett. Az igaz, hogy a halálozási rátát ez a betegség gyakorlatilag nem befolyásolta és a hivatalos egészségügyi statisztikák sem vették figyelembe ezt az egyre terjedő kórt. De biztos az, hogy egyre több ember egyre gyakrabban szenvedett fogfájásban. Feltehetően azért, mert a városi lakosság egyre inkább olyan élelmiszerekkel táplálkozott, amelyek a csontképződést nem segítették elő.

Tulajdonképpen azt kellene gondolnunk, hogy a növekvő reálbérek hatása és a csökkenő munkaidő az egészség általános javulásához vezetett, legalább is a felnőtt lakosságnál. A kormány igen alaposan megvizsgálta a lakosság testi állapotát a század végén és ez lehetővé teszi számunkra, hogy általános következtetést vonhassunk le a megnövekedett reálbérek és a csökkentett munkaidő kihatásáról a munkások egészségi állapotára. Jellemző a kapitalizmusban uralkodó viszonyokra, miért foganatosították egyáltalán ezt a felülvizsgálatot. A vizsgálatot ugyanis Sir William Taylor (a szegényegészségügyi szolgálat főnöke) memoranduma váltotta ki. Ebben a memorandumban Taylor kijelenti, hogy a sorozás főfelügyelője panaszkodott azoknak a férfiaknak rossz testi

[52] *Drummond és Wilbraham.* The Englishman's Food, A History of Five Centuries of English Diet. 453. old.

állapotára, akik önként jelentkeztek a délafrikai háborúba. Egyre nehezebb olyan katonákhoz jutni, akik megütik a szokásos katonai mértéket. Az uralkodó osztály számára ez valóban komoly dolog volt. A világbirodalmat őrizni és gyarapítani kellett és végeredményben sem a sorozás főfelügyelője, sem a katonai egészségügyi szolgálat főnöke nem tartozott a „hangoskodó radikálisok" közé. Ezért parlamenti bizottságot neveztek ki e körülmények kivizsgálására[53].

H. C. Borrett vezérőrnagy, a sorozás főfelügyelője, 1902. évi jelentésében ezt írta: „Az, ami a sorozás jövőjében gondot okoz, ez a munkásosztály általános fizikai állapotának fokozatos roszszabbodása, pedig ez az osztály szolgáltatja az ujoncok nagy számát"[54].

A bizottság kihallgatott két polgári egyént, akik óvatosabban fejezték ki magukat, de semmi esetre sem ellentétesen a vezérőrnagy megállapításaival. Charles Booth, a munkaviszonyok tanulmányozásának egyik úttörője, tanúvallomásában így nyilatkozott: „Elnök: Ön a szerzője az «Élet és munka Londonban» (Life and Labour in London) című könyvnek? — Igen. — Az volt a benyomása kutatásai során, hogy az emberek egészségére káros viszonyok egyre intenzívebbek lesznek? — Azt hiszem, nem az «intenzívebb» kifejezést használnám. Ezeknek a viszonyoknak a méretei a városban dolgozók számának növekedésével nagyobbodnak. Nem mondhatnám, hogy rosszabbodnak, de azt állíthatom, hogy egyre inkább elterjednek"[55].

Booth tehát úgy látta, hogy a munkásosztály életkörülményei sem nem javultak, sem nem rosszabbodtak; a jó pár évvel ezelőtt uralkodó kedvezőtlen városi viszonyok azonban a városok fejlődésével együtt mindinkább elterjedtek. Azaz Booth véleménye szerint azoknak a helyzete, akik már évekkel ezelőtt igen nyomorúságos körülmények között éltek, nem rosszabbodott, viszont azoknak a száma, akik a legrosszabb viszonyok között élnek, növekedett.

Boothnak (és másoknak) az a nézete, hogy a nyomor elterjedését az ipar és a városok fejlődése, a városokban uralkodó szörnyű lakásviszonyok okozzák. Valóban azt mondhatjuk, hogy a XIX. szá-

---

[53] The Inter-Departmental Committee on Physical Deterioration. (Hivatalközi bizottság a testi állapot leromlásának megvizsgálására.) A bizottság jelentését 1904-ben hozták nyilvánosságra.

[54] Idézi a bizottság jelentése 2. köt. 7. old.

[55] Ugyanott, 47. old.

zad folyamán a lakásviszonyok fokozatosan romlottak. Sims „A londoni kitaszítottak jajkiáltása" (The Bitter Cry of Outcast London, 1883) című könyve, Morris „Új Balladák" című műve vagy Davidson „Egy északi külváros" — (A Northern Suburb), valamint az 1911-ben végzett első átfogó hivatalos vizsgálatok ijesztő képet adnak a munkásosztály és a kispolgárság lakásviszonyairól.

A munkásság helyzete másik úttörő tanulmányozójának, Rowntreenak a bizottság előtt tett beszámolóját a következőképpen jegyezték fel: „Elnök: Ön a szerzője a yorki életkörülményekről és munkaviszonyokról szóló könyvnek? — Igen. — Ön tehát alaposan tanulmányozta azokat a kérdéseket, amelyeket nekünk meg kell vizsgálnunk? — Igen, erre vonatkozólag számos kutatást végeztem. — Tudna-e Ön arra az általános kérdésre felelni, vajjon azok a viszonyok, amelyek a lakosság fizikai állapotának rosszabbodását előidézik, intenzívebbek-e, mint régebben vagy sem? — Nincsenek tudományos értesüléseim erre vonatkozólag. Mégis az az általános benyomásom, hogy a lakosság fizikai állapotának rosszabbodását előidéző viszonyok intenzívebbek lettek. A lakosságnak ugyanis egyre nagyobb része él városban"[56].

Jóllehet Rowntree fogalmazása nagyon óvatos, mégsem habozik kimondani, hogy véleménye szerint azok a tényezők, amelyek a lakosság fizikai állapotának romlásához vezettek, egyre általánosabbak és hatékonyabbak lettek.

11 évvel később egy másik jelentést adtak ki. Ebből csak Sir R. Giffen nyilatkozatát idézzük, aki még kevésbbé vonzódott a gyökeres társadalmi reformokhoz, mint Booth és Rowntree. Nyilatkozata így hangzik: „Elnök: Az Ön táblázatai, azt hiszem, azt mutatják, hogy országunk munkásosztályának igen nagy része nagyon alacsony bért kap? — Igen, valóban azt hiszem, erre a fontos következtetésre kell jutnunk. Mert, noha a munkásosztálynak mintegy háromnegyed része, azaz a férfiak 50—60 fontot vagy többet keresnek évente, mintegy 25 százaléka azonban egy fontnál kevesebbet keres hetenként, s ez valóban a létminimum alatt van"[57].

---

[56] The Inter-Departmental Committee on Physical Deterioration. 200. old.

[57] Fourth Report of the Royal Commission on Labour. (A Királyi Munkaügyi Bizottság negyedik jelentése.) London 1893. Minutes of Evidence taken before the Royal Commission on Labour, Sitting as a Whole. (Jegyzőkönyv a teljes létszámban ülésező Királyi Munkaügyi Bizottság előtt elhangzott beszámolókról.) 475. old.

Kutatásaik eredményét összefoglalva, Drummond és Wilbraham ezért teljes joggal így jellemzik a XIX. századvégi helyzetet: „Viktória királynő uralkodásának vége egy korszak végét is jelenti. Élete átfogja azt a korszakot, amelyben egy nagy birodalom megszilárdult, nagy nemzeti vagyon halmozódott fel, s Anglia olyan helyzetet ért el, amilyenben addig még sohasem volt. Mi volt ennek a fejlődésnek az ára? Legtöbben úgy gondolták, hogy néhány háborús halott, s az új területeket és kereskedelmi utakat megnyitó és óriási gazdagságot hozó hadjáratok viszonylag jelentéktelen költségei. Kevesen vették maguknak a fáradságot, hogy valamivel mélyebb betekintést nyerjenek. Kevesen voltak tisztában azzal, hogy a bámulatos kereskedelmi és ipari terjeszkedésért országunk alaposan megfizetett és fizet még ma is: a lakosság fizikai állapotának és egészségének igen erős romlásával, a munkások rettenetes életkörülményeivel. Nem túlzás azt mondani, hogy a XX. század elején a hiányos táplálkozás jobban el volt terjedve Angliában, mint bármikor a középkori nagy éhínségek és a Tudor-uralom óta"[58].

A hiányos táplálkozás tehát 1900 körül általánosabb volt, mint bármikor az ipari kapitalizmus korszakában, jóllehet a reálbérek még sohasem voltak az ipari kapitalizmus történetében ilyen magasak. Általánosabb annak ellenére, hogy a munkaidő rövidebb, a szabadidő pedig hosszabb volt, mint bármikor az ipari kapitalizmus történetében. Általánosabb, noha a munkásmozgalom szervezettebb és aktívabb volt, mint bármikor az ipari kapitalizmus történetében!

Első pillantásra úgy látszik, hogy ezeket a tényeket lehetetlen összhangba hozni. Ha azonban tisztában vagyunk például azzal, hogy — jóllehet a városok egészségügyi viszonyai javultak — a városok erősen túlnépesedtek, hogy a munkaidő rövidülésével a munka intenzitása aránytalanul megnövekedett, hogy miközben a reálbérek emelkedtek, az élelmiszerek minősége romlott, akkor lényegesen jobban megértjük, mi ment végbe a XIX. század második felében. Miközben ugyanis a munkafeltételek sok tekintetben javultak, más viszonylatokban rosszabbodtak, s a munkások általános helyzetét tekintve, ezek a más viszonylatok voltak túlsúlyban.

A munkaviszonyok fejlődése 1750-től 1850-ig nem abban

[58] *Drummond és Wilbraham.* The Englishman's Food, A History of Five Centuries of English Diet. 483. old.

különbözött az 1850 és 1900 közötti fejlődéstől, hogy az első szakaszban romlottak, a másodikban javultak a munkaviszonyok. A különbség sokkal inkább abban a módban van, ahogyan a rosszabbodás végbement, azokban a módszerekben, amelyekkel a kizsákmányolást fokozták: azokban a módszerekben, amelyekkel elsősorban abszolút értéktöbbletet termeltek, valamint azokban a módszerekben, amelyek elsősorban a relatív értéktöbblet létrehozását szolgálták (az óránkénti munka intenzitásának fokozása, szakmunkások foglalkoztatása, az egyes termékre eső bér csökkentése).

Természetesen mindkét módszert mindkét szakaszban alkalmazták. Az első szakaszban azonban az előbbi, a másodikban pedig az utóbbi uralkodott.

Másik lényeges különbség a két szakasz között az volt, hogy az elsőben, noha a textilipar uralkodott, a textilmunkások bére, amely 1750-ben a többihez képest magas volt, jobban csökkent, mint a többi iparágban: a bérek egyidejű csökkenés mellett a kiegyenlítődés, az egyöntetűség felé haladtak.

A második szakaszban a vas- és acélipar volt túlsúlyban. Megfigyelhetjük, hogy ebben az időben az a törekvés érvényesül, hogy a munkások bizonyos csoportjait kiemeljék a tömegből és kialakítsák a munkásarisztokráciát. Elmúltak azok az idők, amikor még némely jámbor embernek igaza lehetett, ha azt hitte, hogy értelem és buzgalom eredményre vezet. Ezért az uralkodó osztály új ködfalat emelt, amelyen ez állott: értelemmel és jó munkával legalább is munkásarisztokrata lehet az emberből. Valóban, a munkásarisztokrácia életkörülményei lényegesen jobbak voltak, mint amilyenek között a munkástömegek éltek. A munkásarisztokrácia jó részének azt a feladatot szánták, hogy tudatosan vagy öntudatlanul elárulja a munkásosztály érdekeit. A munkásarisztokráciát azzal a meggondolással hozták létre, hogy a munkásságot ténylegesen kettészakítsák, hogy a foglalkoztatottak nagy tömegéből egy kis csoportot a gyárak és bányák kulcsállásaiba emeljenek, s megkíséreljék, hogy az egész munkásságot, a munkásarisztokrácia vezetésével, türelmes igásállatként a kapitalizmus szekerébe fogják. A munkástömegeket a „munkásarisztokrácia" délibábjával áltatták, hogy azt higgyék: a munkások elérhetik a munkásarisztokrácia életszínvonalát, mint ahogy régebben az uralkodó osztály azt a látszatot igyekezett kelteni, hogy mindenki „felküzdheti magát".

A munkások helyzetének tudományos kutatóját azonban

nem vezetheti félre az a tény, hogy van egy kis csoport jobban fizetett munkás. Jobban fizetik őket az angol kapitalizmus által könyörtelenül kizsákmányolt gyarmati népek számlájára, jobban fizetik részben a szakszervezetek jó munkája következtében. Komoly hiba lenne megfeledkezni arról, hogy a munkásság nagy tömegeinek körülményei egészben véve rosszabbodtak[59].

A növekvő hatalmas gazdagsággal együtt folyton fokozódó elnyomorodás a gyakori oka annak, hogy annyi költő és gondolkodó, aki korábban oly élesen megfigyelte a valóságot, most vizenyős erkölcsprédikátorrá vagy egyenesen reakcióssá válik. A nyomort olyan reménytelennek látják, hogy valódi képét már nem tudják vagy nem akarják elviselni, a munkásság ellenállását olyannyira hangosnak és lármásnak tartják, hogy fülük nem állhatja. Elisabeth Browning „A gyermekek kiáltása" után beéri azzal, hogy kényelmesen követi Tennyson liberális módszerét: buzgón inti a gazdagokat, hogy fogják már pártját a szegényeknek is (lásd például „Aurora Leigh", 1856, és Tennysonnál mindenekelőtt „Maud" és „The Princess"). Carlyle romantikus reakcióssá lesz. Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" című könyvének egyik lábjegyzete így szól: „Valamennyi angol burzsoá közül Thomas Carlyle látja a legmélyebben a társadalmi zűrzavar okait és a munka megszervezését követeli." 1892-ben hozzáteszi Engels: „A februári forradalom azonban teljesen reakcióssá tette"[60].

Mások már kezdettől fogva reakciós romantikusok voltak. Így Disraeli, aki aztán a nagykapitalizmus talaján állva „reakciós realistává" fejlődött. Gaskell asszony a társadalmi ellentéteket alapjában véve félreértésekre vezeti vissza (lásd „Mary Barton" című regényét, 1848). A kereszténységszocialisták, amilyen Kingsley, szintén nem látnak mélyebbre: az egészében véve még valóban kritikai társadalmi regényében, az „Alton Locke"-ban, a szegény lassanként megérti a gazdagokat. Másik műve, a „Yeast", pedig az ipari haladás formáit már „istenakarta" formáknak tekinti, könyvében a gazdagok megértik a szegényeket.

Dickens hű marad részleges realizmusához, ez azonban éppen nem hatol mélyre s nem érti meg a döntő társadalmi erők működé-

[59] Miközben élesen rá kell mutatnunk arra, hogy Angliában a munkásosztály helyzete egészben véve, a XIX. század második felének átlagában semmiesetre sem javult, sőt tovább romlott, nem szabad elfelejtenünk, hogy az angol munkások életszínvonala magasabb volt, mint a többi európai munkásé, beleértve Franciaországot és Németországot is.

[60] *Engels*. Die Lage der arbeitenden Klasse in England. 278. old.

sét. Egy nemzedékkel később Gissing is megmarad a nyomor keserű ábrázolásánál, mert nem lát kiutat a társadalmi ellentmondásokból. Ha figyelembe vesszük, hogy Gissing idejében a társadalmi regényekben és versekben (például: John Davidson „Thirty Bob a Week" [Heti 30 shilling] című költeményeiben) a dolgozó nagyobb szerepet játszik, mint régebben, azt látjuk, hogy az irodalom a kapitalizmus szerkezetének változásával gépiesen előrehaladhat, anélkül hogy jobban megértené a kapitalizmus lényegét.

Butler, aki elég okos ahhoz, hogy elutasítsa Darwin reakciós értelmezését[61] s nem adja át magát kényelmesen a haladás hitének, szintén nem talál kiutat, s rettegve menekül az embert leigázó technika elől (lásd „Erewhon", 1872).

Magasan a Viktória-korabeli burzsoázia e jelentős képviselői fölé emelkedik William Morris, aki egyszemélyben kitűnő művészettörténész és iparművész, a legnagyobb angol esztéta, Ruskin tanítványa. Már Ruskin is tisztában volt a kapitalista rendszer igazságtalanságával és látta, hogy szét kell zúzni — noha gyakran romantikus álmodozásba merült s a gépnélküli középkort dicsőítette. Morris mégis felismerte, hogy csak a szocializmus hozhat megoldást. A munkásság millióit lelkesítették harcos dalai — így a május 1-re írott dalok és a „Halotti ének" (A Death Song). Ez utóbbit akkor írta, mikor a rendőrség 1887 november 13-án, a munkanélküliek Trafalgar-téri tüntetésén meggyilkolta Linnellt[62].

Olyan írót azonban, amilyen az ifjú Gorkij, nem találunk ezekben az években az angol irodalomban.

Mielőtt befejeznénk a munkaviszonyok áttekintését az ipari kapitalizmus második szakaszában, kell hogy legalább utaljunk a munkásosztály viszonylagos helyzetének alakulására, a viszonylagos bérek fejlődésére. Sajnos nem rendelkezünk elég adattal ahhoz, hogy meg tudjuk állapítani, mennyire részesedett a munkásság a társadalom egyre növekvő gazdagságában. Bowley és mások végeztek bizonyos számításokat. Ezek azonban vagy arra vonatkoznak, hogy mennyire részesedett a munkásosztály mint egész a társadalmi össztermékből, vagy arra, hogy átlagosan mennyi jut a lakosságra fejenként, s nem foglalkoznak külön a munkások részesedésével. Azonban a munkásosztálynak mint egésznek a társadalmi össztermékben való részesedése, illetve a részesedés

[61] Lásd e könyv következő fejezetét.

[62] Linnell súlyosan megsebesült és később belehalt sérüléseibe. A verset a költő Linnell temetésére, 1887 december 18-ára írta.

változásai nem mondanak semmit, ha nem rendelkezünk adatokkal a munkások számáról. Mert például ha a munkásosztálynak mint egésznek a társadalmi össztermékben való részesedése nem változik, de a munkások száma erősen növekszik a lakosság többi részéhez képest, az egyes munkások helyzete természetesen jelentősen rosszabbodik, s ez Bowley számadataiban nem jut kifejezésre.

A kapitalizmus számos statisztikus védelmezőjének kedvelt játéka, hogy egy olyan társadalomban, amelyben a munkások száma és százalékaránya az összlakossághoz képest fokozatosan növekszik, amelyben a proletarizálódás folyamata gyors ütemben megy végbe, százalékszámokkal bebizonyítsák, hogy az egész munkásosztály részesedése a társadalmi össztermékben nem változik. Be akarják nekünk beszélni, hogy a munkásosztály arányosan részesedik a növekvő össztermékben, a kulturális vívmányokban, a társadalmi erőfeszítések valamennyi gyümölcsében. Ilyen számítások az utolsó 20 évben gyakran jelentek meg Angliában és Amerikában. Mindez persze csak újabb szánalmas adalék az úgynevezett tudományos apologetika elméletéhez és irodalmához.

Lehetséges azonban legalább némi fényt deríteni a viszonylagos bérek fejlődésére. Ha összevetjük a reálbérek és a termelési eszközök termelésének fejlődését, akkor figyelemmel kísérhetjük a társadalmi össztermék növekvő részét, amely tőkeakkumuláció, azaz új kizsákmányolási eszköz formájában kerül az uralkodó osztály birtokába; így nyomon követhetjük a viszonylagos elnyomorodást[63]. A következő táblázat összehasonlítja az egy munkásra eső reálbéreket az egy tőkésre eső termelési eszközök termelésével s megadja az így kiszámított viszonylagos béreket:

Viszonylagos bérek 1833 és 1903 között
(1900 = 100)

Gazdasági ciklus	Egy tőkésre eső termelési eszközök termelése	Egy munkásra eső reálbér	Viszonylagos bérek
1833—1842	13	51	402
1843—1848	19	53	285
1849—1858	26	57	217
1859—1868	39	63	162
1869—1879	55	74	135
1880—1886	70	80	115
1887—1895	79	91	114
1895—1903	95	99	104

[63] A számítás módszereire nézve lásd a II. fejezet függelékét.

Természetesen a viszonylagos bérekre vonatkozó adatok csak egészen nyers megközelítések. Semmi értelme sem volna annak, hogy megállapítsuk: a viszonylagos bérek egyik gazdasági ciklustól a másikig 10 százalékkal, a következőig 20 százalékkal, tehát kétszeresével csökkentek. Ehhez az adatok nagyon is pontatlanok. De azt világosan mutatják, hogy a tárgyalt idő alatt a viszonylagos bérek milyen rendkívül gyors ütemben süllyedtek, s hogy ez a csökkenés az utolsó évtizedekben jelentékenyen alábbhagyott — amin nem lehet csodálkozni, tekintve, hogy a kapitalizmus két szakasza közötti átmeneti válság a tőkések számára sem volt fenékig tejfel.

Egészben véve azonban azt lehet mondani, hogy a szakadék a „két nemzet" között egyre jobban mélyült. Az uralkodó osztály a termelés egyre nagyobb hányadát kaparintotta meg magának, egyre több tőkét, egyre több termelési eszközt akkumulált, azaz egyre több eszközt a további kizsákmányolás céljára, az újabb, még nagyobb fokú akkumulációhoz, hogy az még újabb és még nagyobb fokú kizsákmányolást eredményezzen. Nem csoda, hogy a kor valamennyi polgári dicshimnuszának központi témája lett a haladás s hogy Gladstone, a polgárság legtipikusabb képviselője, unos-untalan erről szónokolt.

8. A MUNKÁSMOZGALOM

Ami a munkásmozgalom jellegét illeti, ahogyan a kapitalista gazdálkodás egész jellegében és kizsákmányolási módszereiben a XIX. század 30-as éveinek végén és a 40-es években bizonyos változásokat láthatunk Angliában, itt is velük párhuzamosan haladó változásokat tapasztalhatunk. A XIX. század közepéig a munkásmozgalmat csaknem anarchikusnak nevezhetjük: nem volt szilárd szervezete, gyakran volt esztelenül erőszakos (gépromboló) és utópista, gyakran a társadalom eljövendő változásaira összpontosította minden figyelmét, anélkül hogy kellő figyelmet fordított volna a bányákban, gyárakban és falvakban a konkrét napi feladatokra, gyakran vezették jóakaratú kívülállók, s nem volt szilárd munkás-funkcionárius magva. Mindez megváltozott a XIX. század második felében. A hirtelen megjelenő s ismét eltűnő politikai szakszervezetek helyére megbízható „alkukötő szakszervezetek" léptek. Az utópista álmok eltűntek és a szakszervezetek a mindennapi élet során felmerülő konkrét feladatok teljesítésére

törekedtek. A jóakaratú kívülálló helyére a munkás lépett, aki az esti gyűléseket látogató egyszerű tagként kezdte, s mint jól fizetett szakszervezeti funkcionárius végezte. Az „erőszakosságokra és sztrájkokra" gyakran bizonyos megvetéssel tekintettek és nevetségessé tették, mint forradalmi jellegű összeesküvést. Ugyanakkor a megbeszélések, döntőbíróságok s a „tisztességes magatartás" örvendetes aktivitásnak számított. Már 1846 szeptember 26-án, a vasöntők konferenciáján, az egyik küldött úgy nyilatkozott, hogy a sztrájkok sokszor feleslegesek és „a vállalkozókhoz intézett találó szavak gyakran megakadályozták a sztrájkot". Ezzel a felfogással csak követte a kőfaragók 1845 december 25-én kelt, „a veszedelmes sztrájk-szokás ellen" irányuló körlevelének tanácsát. Sőt, 1854-ben a flintüveg-munkások szakszervezetében azt indítványozták, hogy szüntessék be a sztrájk-segélyt, s a következő évben (1855 január) lapjuk szerkesztője azt írta, hogy „a sztrájk a szakszervezetek átka".

A munkásmozgalom 1850 előtti és 1850 utáni szakaszának fenti jellemzését természetesen tudatosan egyszerűsítettük, hogy világossá váljék az angol szakszervezetek fejlődésében a két szakasz közötti különbség. Természetesen mindkét szakaszban fellelhetők a mindkét irányra jellemző törekvések. De a fő jellemvonásokat mégis helyesen mutatja ez a fekete-fehér színű ábrázolás.

Az előbb „alkuköto szakszervezetekről" beszéltünk. Két ténnyel magyarázzuk meg, mit értünk rajta. Az előző évtizedekben a munkásmozgalomnak számos nehézséget okoztak az ellenséges bírósági határozatok. Ezek a határozatok gyakran ellentétben állottak a törvénnyel, s sokszor megakadályoztak csaknem minden szakszervezeti tevékenységet, így például még a szakszervezeti testületek alakítását és a truck-rendszer megszüntetésére irányuló törekvéseket is. Érdekeiket képviselő ügyvédet ritkán kaptak a szakszervezetek. Ezért a 40-es években a bányászok, akiknek a szakszervezete ebben az időben gyorsan növekedett, elhatározták, hogy állandó ügyvédről gondoskodnak. Megfogadták W. P. Roberts ügyvédet, a munkásmozgalom ügyvédjét és barátját. Évi 20 000 márkát fizettek neki, hogy a bíróság előtt minden ügyben képviselje őket. Mint láthatjuk, a törvény előtti harc olyan fontos tényezőjévé vált a szakszervezetek munkájának (a sztrájkot akkor szükséges rossznak tartották), hogy elhatározták: állandó ügyvédet fogadnak, s úgy fizetik, akárcsak valami nagyüzem.

Ebben az összefüggésben a másik jelentős tényező az, hogy a XIX. század második felében a szakszervezetek nagy pénzügyi erőforrásokkal rendelkező intézményekké váltak. Kezelésükben olykor 2 millió márkánál is több pénz volt. Ez az összeg halálozási és temetkezési segélyek kifizetésére, munkanélküli segélyre, kivándorlók támogatására, sztrájkolók, öregek, betegek és rokkantak segélyezésére szolgált. Webbék a szakszervezeti mozgalomról írott könyvükben igen találóan a következőképpen jellemzik William Allant, a fémmunkások szakszervezetének főtitkárát[64]: „Allan a «fizetett agitátort» egy nagy pénzügyi vállalkozásnak általános bizalmat élvező funkcionáriusává akarta változtatni." És Allan sok más szakszervezeti vezető típusa volt. A legerősebb és legbefolyásosabb szakszervezet titkára volt. Amilyen mértékben a textilipar a vas- és acéliparral szemben veszített jelentőségéből, olyan mértékben került a gyárimunkások szakszervezeti mozgalmának vezetése a textilmunkások kezéből a fémmunkások kezébe.

Az angol szakszervezeti mozgalom második szakaszában a szakszervezetek mindinkább „eltávolodtak a politikától" és figyelmüket a szervezeti kérdésekre összpontosították. Jellemző erre a szakaszra, hogy számos erős és állandó szakszervezet alakult, amelyek közül nem egy még ma is működik. Ezek a szakszervezetek jó funkcionárius-testületet teremtettek, amely a gyárak és bányák legtevékenyebb munkásaiból tevődött össze. Ők rakták le a munkásképzés alapjait is. Így a flintüveg-munkások lapjának első száma, amely 1850-ben jelent meg, azt kívánta a szakszervezeti tagoktól, hogy „tegyenek szert tudásra, s a tudás révén hatalomra . . . Alkohol helyett tudást szerezzenek, az édesebb és hosszabb élvezetet ad". Ilyen propagandának természetesen csak abban az esetben volt értelme, ha a munkások olvasni tudtak — s az új szakszervezeti tagok rendszerint tanult munkások voltak — és munka után némi szabadidejük volt. A munkásképzés a szakszervezetekben tehát a kapitalizmusnak csak abban a szakaszában volt megvalósítható, amelyben a munkaidőt megrövidítették.

Nagyjából képet alkothatunk magunknak a szakszervezetek fejlődéséről a Trade Union Congress (angol szakszervezetek kongresszusa) látogatottságáról szóló alábbi statisztikából[65]:

[64] *S. és B. Webb.* The History of Trade Unionism. 235. old.

[65] Lásd: Abstract of Labour Statistics of the United Kingdom. (Kivonat az Egyesült Királyság munkastatisztikáiból.) 1903.

A szakszervezeti kongresszusok látogatottsága

Év és hely	Szakszervezetek		Helyi szervezetek
1866 Sheffield	110 436		88 938
1871 London		280 430	
1876 Newcastle	455 490		121 998
1880 Dublin	380 913		94 511
1885 Southport	500 238		131 368
1890 Liverpool	1 592 850		333 548
1895 [66]		1 414 800	
1900 [66]		1 927 361	

A számok, kivéve az 1895-ös és 1900-as évekre vonatkozókat, csak hozzávetőlegesen jelzik a szakszervezetek fejlődését. De fejlődési irányuk mégis olyan kifejező, hogy világos és találó képet kaphatunk a szakszervezeti taglétszám alakulásának erőteljes és egészséges fejlődéséről. Különösen áll ez, ha meggondoljuk, hogy az e kongresszusokon résztvevő legfontosabb szakszervezeteket még ma is képviselik az évi kongresszusokon.

Noha a szakszervezetek valóban kezdtek elfordulni a sztrájktól mint legfontosabb harci eszköztől, s tagjaik javára elsősorban mint pénzügyi intézmények tevékenykedtek, semmi esetre sem mondhatjuk azt, hogy egyáltalában nem voltak politikai harcok. Webbék könyvének egyik, ebben az összefüggésben érdekes része így hangzik: „Hiba volna elfogadnunk azt az állítást, hogy az Amalgamated Societies[67] bizonyos tunyasága és gerinctelensége szükségszerűen következik abból, hogy sok pénzt tesznek félre segélyezés céljára. A kazánkészítők és vashajóépítők 1832-ben alapított és 1865 és 1875 között tagságában és pénzügyileg gyorsan megerősödött szakszervezetének bámulatos energiája és teljesítőképessége azt mutatja, hogy egy kiépített segélyezési rendszer nagyon jól megfér az erős és céltudatos szakszervezeti politikával. Ezt a szokatlan sikert, azt hisszük, azért érték el, mert a kazánkészítőknek kielégítően fizetett funkcionáriusaik voltak a különleges szakszervezeti feladatok elvégzésére[68]. A területi megbízottaknak, akiket 1873 és 1889 között az ország valamennyi fontosabb

[66] Ugyanott. Ezek a számok nem a kongresszusok látogatottságára vonatkoznak, hanem valamennyi szakszervezet tagságára, amelyek folyamatosan jelentéseket küldenek a kormánynak.

[67] Sok szakszervezet nevezte akkor magát Egyesült Társaságnak, azaz Amalgamated Society-nak.

[68] Azonkívül természetesen voltak fizetett alkalmazottaik a pénzalap kezelésére, akárcsak a többi szakszervezetnek.

részében alkalmaztak, semmi közük sincsen a segélypénzek kezeléséhez. Kizárólag a vállalkozókkal való tárgyalásokat bonyolítják le. A fémmunkások, asztalosok, kőfaragók és vasöntők főtitkárainak csak egy-egy fizetett segédmunkatársuk volt. Ezzel szemben Robert Knight, a kazánkészítők tehetséges titkára, egész szakértői karral rendelkezett, s így abban a helyzetben volt, hogy fel tudott lépni a vállalkozókkal és a fegyelmezetlen szakszervezeti tagokkal szemben, sőt, az ipar folyamatos változásaihoz alkalmazhatta a szakszervezeti politikát. Vagyis nem a segélyezési alapok létezése okozta a nagy segélyezési szakszervezetek igazgatásában mutatkozó nehézségeket, hanem sokkal inkább a hivatásos szervezők csoportjának hiánya (s éppen ilyen csoportot találunk a bányászoknál, a pamutmunkásoknál és kazánkészítőknél)"[69].

Ez az idézet lehetővé teszi a viszonyok értékelését. Voltak kivételek: voltak nagy sztrájkok és volt bizonyos politikai aktivitás is (különösen „nem angol" ügyekben, mint például az a segély, amelyet Marx számos szakszervezeti tagtól az I. Internacionále számára kapott)[70]. Erre a korszakra mégis az „alkukötő szakszervezetek" jellemzőek, amelyeknek fő ereje a jól szervezett segélyezési rendszerben van, s amelyek, ha politikailag aktívan tevékenykednek, elsősorban olyan különleges szakszervezeti kérdések felé fordítják figyelmüket, amilyen a bértarifa-tárgyalások jogának elismertetése és a szakszervezeti pénzek védelme.

Az 1847-es tízórás munkaidő-mozgalom győzelme után a szakszervezetek politikai életének két csúcspontja volt: 1869-ben egy országgyűlési törvény kivívása, amely a szakszervezeti pénzeket legalább ideiglenesen megvédte a vállalkozók követelései ellen; és az 1875. évi „Vállalkozó- és munkás-törvény", amely elismerte a szakszervezeteknek a bértarifa-tárgyalásokhoz való jogát.

Az e fejlődés következtében kialakult „újtípusú" szakszervezetekre Marx és Engels gyakran tettek keserű megjegyzéseket. A „burzsoá munkás", a munkásarisztokrata, az osztály-kaméleon — mindezek a XIX. század második felében kialakult új szakszervezetek szomorú termékei. Engels azt mondja róluk: „Arisztokráciát

[69] *S. és B. Webb.* The History of Trade Unionism. 321—322. old.

[70] Az angol szakszervezeti vezetők elsősorban azt várták az I. Internacionálétől, hogy angol típusú szakszervezeteket terjeszt el a kontinensen. Amikor az I. Internacionále a Párizsi Kommün mellett foglalt állást, összekülönbözött az angol szakszervezeti vezetőkkel, mert azok „lehetetlennek tartották, hogy a kormány elleni erőszakot támogassák".

alkotnak a munkásosztályban; elérték, hogy viszonylag kényelmes helyzetet kényszerítettek ki maguknak s ezt a helyzetet véglegesnek fogadják el. Ők Leone Levi és Giffen urak mintamunkásai és a derék Lujo Brentanóéi is és valóban igen rokonszenves, simulékony emberek minden egyes értelmes tőkés számára külön és a tőkésosztály számára általában"[71].

Lenin ezekben a szakszervezetekben állapította meg a „modern" opportunizmus történetének eredetét a munkásmozgalomban. Ez az opportunizmus azoknak a különleges történelmi viszonyoknak a korai terméke, amelyek Angliában jóval hamarabb létrehozták a munkásarisztokráciát, mint bárhol másutt. Ez a munkásarisztokrácia egyben a szakszervezeti mozgalom gerince is. Más nagy kapitalista országokban ezek a feltételek és velük a „modern" opportunizmus a munkásmozgalomban csak jóval később keletkeznek.

Lenin például azt írja: „A modern munkásmozgalomnak azt a két irányzatát, sőt *két* pártját, melyek 1914—1916-ban az egész világon olyan élesen elváltak egymástól, *Engels és Marx Angliában évtizedeken át kísérték figyelemmel*, körülbelül 1858-tól 1892-ig"[72]. S idézi Engelsnek Marxhoz írott egyik levelét, amelyben „a hitvány angol szakszervezetekről" ír, „amelyek eltűrik, hogy olyan emberek vezessék, akiket a burzsoázia megvásárolt, vagy legalább is megfizet"[73].

Megfigyelhetjük, hogy a XIX. század vége felé a szakszervezetek jellege és a szakszervezeti tagság összetétele újból megváltozik. Ahogy az ipari kapitalizmus kizsákmányolási és termelési módszereinek az első szakaszból a másodikba való átmenete megváltoztatta a szakszervezetek jellegét is, a harmadik szakaszba, az imperializmus és monopolkapitalizmus szakaszába való átmenet is változást idéz elő. Ezzel a kérdéssel részletesen a következő fejezetben foglalkozunk[74].

---

[71] Engels „A munkásosztály helyzete Angliában" bevezetése. Lásd: *Marx—Engels*. Válogatott művek. 2. köt. 412. old.

[72] Lenin. Az imperializmus és a szakadás a szocializmus táborában. Lásd: *Lenin*. Marx, Engels, marxizmus. 293. old.

[73] 1881 augusztus 11-i levél, eredetileg angolnyelvű. Lásd: Ugyanott, 294. old.

[74] Minthogy a sztrájktevékenységről a XIX. század második felében csak néhány statisztikánk van, s ezek is csak a 90-es évekre vonatkoznak, amikor a munkásmozgalom új szakasza már befolyást gyakorolt a sztrájktevékenységre, ezeket a sztrájkstatisztikákat csak a következő fejezetben tárgyaljuk.

I. TÁBLÁZATOK

1. Bérek az egyes iparágakban 1850 és 1900 között (1900 = 100)

	Mezőgazdaság	Fém- és hajóépítőipar	Pamutipar	Ruházati ipar	Építőipar	Nyomdaipar	Szénbányászat
1850	48	66	48	—	58	81	—
1851	49	67	49	—	58	81	—
1852	52	68	50	—	58	81	—
1853	56	70	53	—	58	81	—
1854	64	74	53	—	61	81	—
1855	67	74	53	—	63	81	—
1856	68	74	56	—	65	81	—
1857	66	74	57	—	66	81	—
1858	65	72	57	—	66	81	—
1859	65	72	59	—	66	81	—
1860	66	72	63	—	68	81	—
1861	68	73	63	—	68	81	—
1862	68	74	63	—	68	81	—
1863	68	74	62	—	68	81	—
1864	68	75	62	—	68	81	—
1865	69	77	66	—	71	81	—
1866	70	78	72	—	75	81	—
1867	71	76	72	—	75	82	—
1868	72	76	74	—	75	82	—
1869	73	76	73	—	75	82	—
1870	76	77	76	—	76	83	—
1871	80	79	79	—	77	86	—
1872	87	83	82	—	79	86	—
1873	92	86	83	—	80	86	—
1874	96	87	84	107	84	91	89
1875	98	87	84	105	88	92	79
1876	98	87	86	105	90	93	71
1877	98	88	88	102	90	94	66
1878	96	87	82	92	88	94	62
1879	92	83	79	88	87	94	62

	Mezőgazdaság	Fém- és hajóépítőipar	Pamutipar	Ruházati ipar	Építőipar	Nyomdaipar	Szénbányászat
1880	88	84	81	90	87	94	61
1881	86	86	84	94	87	94	63
1882	86	88	84	94	87	94	68
1883	86	88	85	93	87	94	69
1884	86	87	85	94	87	94	66
1885	84	86	84	90	87	94	63
1886	84	84	83	89	87	94	61
1887	85	85	85	90	88	94	61
1888	87	88	88	94	88	94	65
1889	88	91	89	95	89	94	76
1890	90	93	90	95	90	96	86
1891	91	93	93	97	90	98	87
1892	92	92	95	96	91	98	79
1893	92	91	94	95	92	99	80
1894	93	91	94	95	93	99	76
1895	92	91	94	95	94	99	73
1896	92	94	95	95	95	99	72
1897	93	96	96	95	96	99	73
1898	95	98	96	95	98	99	79
1899	96	100	98	98	99	99	84
1900	100	100	100	100	100	100	100

2. Átlagos bérek, létfenntartási költségek és reálbérek 1850 és 1900 között
(1900 = 100)

	Névleges bérek Bruttó[75]	Névleges bérek Nettó[76]	Létfenntartási költségek	Reálbérek Bruttó[75]	Reálbérek Nettó[76]
1850	56	55	94	60	59
1851	56	55	92	61	60
1852	56	54	92	61	59
1853	62	62	99	62	63
1854	64	64	112	57	57
1855	65	63	115	56	55
1856	65	64	115	57	56
1857	62	60	110	57	55
1858	62	56	102	60	55
1859	62	62	101	62	61
1860	64	64	105	61	62
1861	64	62	108	59	58
1862	65	61	105	62	58
1863	66	64	102	64	62
1864	69	70	101	68	69

[75] Tekintet nélkül a részleges és teljes munkanélküliség változásai következtében beállt bérveszteségre és bérnyereségre.

[76] Figyelembevéve a munkanélküliség változásait.

	Névleges bérek		Létfenntartási költségek	Reálbérek	
	Bruttó	Nettó		Bruttó	Nettó
1865	71	71	103	69	69
1866	74	73	109	68	68
1867	73	70	114	64	61
1868	73	69	112	65	61
1869	73	70	109	67	64
1870	75	74	109	69	68
1871	77	78	109	71	72
1872	82	83	114	71	73
1873	87	88	116	75	76
1874	87	88	113	77	78
1875	86	87	109	79	79
1876	85	85	108	79	79
1877	85	83	110	77	76
1878	83	79	108	76	73
1879	82	75	103	79	72
1880	82	80	106	77	75
1881	82	82	105	78	78
1882	82	83	106	78	78
1883	83	84	104	80	81
1884	84	80	102	82	78
1885	84	78	90	93	87
1886	83	77	96	86	79
1887	84	79	94	89	84
1888	85	83	94	90	88
1889	87	88	97	90	91
1890	91	92	97	94	95
1891	91	91	98	93	93
1892	90	88	98	93	90
1893	93	86	96	97	90
1894	90	87	94	96	92
1895	90	88	93	98	95
1896	91	91	92	99	99
1897	93	92	94	98	98
1898	94	94	96	98	98
1899	96	97	95	101	102
1900	100	100	100	100	100

3. A munkásarisztokrácia és a munkások nagy tömegének bérei 1869 és 1900 között

	Bruttó bérek (1900 = 100)		Munkanélküliség százalékban	
	Munkás-arisztokrácia	Munkások nagy tömege	Munkás-arisztokrácia	Munkások nagy tömege
1869	78	82	6,3	6,0
1870	79	85	4,1	3,8
1871	79	87	1,9	1,6
1872	81	94	1,1	0,9
1873	84	100	1,2	1,2
1874	88	99	1,6	1,7

	Bruttó bérek		Munkanélküliség	
	Munkás-arisztokrácia	Munkások nagy tömege	Munkás-arisztokrácia	Munkások nagy tömege
	(1900 = 100)		százalékban	
1875	88	97	2,1	2,4
1876	90	96	3,0	3,7
1877	91	94	3,8	4,7
1878	90	90	6,3	6,8
1879	89	83	11,8	11,4
1880	88	84	6,4	5,5
1881	89	86	4,5	3,5
1882	89	87	2,9	2,3
1883	89	87	3,2	2,6
1884	88	85	7,8	8,1
1885	88	83	10,0	9,3
1886	88	82	10,9	10,2
1887	89	82	8,5	7,6
1888	89	85	5,9	4,9
1889	90	91	2,7	2,1
1890	91	93	2,2	2,1
1891	92	95	3,0	3,5
1892	92	92	5,4	6,3
1893	92	92	7,3	7,5
1894	92	91	7,8	6,9
1895	93	91	6,3	5,8
1896	95	91	2,8	3,3
1897	96	92	3,0	3,3
1898	98	93	2,5	2,8
1899	99	96	1,8	2,0
1900	100	100	2,6	2,5

4. Heti munkaórák száma 1851 és 1879 között[77]

	Fémmunkások szakszervezete[78]	Ácsok és asztalosok szakszervezete[79]	Vasöntők szakszervezete[80]
1851	63—57	—	60—59½
1852	63—57	—	60—59½
1853	63—56	—	60—59½
1854	63—57	—	60—59½
1855	63—57	—	60—59½
1856	63—57	—	60—59½
1857	63—57	—	60—59½
1858	63—57	—	60—59½
1859	63—57	—	60—59½

[77] Lásd: Labour Statistics, Statistical Tables and Report on Trade Unions. (Munkastatisztikák. Statisztikai táblázatok és beszámoló a szakszervezetekről.) 1887 és a következő évek.

[78] Amalgamated Society of Engineers.

[79] Amalgamated Society of Carpenters and Joiners.

[80] Friendly Society of Iron Founders.

	Fémmunkások szakszervezete	Ácsok és asztalosok szakszervezete	Vasöntők szakszervezete
1860	63—57	—	60—57½
1861	63—57	—	60—57½
1862	63—56	—	60—57½
1863	63—56	—	60—57½
1864	63—56	64—52	60—57½
1865	63—56	63—50½	60—57½
1866	60—56	63—50	60—57½
1867	60—56	63½—50½	60—57½
1868	60—56	62—50½	60—57½
1869	60—56	63½—50½	60—57½
1870	60—56	61¾—50½	60—56½
1871	60—54	63—50	60—56½
1872	54—51	61¾—50	60—56½
1873	54—51	60¾—49½	58½—54
1874	54—51	62—49	54
1875	54—51	62—49	54
1876	54—51	63—48½	54
1877	54—51	64—48½	54
1878	54—51	63—48½	54
1879	54	63—48½	54

5. Foglalkoztatottság, termelés és termelékenység a bányászatban és gyáriparban 1850 és 1900 között
(tekintet nélkül a napi munk idő változásaira)
(1900 = 100)

	Foglalkoztatottság	Termelés	Termelékenység
1850	63	30	48
1851	63	32	50
1852	62	33	54
1853	65	36	56
1854	65	37	57
1855	64	36	57
1856	65	40	61
1857	64	41	64
1858	61	39	64
1859	67	42	63
1860	69	44	65
1861	67	44	65
1862	65	41	63
1863	67	43	64
1864	70	45	64
1865	71	48	67
1866	70	50	71
1867	68	49	72
1868	68	52	76
1869	69	53	76

	Foglalkoztatottság	Termelés	Termelékenység
1870	72	56	79
1871	74	60	81
1872	75	62	83
1873	75	64	85
1874	75	65	87
1875	75	64	86
1876	74	65	88
1877	74	66	90
1878	72	63	87
1879	69	60	87
1880	74	70	95
1881	76	71	93
1882	78	76	97
1883	79	78	98
1884	76	75	99
1885	76	73	96
1886	76	71	94
1887	80	75	94
1888	83	80	97
1889	87	85	99
1890	88	85	97
1891	88	85	97
1892	86	81	94
1893	87	80	92
1894	88	84	96
1895	90	87	97
1896	94	92	98
1897	95	92	97
1898	97	96	99
1899	99	100	101
1900	100	100	100

II. FORRÁSOK ÉS MEGJEGYZÉSEK

Az előbbi fejezetben és ebben a fejezetben már megnevezett általános műveken kívül meg kell még említenünk a következő hasznos olvasmányokat: J. H. Clapham: „Economic History of Modern Britain" (Az újkori Britannia gazdaságtörténete); G. D. H. Cole: „Short History of the British Working Class Movement" (A brit munkásmozgalom rövid története); és Allen Hutt: „British Trade Unionism" (Brit szakszervezeti mozgalom).

Az egyes iparágak bérére vonatkozó statisztikákhoz lásd a következő munkákat: A. L. Bowley és G. H. Wood: „The Statistics of Wages in the United Kingdom during the last Hundred

Years"; A. L. Bowley: „Wages in the United Kingdom in the Nineteenth Century" és „Wages and Income in the United Kingdom since 1860"; az „Abstract of Labour Statistics of the United Kingdom" 1914—18 előtti kiadásaiban a rendszeres statisztikák; valamint „Returns of Wages", Published between 1830 and 1886. Az összes iparágak bérére vonatkozó statisztikákat G. H. Wood „Real Wages and the Standard of Comfort since 1850" (Reálbérek és életszínvonal 1850 óta) című cikkéből merítettük, megjelent a *Journal of the Royal Statistical Society* című folyóiratban, 1909-ben.

A létfenntartási költségek statisztikái Wood („Real Wages and the Standard of Comfort since 1850") adataira támaszkodnak, amíg azonban Wood indexében a lakbéremelkedésnek csak a felét veszi számításba, — s ezt ő, helytelenül, azzal indokolja, hogy a lakások minősége is javult — én a lakbérek teljes emelkedésének számadatait vettem alapul. H. W. Singer egy cikkéből („An Index of Urban Land Rents and House Rents in England and Wales, 1845—1913". [Városi telek- és házbérek indexe Angliában és Walesben, 1845—1913.] *Econometrica*. 9. köt. 1941 július—október.) azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a lakbérek még az én számításaimhoz képest is inkább emelkedtek, mint csökkentek.

A létfenntartási költségekről Bowley professzor nem régen összeállított egy ugyancsak elég hozzávetőleges indexet, és talán érdekes lesz megfigyelni a létfenntartási költségek alakulását, ha összehasonlítjuk Wood eredeti indexét az általam kijavított Wood-féle és az új, Bowley-féle index-szel (utóbbira nézve lásd: „Wages and Income in the United Kingdom since 1860").

Létfenntartási költségek

	Wood	Wood—Kuczynski	Bowley
1850—1854	100	100	100
1860—1864	105	106	113
1870—1874	111	114	115
1880	105	108	104
1890	94	99	88
1900	94	102	90

Ebben a könyvben a második indexet használtuk fel. De a három index közül egyik sem jóminőségű. Mindegyik úgy tünteti fel a dolgot, mintha a létfenntartási költségek a munkás számára

túlságosan kedvezően alakultak volna. Wood azzal érvel, hogy a lakások az idők folyamán minőségileg javultak, ezért nem kell az indexbe a teljes lakbéremelkedést felvenni. Ez az érv azonban nem látszik logikusnak, még abban az esetben sem, ha a munkáslakások minősége 1850 és 1900 között valóban megjavult volna, ami azonban túlnyomó részben nem történt meg. A munkás mindenkor olyan helyiségekben lakik, amelyek az akkori körülmények között a legrosszabbak. Ha ezek az idők folyamán megjavulnak, azaz, ha 1900-ban a legrosszabb lakások jobbak az 1850-es legrosszabb lakásoknál, és ennek megfelelően a lakbérek magasabbak, akkor helytelen az az érvelés, hogy az 1850-es lakásokat, ha ma is volnának ilyenek, ma olcsóbban kapná meg a munkás, mint amilyenekben lakik. Az 1850-es lakások ugyanis ma már nincsenek meg, és nem lehet a létfenntartási költségek indexébe olyan árucikkek árát beleszámítani, amilyeneket ma már nem is vásárolhatunk. Másrészt nem vettek figyelembe olyan tényezőt, amely sokat számít a munkások költségvetésében: a ruházat minőségét. Ez kétségtelenül romlott az utolsó 40 vagy 100 évben. Ez a tény szükségszerűen odavezet, hogy a munkásnak gyakrabban kell ruházati cikkeket vásárolnia. A harisnyák vagy más ruházati cikkek rövidebb élettartamát pontos adatok hiányában nem vehették figyelembe a létfenntartási index készítésénél. Nem vették figyelembe a következőket sem: a munkásnak, hogy munkahelyére eljuthasson, egyre magasabb és még mindig növekvő útiköltséget kell fizetnie, és kertjének eltűnésével a XIX. században olyan árukért is pénzt kell adnia, melyeket azelőtt nem vásárolt. Mindez odavezetett, hogy a mi létfenntartási költségekről készült indexünk kevesebbet emelkedett, mint ahogy az a valóságnak megfelel, tehát túlságosan kedvezőnek tünteti fel a munkás helyzetét.

A munkás számára a valóságosnál előnyösebb fejlődést mutat bérindexünk is. Feltüntettünk ugyanis minden előnyt, amelyhez a városi és nagyüzemi munkások a szakszervezeti mozgalom által jutottak, de igen rosszul tükröződik az indexben a kisebb városok és kisebb cégek munkásainak kedvezőtlenebb helyzete, mert túlnyomó részben nagyobb cégek és szervezett munkások bérét vettük alapul. Továbbá nem veszi figyelembe indexünk azt sem, hogy a XIX. században fokozatosan egyre több az olyan munkás, aki nem teljes munkaidőben dolgozik. Ellenkező irányban hat ki az a tény, hogy időbér helyett egyre inkább nagyobb keresetet nyujtó darabbért fizetnek, de ez nem tudja kiegyenlíteni

a fentemlített tényezőket. Nem tünteti fel indexünk továbbá azt az átalakulást sem, hogy az idők folyamán a szakképzettséget igénylő munkából olyan munka lett, amelyet tanulatlan munkások is elvégezhetnek (másrészt viszont a szakmunkások széles rétegének kialakulását sem). Nem tartalmaz indexünk adatokat az alkalmazottakról, akiknek helyzete a XIX. század folyamán jelentős mértékben rosszabbodott. 1840 körül az alkalmazottak társadalmilag és anyagilag egészen más réteghez tartoztak, mint a munkások. 1900 táján viszont anyagilag már sok vonatkozásban a proletariátus soraiba süllyedtek.

Végül nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy az átlagbérek rendszerint nagyobb emelkedést mutatnak, mint az egyes iparágak bérei. A XIX. század második felében ugyanis a munkások az alacsonyabb bért fizető gyárakból a valamivel többet fizető iparágak felé áramlottak, elsősorban a textiliparból a vas- és acéliparba. Természetesen emelkedett a textil- és ruházati ipar munkásainak száma is, de sokkal gyorsabb volt az emelkedés a fém-, vas- és acéliparban. Még ha ez iparágak mindegyikében a bérek szilárdak maradtak volna, az átlagbér akkor is emelkedést mutatna, éppen mert a magasabb bért fizető iparágak több munkást foglalkoztatnak. A következő táblázatban, amely Wood-féle átlagbéreket tüntet fel („Real Wages and the Standard of Comfort since 1850"), e tényező jelentékeny befolyását láthatjuk. A két index közül az első figyelembe veszi az egyes iparágakban a munkások számának viszonylagos változását, a másik nem.

Átlagbérek Angliában 1850 és 1900 között
(1900 = 100)

Az egyes iparágakban foglalkoztatott munkások viszonylagos létszámát	nem veszi figyelembe	figyelembe veszi
1850	66	56
1860	72	64
1870	81	75
1880	86	82
1890	93	91
1900	100	100

A fenti táblázat világosan megmutatja, hogy gyorsabban emelkednek azok az átlagbérek, amelyek figyelembe veszik a munkások számbeli változásait az egyes iparágakon belül.

Látjuk tehát, hogy a munkafeltételek alakulásáról a valóságosnál kedvezőbb benyomást kelt a létfenntartási költségek

indexe és a munkabérek indexe is. Ezt számadatainknál mindíg szem előtt kell tartani.

Egyedüli adataink, amelyekkel felmérhetjük a munkanélküliség alakulását, a szakszervezetekre vonatkoznak. A szakszervezetekben viszont a 80-as évekig elsősorban szakmunkások voltak korlátolt számú iparágból. E szakszervezeti statisztikák szerint a munkanélküliség a következőképpen alakult:

Munkanélküliség 1850 és 1900 között

	Százalékarány		Százalékarány		Százalékarány		Százalékarány
1850	4,0	1863	6,0	1876	3,7	1889	2,1
1851	3,9	1864	2,7	1877	4,7		
1852	6,0	1865	2,1	1878	6,8	1890	2,1
1853	1,7	1866	3,3	1879	11,4	1891	3,5
1854	2,9	1867	7,4			1892	6,3
1855	5,4	1868	7,9	1880	5,5	1893	7,5
1856	4,7	1869	6,7	1881	3,5	1894	6,9
1857	6,0			1882	2,3	1895	5,8
1858	11,9	1870	3,9	1883	2,6	1896	3,3
1859	3,8	1871	1,6	1884	8,1	1897	3,3
		1872	0,9	1885	9,3	1898	2,8
1860	1,9	1873	1,2	1886	10,2	1899	2,0
1861	5,2	1874	1,7	1887	7,6		
1862	8,4	1875	2,4	1888	4,9	1900	2,5

Ami a viszonylagos bérek alakulását illeti, számítási módszereim pontosabb leírása a „Die Arbeit" (A munka) című sorozat 1. füzetében található: „Studien zur Geschichte und Theorie der Lage der Arbeiter" (Tanulmányok a munkások helyzetének történetéhez és elméletéhez), 38. és következő oldalak. Az itt megadott eredmények alapadatai a termelési eszközök termelésére vonatkozó index, amelyet Walther Hoffmann számított ki („Wachstum und Wachstumsformen der englischen Industriewirtschaft"), és az én reálbérindexem. Feltételeztem, hogy az itt megadott időben a valóságos kapitalisták száma változatlan maradt, tehát a népességhez viszonyítva csökkent (lásd fent megnevezett munkámban [42. old.] a módszertani megjegyzéseket is).

A gyáripar és bányászat termelékenységének kiszámításánál felhasználtuk Hoffmann termelési indexét, a foglalkoztatási adatokra vonatkozólag pedig a népszámlálási adatokat. Itt feltételeztük, hogy az egyes összeírások között a foglalkoztatottak száma évről-évre egyenlő mértékben emelkedett. Annak érdekében, hogy a foglalkoztatásról pontosabb indexet készíthessünk,

figyelembe vettük még a munkanélküliség ingadozásait is az egyes ciklusok között. Nincs tekintettel azonban indexünk a nem teljes idejű munka és a túlórás munka mértékének változásaira. Ezért az egyes évek számadatai nem olyan megbízhatók, mint a gazdasági ciklusátlagok. Becslésem szerint az 1843-tól 1849-ig tartó ciklusban a munkanélküliség 4 százalékkal magasabb volt, mint 1849 és 1858 között. A szénbányászat termelékenységét és a halálos bányaszerencsétlenségeket a következő források alapján számítottuk ki: „Mineral Statistics of the United Kingdom of Great Britain and Ireland, For the Year 1886". (Nagybritannia és Irország Egyesült Királyságának bányászati statisztikája az 1886. évre.) House of Commons. 89. köt. London 1887; Finlay A. Gibson: „A Compilation of Statistics of the Coal Mining Industry of the United Kingdom". (Statisztikai gyüjtemény az Egyesült Királyság szénbányászati iparáról.) Cardiff 1922.

III. FEJEZET

AZ IMPERIALIZMUS SZAKASZA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSÉIG, 1900—1939

1. A MONOPOLTŐKÉS GAZDASÁG JELLEGE

Imperializmus, monopolkapitalizmus, rothadás és élősdiség, háború és forradalom, — mindez jellemző az ipari kapitalizmus harmadik szakaszára, amely a mult század vége felé kezdődött. A kapitalizmus új szakasza a kizsákmányolási módszerek, valamint a munkásmozgalom fejlődésének új szakaszát is jelenti, tehát a munkások helyzetének történetében is új szakasz következik.

Az első szakaszban, amely az ipari forradalommal kezdődött és körülbelül a mult század közepén ért véget, az ipari kapitalizmus gyermekkorát élte. A munkásmozgalom még nem szilárdult meg és nem mutathatott fel nagy eredményeket. A kapitalisták pedig minden erejükkel abszolút értéktöbblet létrehozására törekedtek. A második szakaszban az ipari kapitalizmus elérte teljes érettségi fokát, kiterjedt az egész világra és óriási hatalommá vált. A munkásmozgalom is erőteljes szervezkedésbe kezd, még ha a munkásoknak egy viszonylag kis részét fogták is össze. A kapitalizmus a kizsákmányolás körmönfont módszereit alkalmazta és főként a relatív értéktöbblet létrehozására összpontosította erejét. Az első szakaszban majd minden munkás számára rosszabbodtak a munkafeltételek. A második szakaszban a szakképzett és különösen jól szervezett munkások néhány csoportja, a munkásarisztokrácia számára javulás állt be a munka- és létfeltételek terén. Ezalatt a munkások nagy tömege számára rosszabbodtak a létfeltételek. Milyen volt a fejlődés a harmadik szakaszban?

Az ipari kapitalizmus harmadik szakaszának anyagi bázisa az ipar és a bankok összeolvadása, a finánctőke volt.

A koncentráció és a monopóliumalakításra törekvő centralizáció folyamata, amelynek első és még szerény kezdeteit már a második szakaszban megfigyelhettük, meggyorsult. Elsősorban az egyes üzemek bővültek és termelésük is egyre nőtt, éppúgy mint az előző 150 évben.

Az 1930. évi termelési cenzus statisztikája szerint a tíz alkalmazottnál többet foglalkoztató üzemekben 7 millió dolgozó volt, a következő megoszlás szerint:

Foglalkoztatottak üzemnagyság szerint 1930-ban

Az üzem nagysága	Foglalkoztatottak százalékban
11— 49 foglalkoztatott	11,8
50— 499 foglalkoztatott	41,6
500— 999 foglalkoztatott	14,0
1000—1999 foglalkoztatott	12,8
2000 és több foglalkoztatott	19,8
Tíznél több foglalkoztatott	100

A 11—49 munkást foglalkoztató üzemekben az összes munkásoknak még egynyolcada sem volt. Az összes munkásoknak majdnem a fele 500 alkalmazottnál többet foglalkoztató üzemekben dolgozott. Kereken egynegyed részük 1500-nál több munkással dolgozó üzemben volt. Valóban hatalmas méretű koncentráció!

Egyes cégek, anélkül hogy formálisan monopolszövetségre léptek volna, rendkívül nagy hatalmi tényezővé váltak a gazdasági életben; különösen a vas- és acéliparban, a vasútnál, a hajózásnál és a textiliparban. Így 1939-ben a három legnagyobb cég ellenőrizte a vas- és acéltermelés kétötödét, féltucatnyi vasúttársaság rendelkezett a vasúthálózat négyötödével, és ugyanez volt a helyzet a hajózásnál is. Más ágakban egyetlen cégnek sikerült magához ragadni az uralmat; ilyen volt a vegyiparban az Imperial Chemical Industries Ltd., a szappaniparban és az ezzel rokon iparokban pedig az Unilever-konszern. Megint más gazdasági ágakban egészen új gazdasági formák keletkeznek, amelyek lehetővé teszik, hogy néhány társaság uralkodjék egy előbb teljesen felaprózott piacon. Ilyenek például az építkezéseket finanszírozó társaságok (building societies), amelyek féltucat társaság ellenőrzése alá vonták a magánépítkezések jelentős részét. Közöttük a legnagyobb, a Halifax-

társaság, az itt tárgyalt időszak végén kerek 1¾ milliárd márka részvénytőkével rendelkezett.

A monopolegyesülések hátráltatják a termelés fejlődését, hogy az árakat magasan tarthassák s ezáltal magasabb extraprofithoz jussanak. Világosan kifejezi ezt a következő termelési statisztika:

Ipari termelés[1] *1895 és 1939 között*
(1913 = 100)

Gazdasági ciklus	Index	Növekedési ráta százalékban
1895—1903	89,7	18
1904—1908	98,3	10
1909—1914	100,2	2
1915—1923	96,4	— 4
1924—1932	109,9	+ 14
1933—1939[2]	136,8	— (nem ciklus)

A növekedési ráta az előző évekkel összehasonlítva rendkívüli mértékben meglassult. De nemcsak a XIX. századhoz képest esett vissza a növekedési ráta, hanem a többi kapitalista országhoz viszonyítva is keveset emelkedett a termelés Angliában. A következő táblázat Anglia részesedését mutatja a világtermelésben[3]:

Anglia részesedése a világ ipari termelésében 1900 és 1938 között

	Százalék		Százalék
1900	18	1920	14
1910	14	1930	9
1913	14	1938	9

Az itt tárgyalt időben felére csökkent Anglia részesedése a világ ipari termelésében. Ugyanilyen csökkenés történt az ezt megelőző négy évtizedben, 1860 és 1900 között, amikor Anglia részesedése 36 százalékról 18 százalékra esett.

Néhány abszolút számadat még jobban megvilágítja ezt a folyamatot:

---

[1] Az építőipart beleértve.

[2] Az 1939-re vonatkozó szám csak az év első felére vonatkozik.

[3] Lásd: *Kuczynski*. Der Anteil der Länder an der Weltindustrieproduktion. (Az országok részesedése a világ ipari termelésében.) Neue Welt. (Új világ.) 15. füzet. 1948 augusztus.

Fontos áruk termelése 1900 és 1938 között
(1000 tonnában)

	Anglia	Németország	Egyesült Államok
		Szén	
1900	225 000	109 300	240 800
1913	287 000	190 100	508 900
1925	243 000	132 600	519 600
1938	231 000	186 200[4]	354 500
		Nyersvas	
1900	9 000	8 520	13 790
1913	10 300	19 310	30 970
1925	6 300	10 090	36 700
1938	6 900	18 000[4]	19 470
		Acél	
1900	4 900	6 650	10 190
1913	7 700	18 330	31 300
1925	7 400	12 050	45 390
1938	10 600	22 500[4]	28 800

Anglia egyre hátrább szorul. Amikor 1938-ban az Egyesült Államokban komoly ciklikus válság uralkodott, az angliai termelés akkor is egészen jelentéktelen maradt az amerikaihoz képest, pedig ez idő alatt Angliában valamivel erősebben megindult a fegyverkezés is. Egyedül a széntermelés jelentett kivételt, de a XIX. századhoz képest ezen a téren is csökkenés mutatkozott.

Kedvezőbben alakult az angol külkereskedelem[5]. Az első világháború, különösen pedig az 1929—32-es világválság után azonban ez is igen erős hanyatlásnak indult.

Anglia külkereskedelme 1890 és 1938 között
Volumen (1913 = 100)

Gazdasági ciklus	Index	Gazdasági ciklus	Index
1890—1899	67	1915—1923	82
1900—1909	81	1924—1932	101
1910—1914	94	1933—1938[6]	95

[4] A Saar-vidéket beleértve.

[5] Lásd: *Schlote.* Entwicklung und Strukturwandlungen des englischen Aussenhandels von 1700 bis zur Gegenwart. — *Kuczynski.* Welthandel und Weltproduktion in den letzten 100 Jahren. (Világkereskedelem és világtermelés az utolsó 100 évben.) — Statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich. (A német birodalom statisztikai évkönyve.)

[6] Nem teljes ciklus.

A világgazdaság kereteiben Anglia kereskedelmi helyzete romlott ugyan, de nem olyan nagy mértékben, mint a világ ipari termelésében elfoglalt helyzete.

Anglia részesedése a világkereskedelemben 1900 és 1938 között

	Százalék		Százalék
1900	19	1925	15
1910	16	1930	14
1913	15	1938	14
1920	19		

Anglia helyzete a világkereskedelemben ebben az időben sokkal erősebb volt, mint az ipari termelésben. Az ipari termelésben 9 százalékkal részesedett — jóllehet elméletileg lehetséges minden ipari áru 100 százalékos előállítása; a világkereskedelemben való részesedése 14 százalék — jóllehet elméletileg is kizárt egy országnak 50 százaléknál nagyobb részesedése, mert a kereskedelemben szükségszerűleg egy másik fél is részt kell hogy vegyen (kivéve a primitív rablás esetét).

A világtőkepiacon még a termelés és kereskedelem fejlődésénél is rosszabbul alakult Anglia helyzete. Igaz ugyan, hogy az első világháború előtti években még rendkívül megszaporodtak a külföldi tőkebefektetések:

Évi tőkekivitel 1894 és 1913 között[7]

	Összeg millió márkában
1894—1899	536
1900—1904	426
1905—1909	2190
1910—1913	3700

A háborúelőtti utolsó négy évben Anglia évente közel 3¾ milliárd márka tőkét exportált.

1913-ban az angol külföldi tőkebefektetések összege kerek 75 milliárd márka, amely a következőképpen oszlott meg:

[7] Lásd: *Herbert Feis.* Europe the World's Banker, 1870—1914. (Európa a világ bankára, 1870—1914.) New Haven 1930. 11. old.

Brit Birodalom	35,6	milliárd márka
Egyesült Államok	15,1	„ „
Latinamerika	15,1	„ „
Európa	4,4	„ „
Maradék	5,1	„ „
Összesen ..	75,3	milliárd márka

Egy negyedszázaddal később, 1938-ban, az angol külföldi beruházások majd 75 milliárd márkára becsülhetők[8], tehát körülbelül éppen annyira, mint 1913-ban. Itt figyelembe kell venni, hogy ugyanebben az időben Anglia külföldi adósságainak, valamint más országok angliai beruházásainak összege is emelkedett.

Míg azonban Anglia külföldi tőkéje nem gyarapodott, az Egyesült Államoké, amely 1914-ben még adós állam volt, annyira emelkedett, hogy 1938-ra nem maradt el messze Anglia mögött és az angol birodalmon belül is annyira kiterjedt, hogy Kanadában háttérbe szorította az angol tőkét.

Az angol külföldi beruházások nagy része még mindíg az angol birodalmon belül maradt. Ez utóbbi a XX. században is egyre növekedett, de már nem elsősorban azáltal, hogy a még addig nem gyarmatosított területeket megszállta, hanem gyarmatokat rabolt más kapitalista országoktól. A világ felosztása már megtörtént és csak a világ újrafelosztásával lehetett újabb gyarmati területeket szerezni. Ez egyrészt megnehezítette a gyarmati terület kiterjesztését, másrészt azonban az volt az előnye, hogy csaknem „eredeti" módon nyílt lehetőség a tőkeakkumulációra, amennyiben most a gyarmatokkal együtt más kapitalista hatalmak tőkebefektetését is megszerezhették.

Az angol birodalom 1899 és 1939 között

	Terület millió négyzetkilométerben	Lakosság millióban
1899	24	309
1914	30	375
1920	35	400
1938	35	485

[8] Lásd: *Lord Kindersley*. British Overseas Investments. (Brit külföldi befektetések.) 1938. — The Economic Journal. (Gazdasági folyóirat.) 1939 december. — *Hamilton*. History of the Homeland. 255. old.

A második világháború előtt az angol birodalom a föld területének csaknem pontosan egynegyedét foglalta magában és körülbelül az összlakosság 25 százalékát. A legfontosabb területek, melyeket a XX. században még elfoglaltak: az önálló délafrikai köztársaságok és a német gyarmatok nagy része. A világ felosztása 1900 körül már befejeződött. Ez a tény oly kevéssé gátolta az angol imperializmus növekedését, hogy a következő négy évtizedben területét mintegy 50 százalékkal, lakosságát pedig majdnem 60 százalékkal növelhette meg. Ez valóban hatalmas terjeszkedés!

Ha a kapitalista világ összfejlődésének keretében tekintjük át az angol gazdaságot, megállapíthatjuk, hogy az angol gazdasági életben teljes pangást ugyan nem tapasztalhatunk, a termelés emelkedése azonban lényegesen meglassult, sőt, a külkereskedelem abszolút mértékben csökkent. Ezek a bénulási jelenségek abban az időben mutatkoztak, amikor az ipari kapitalizmus világméretekben még gyorsan fejlődött, s jelentékenyen növekedett a világtermelés és a világkereskedelem is. A második világháború előtti utolsó teljes gazdasági ciklusban, 1924 és 1932 között, Angliában csak 10 százalékkal volt magasabb a termelés, mint 20 évvel azelőtt, az 1904—1908-as ciklus idején. Noha a lakosság száma jelentékenyen megnövekedett, az ipari áruk termelése fejenként 1924—1932-ben legjobb esetben ugyanaz maradt, mint az 1904—1908-as ciklusban, a külkereskedelem pedig, ugyancsak fejenként, csak nagyon kevéssé növekedett.

A szabadverseny kapitalizmusa átalakult monopolkapitalizmussá. Az ipari tőke összeolvadt a banktőkével s létrejött a finánctőke. A külföldi tőkebefektetések nagy profitot hoztak; új gyarmatokat, új kizsákmányolási területeket csatoltak a régiekhez a birodalom keretében. Az első világháborút megnyerték s Anglia részesedése a hadizsákmányban nem volt csekély. Leverték Németországot, Anglia európai fő versenytársát, gyarmatbirodalmát pedig szétzúzták. Mindez néhány évtized alatt történt. Azonban ezeket a látszólag kedvező változásokat, melyek az angol tőke gazdasági hatalmában és versenyképességében bekövetkeztek, bőségesen ellensúlyozták a hanyatlás és rothadás jelenségei.

Ehhez járul még a következő: miután kiütötték a nyeregből a német ipart és kereskedelmet, amely Angliának 1890—1914 előtt fő versenytársa volt, az Egyesült Államok igen erősen előre-

tört s a világpiacon és a világgazdaságban sokkal jobban szorongatta Angliát, mint előzőleg Németország. Ezenfelül néhány évre a világháború után Németország ismét komoly konkurrensként jelentkezett a világpiacon és Európában.

Továbbá — s e tény jelentőségét különösen hangsúlyoznunk kell — megszületett a Szovjetunió és ez erősen leszűkítette az angol imperializmus kizsákmányolási területét és egyúttal megteremtette a haladás és az imperialistaellenes erők bástyáját.

Sőt, ezt élesebben kell megfogalmaznunk: a Szovjetunió létrejöttével új korszak kezdődik az imperializmus történetében. Megkezdődik a kapitalizmus általános válsága, amelynek első elemei természetesen már a megelőző években megérlelődtek.

Ahhoz, hogy az Októberi Forradalom különleges jelentőségét nemzetközi szempontból kidomborítsuk, legjobb összefoglalni Sztálinnak az Októberi Forradalom 10. évfordulójára írott cikke központi tételeit: „1. Az Októberi Forradalom mindenekelőtt arról nevezetes, hogy áttörte a világimperializmus frontját, megdöntötte az imperialista burzsoáziát a legnagyobb kapitalista államok egyikében, s hatalomra juttatta a szocialista proletariátust... 2. Az Októberi Forradalom az imperializmust nemcsak uralma központjaiban, nem csupán az «anyaországokban» ingatta meg. Csapást mért az imperializmus mögöttes területeire, perifériájára is, mert aláásta az imperializmus uralmát a gyarmati és függő országokban... 3. Az Októberi Forradalom, azzal, hogy elvetette a forradalom magjait az imperializmus központjaiban és mögöttes területein, azzal, hogy meggyöngítette az imperializmus hatalmát az «anyaországokban» és megingatta uralmát a gyarmatokon — kérdésessé tette az *egész* világkapitalizmus létét... 4. Az Októberi Forradalom nemcsak a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyok terén lejátszódó forradalom. Egyszersmind az elmékben, a munkásosztály ideológiájában végbemenő forradalom. Az Októberi Forradalom a marxizmus zászlaja alatt született és erősödött meg, a proletárdiktatúra eszméjének zászlaja alatt, a leninizmus zászlaja alatt, amely az imperializmus és a proletárforradalmak korszakának marxizmusa. Ezért a marxizmus győzelmét jelenti a reformizmus fölött, a leninizmus győzelmét a szociáldemokratizmus fölött, a III. Internacionále győzelmét a II. Internacionále fölött"[9].

---

[9] Sztálin. Az Októberi Forradalom nemzetközi jellege. Lásd: *Sztálin*. A leninizmus kérdései. Szikra 1951. 222, 223, 225, 227. old.

Mindezt mégegyszer összefoglalja a következő mondat: „*Eljött* a kapitalizmus összeomlásának korszaka." Az összeomlás e korszaka egyenlő az általános válság korszakával. A kapitalizmus általános válsága kifejezi a kapitalizmus összeomlásának összes formáit. Megnyilvánul benne mindazon irányzatok kiéleződése, melyeket már 1900 óta megfigyelhetünk. Kiéleződött a termelés kibontakozását gátló tendencia, a technikai haladás meggátolása, az új beruházások ütemének lassítása és számos rothadási jelenség. Mindez szörnyű méreteket öltő munkanélküliséghez, tartós és egyre megismétlődő pénzügyi nehézségekhez, az infláció és defláció gyors váltakozásához, a ciklikus válságok rendkívüli kiéleződéséhez stb. vezet. Ugyanakkor előidézi az összes kizsákmányoltak fokozott ellenállását mind az úgynevezett anyaországokban, mind pedig a gyarmatokon, ami természetesen újabb súlyos nehézségeket okoz a kapitalizmusnak.

A veszteglés és hanyatlás tendenciái világosan kitűnnek a termelésről és külkereskedelemről készített táblázatokból. A továbbiak folyamán megvizsgáljuk azokat a tendenciákat, amelyek jellemzőek az imperializmus, a monopolkapitalizmus rothadására és élősdi jellegére.

Néhány évvel ezelőtt kiszámítottam az improduktivitás indexét az Egyesült Államokra vonatkozóan[10]. Most ugyanezt megkísérlem Anglia esetében is. Az improduktivitás indexét Angliában három tényező határozza meg: az első visszatükrözi a meglévő munkaerő egyre csökkentett kihasználását, tehát a növekvő munkanélküliséget. A második a nem termelő foglalkozások növekedését mutatja, vagyis az alkalmazottak számának mértéktelen emelkedését. Ez főleg a pénzintézetek, a magánbiztosítás és hasonló gazdasági ágak felduzzasztása folytán jött létre. A rothadásnak ezt az elemét úgy mértük meg, hogy kiszámítottuk azt a százalékarányt, amely megmutatja azoknak a foglalkoztatottaknak gyorsabban növekvő számát, akik nem bérért dolgoztak (kivéve a farmereket), mint a bérért dolgozóké. A harmadik tényező a fegyverkezésre fordított gazdasági erő százalékaránya. E tényező lemérése céljából kiszámítottam, hogy a nemzeti jövedelem hány százalékát fordították katonai kiadásokra. Eredményképpen az alábbi számokat kaptam:

[10] Lásd: *Kuczynski.* New Fashions in Wage Theory. (Új divatok a bérelméletben.) London 1937. 72—73. old.

Az improduktivitás indexe 1880 és 1939[11] között
(1880 = 100)

I. Felhasználatlan munkaerő (munkanélküliség), nem termelő munkaerők túlméretezett foglalkoztatása és a nemzeti jövedelem fegyverkezésre fordított százaléka

Gazdasági ciklus	A foglalkoztatottak százalékaránya (teljes foglalkoztatottság = 100)	Munkanélküliség és nem termelő munka	A nemzeti jövedelem fegyverkezésre fordított százaléka
1880—1886	94,1	93	2,6
1887—1895	94,8	93	2,4
1895—1903	96,5	93	4,4
1904—1908	94,8	90	3,5
1909—1914	96,0	88	6,1
1915—1923	94,4	86	25,0
1924—1932	87,1	77	2,5
1933—1939	85,9	75	5,9

II. Improduktivitás 1880 és 1939 között
(1880=100)

Gazdasági ciklus	Index	Gazdasági ciklus	Index
1880—1886	101	1909—1914	111
1887—1895	102	1915—1923	157
1895—1903	104	1924—1932	123
1904—1908	107	1933—1939	130

Az itt korábban megvizsgált gazdasági ciklusok idején az improduktivitás ciklusról ciklusra nőtt. Az első világháború előtti utolsó ciklusban az improduktivitás 10 százalékkal volt magasabb, mint a 80-as évek kezdetén. A háború folyamán az improduktivitás természetesen nagymértékben emelkedett. A háború után csökkent ugyan, de még mindig lényegesen magasabban állott, mint a háború előtt. Az utolsó gazdasági ciklus idején újból növekedett. Az a tény, hogy az utolsó gazdasági ciklus magában foglalja a teljes 1939-es évet, tehát azt, amelyikben a háború már megkezdődött, nem játszik lényeges szerepet az 1933—1939-es ciklus összeredménye szempontjából.

A táblázat rendkívül világosan mutatja a kapitalizmus hanyatlásának és rothadásának következményeit, azt az óriási értékmennyiséget, amely a társadalom számára ezáltal veszendőbe megy.

Az itt megfigyelt fejlődés természetesen visszatükröződött

[11] Az egyes évekre érvényes adatokat lásd a III. fejezethez csatolt függelékben.

abban, amit „felépítménynek" nevezünk, vagyis a kultúra valamennyi területén[12] s ez a visszatükröződés természetesen szintén tele volt ellentmondással.

Az angol uralkodó osztály, hogy a világban elfoglalt helyzetének hanyatlását feltartóztassa, támadó jellegű, saját céljait szépítgető ideológiát dolgozott ki. Ennek segítségével akarta előkészíteni a megfelelő tetteket. Ehhez felhasználta a darwinista rendszer egy bizonyos elferdített formáját, csakúgy mint a többi ország uralkodó osztályai. Eltorzították Darwin fejlődéstanát s így állították imperialista céljaik szolgálatába. Angliában a darwinista tanok első kiemelkedő vulgarizálója Benjamin Kidd. Könyve a társadalmi fejlődésről („Social Evolution") már az első kiadást követő évben (1894) — s ez senkit sem lep meg — Németországban is megjelent. Hogy a föld egynegyed részének elnyomását igazolja, hivatkozik az angolszász faj állítólagos felsőbbrendűségére s hirdeti világuralomra való jogosultságát. Követték őt mások is. Ezek közül megemlítjük Karl Pearsont, aki pedig nem sovinizmusáról ismeretes. Éppen azért kell itt megemlítenünk, mert világhírű tudós volt, akinek senki sem vetett szemére soviniszta izgatást. Ő ugyanis egyik példája annak, hogy a mindent átható, agresszív monopolkapitalista ideológia hogyan teszi, legtöbbször tudtukon kívül, a monopolkapitalizmus készséges áldozataivá mind a tudósokat, mind pedig azokat, akik e tudósok műveit olvassák. Legismertebb művében, a „The Grammar of Science"-ban (A tudomány grammatikája) találhatók például a következő fejtegetések: „Tévesen fogjuk fel az emberi szolidaritást és az igazi humanizmust, a gyengék humanizmusába esünk, ha sajnálkozunk azon, hogy egy tehetséges és acélos fehér faj lép egy feketebőrű törzs helyére. Hiszen az utóbbi sem országát nem tudja az emberiség javára kihasználni, sem az emberi kultúrához hozzájárulni nem képes." S ehhez Pearson barátságosan a következő lábjegyzetet írja: „Nem szabad ezt a mondatot úgy tekinteni, mint az emberi élet brutális elpusztításának igazolását. Az ilyen módszer (amelynek az erősebb fennmaradásáról kellene gondoskodnia) társadalomellenes hatásai könnyen arra vezethetnek, hogy felmorzsolódik az erősebbik fölényes életereje. A civilizáció sokkal magasabb fokán álló fehér faj azonban jogosult arra, hogy Amerika

[12] S természetesen az olyan adminisztratív berendezésekben is, amilyen például a Committee of Imperial Defence (Birodalmi Védelmi Bizottság), amelyet a brit világbirodalom védelmére és terjeszkedésének biztosítására alapítottak 1904-ben.

és Ausztrália őslakói helyére kerüljön, és ez emberi megelégedettséggel tölthet el bennünket"[13]. Mint láthatjuk, legjobb tehát a feketéket szelíd módon elpusztítani, hogy a kegyetlen öldöklés valahogy be ne szennyezze a fehér emberek lelki életét. Vagy ahogy Crozier megfogalmazta az intellektuális fejlődés történetéről szóló munkájában: az alsóbbrendű fajokat „olyan vasöklöllel kell kormányozni, amelyet atyai kesztyű takar és puhít"[14 15].

Az ilyen felfogás már annak a jele, hogy az imperializmus szolgálatában álló tudomány teljes hanyatlásnak és bomlásnak indult[16]. A szépirodalmi kiadványok pedig, különösen az első és második világháború között, némely vonatkozásban még sokkal világosabban kifejezik a társadalmi rendszer rothadását. Minden bomlófélben van: Joyce „Ulysses"-e elszakad a társadalomtól, az „én"-re korlátozódik, anarchikusan kezeli a nyelvet azáltal, hogy beszéd helyett halandzsázik s mindamellett igyekszik a lehető legtrágárabb formát adni zagyva, artikulátlan dadogásának. T. S. Eliot, a legismertebb angol költő, viszont még ugyanabban az évben (1922) „Waste Land" című munkájában éppen fegyelmezett nyelvével igyekszik megszabadulni a „köz"-néptől, s magányosan visszavonul elefántcsonttornyába. D. H. Lawrence a kapitalizmus, vagy ahogyan „Árvácska" (Pansies) című munkájában nevezte, a „munka-pénz-szükség-ciklus" nyers valósága elől a nemi élet intenzív és bonyolult orgiáiba menekül, amelynek intím ábrázolását néha Aldoys Huxley-nál is megtalálhatjuk, amikor szélmalomharcát vívja a kispolgárság, a haladás e kölönce ellen. Igen jól megfigyelhetjük a polgári társadalom felbomlását a század legjelentősebb angol társadalmi regényében, Galsworthy „Forsyte Saga"-jában. Itt a család minden ujabb kötetben egyre inkább felbomlik, nemcsak családi voltában, hanem osztályhelyzete tekintetében is, míg végül a legtöbb családtag „elszakad osztályától".

---

[13] *Karl Pearson*. The Grammar of Science. Everyman-kiadás, London 1937. 310. old.

[14] *John Beattie Crozier*. History of Intellectual Development on the Lines of Modern Evolution. (Az intellektuális fejlődés története a modern fejlődés vonalán.)

[15] Az ilyenfajta irodalomra általában a társadalomtudomány „biologizálása" jellemző, amely legkezdetlegesebben talán Ch. H. Harvey „The Biology of British Politics" (A brit politika biológiája) című, 1904-ben megjelent könyvének címében jut kifejezésre.

[16] Az újságírás terén megfelelnek ezeknek az olyan sajtótermékek, amilyenek az 1896-ban alapított *Daily Mail* és utánzatai.

Így tehát az emberi tevékenység minden területe, gazdaság, tudomány, szépirodalom stb., az angol társadalom felbomlásának és hanyatlásának képét mutatja.

2. A MUNKÁSOK HELYZETE

Hogyan alakult a munkások helyzete ebben az időben? Javultak-e vagy tovább romlottak a munkafeltételek? S ha tovább romlottak, így volt-e ez a munkások minden rétegénél, mint az ipari kapitalizmus első szakaszában, vagypedig bizonyos csoportok kivételes helyzetben voltak, mint az ipari kapitalizmus második szakasza idején? Több munkás kapott-e morzsákat a gyarmati kizsákmányolással szerzett extraprofitból, vagy már a morzsákkal is szűkmarkúan bántak a monopolkapitalisták? Változtak-e a kizsákmányolás módszerei s milyen mértékben? Az abszolút és relatív értéktöbblet létrehozása mellett van-e még egy harmadik módszer is arra, hogy értéktöbbletet sajtoljanak ki a munkásokból? Tovább emelkedtek-e a reálbérek, miközben más tényezők miatt a munka- és életkörülmények rosszabbodtak, vagy nagyobb egyöntetűség mutatkozik a munkások életét befolyásoló tényezők alakulásában?

Mielőtt ezekre a kérdésekre válaszolnánk, bevezetésül hadd lássuk, hogyan oszlottak meg a foglalkoztatottak a gazdasági élet egyes ágaiban. A népszámlálási statisztika a következőket mutatja:

Dolgozók 1911-ben, 1921-ben és 1931-ben
(millióban)

Gazdasági ág	1911[17]	1921[18]	1931[19]
Mezőgazdaság	1,2	1,1	1,0
Szénbányászat	1,0	1,1	1,0
Fémipar	1,5	2,1	2,1
Vegyi ipar	0,1	0,2	0,2
Textilipar	1,2	1,1	1,2
Ruházati ipar	1,1	0,8	0,9
Közlekedés	1,1	1,2	1,3
Összesen...	16,3	17,2	18,9

Az előbb megfigyelt irányzatok nem változtak. Bár az 1931-es számok túlságosan alacsonyak, mégis bizonyos, hogy a

[17] 10 éves és annál idősebb személyek.
[18] 12 éves és annál idősebb személyek.
[19] 14 éves és annál idősebb személyek.

mezőgazdaság tovább hanyatlik. Pang a szénbányászat, a textil- és ruházati ipar. Tovább fejlődik a fém- és a vegyi ipar.

Vizsgáljuk meg most részletesen az ipari munkások helyzetét. Kezdjük a bérekkel. Figyeljük meg mindenekelőtt a tarifabérek (a kollektív szerződésben megállapított bérek) alakulását:

Tarifabérek az egyes iparágakban 1904 és 1939 között[20]
(1900 = 100)

Gazdasági ciklus	Építőipar	Szénbányászat	Fémipar	Textilipar	Mezőgazdaság
1904—1908	100	87	101	105	103
1909—1914	103	94	104	109	108
1915—1923	192	166	195	188	—
1924—1932	207	130	179	189	197
1933—1939	203	129	188	175	206

Ha összevetjük a századeleji béreket a 30-as évekével, különösen szembetűnik egy iparág, a szénbányászat béralakulása. Itt az 1933—1939-es bérek csupán 30 százalékkal magasabbak az 1900 körülieknél, míg a többi iparágban 75—100 százalékkal emelkedtek a bérek, még a textiliparban is, amely pedig állandóan nehézségekkel küzdött.

Az első világháborúig csak a szénbányászat mutat egyes években erős bérleszorításokat. A háború kitörésekor azonban az itteni bérek nem igen különböztek túlságosan más iparágak béreitől: az 1900-as színvonalhoz képest mintegy 10 százalékkal lehettek az átlag alatt. A háború végéig a szénbányászat minden területén elérte az átlagot, míg a fémipar (fegyverkezési ipar) és a mezőgazdaság (hogy a munkásokat vidéken tartsák) az átlagosnál valamivel magasabb béreket fizetett. A szénbányászatban és fémiparban nagyon estek a bérek a háborút követő években, de a 30-as években a textiliparnak is különösen kedvezőtlen fejlődését látjuk.

A következő táblázat lehetővé teszi a fejlődés általános áttekintését és képet nyujt arról, hogyan hatott a bérekre az árak emelkedése:

[20] Az egyes évek béreit lásd a III. fejezethez csatolt függelékben.

Átlagos bérek, létfenntartási költségek és reálbérek 1904 és 1939 között[21]

(1900 = 100)

Gazdasági ciklus	Névleges bérek		Létfenntartási költségek	Nettó reálbérek	
	Bruttó	Nettó		Teljes munkaidőben foglalkoztatottak	Munkanélküliek és foglalkoztatottak
1904—1908	100	97	102	97	95
1909—1914[22]	104	101	108	95	93
1915—1923	188	180	204	89	87
1924—1932	186	164	181	98	91
1933—1939[22]	185	163	169	104	96

A táblázat utolsó sora alighanem a legszembetűnőbb. Mutatja, hogy az 1914—18-as háborúig a reálbéreknek csökkenő tendenciájuk volt, hogy a háború alatt a reálbérek erősen estek, s hogy a háborúutáni emelkedés igen csekély volt, annyira, hogy az egész idő alatt a gazdasági ciklusok egy bérátlaga sem érte el a reálbérek 1900 körüli színvonalát. Az ipari kapitalizmus harmadik szakaszában, a monopolkapitalizmus idején, a reálbérek csökkenő irányzatot mutatnak, éppúgy, mint az első szakaszban. Az ipari kapitalizmus kezdete és vége, gyermekkora és öregkora, kiegyensúlyozatlan, de erős növekedése és erőtlen hanyatlása ugyanazokat a jelenségeket hozta létre: csökkentek a reálbérek, csökkent a néptömegek vásárlóereje. Bizonyos vonatkozásban a kizsákmányolás módszerei újra hasonlítanak egymáshoz. Mindkét szakaszban a reálbérek csökkentésével emelték a kizsákmányolás fokát.

A bérszínvonal és a munkásosztály vásárlóerejének csökkentése semmiképpen sem csak a munkások nagy többségét érintette, hanem az úgynevezett munkásarisztokráciát is. Sőt, azt mondhatjuk, hogy a munkásarisztokrácia vásárlóereje valamivel gyorsabban csökkent, mint ahogyan az a munkások zöménél történt[23].

---

[21] Az egyes évekre vonatkozó béreket lásd a III. fejezet függelékében. Az index itt több iparágat foglal magában, mint az előző táblázatban.

[22] Nem teljes ciklusok; válság és pangás hiányzik; a ciklusokat félbeszakította a háború.

[23] Lásd: *Kuczynski*. Die Entwicklung der Lage der Arbeiterschaft in Europa und Amerika, 1870—1933. A számok nem ugyanazokra a munkáscsoportokra vonatkoznak, mint az előző táblázatban.

A munkások nagy tömegének és a munkásarisztokráciának reálbérei (1895—1903 = 100)

Gazdasági ciklus	Munkás-arisztokrácia	Munkások nagy tömege
1895—1903	100	100
1904—1908	93	97
1909—1914	92	96
1924—1932	91	95

A munkások zöméhez képest százalékosan körülbelül kétszer olyan gyorsan csökkent a munkásarisztokrácia reálbére. A munkásarisztokrácia vásárlóereje azonban minden erősebb csökkenés ellenére is természetesen nagyobb volt, mint a munkások zömének vásárlóereje. A munkásarisztokráciához itt azokat a munkásokat számítjuk, akik a XIX. században hozzátartoztak. Az uralkodó osztály politikáját nagymértékben befolyásolták a monopolkapitalizmus következményei, a rothadási jelenségek, továbbá a brit ipar világmonopóliumának vége. Már nem volt hajlandó arra, hogy a munkásság egy egész rétegének leadjon az extraprofit morzsáiból. Amit Engels jövendölt, beteljesedett: „A monopólium összeomlásával az angol munkásosztály elveszíti kiváltságos helyzetét"[24].

A fenti számok ugyan igen világosan mutatják a munkások vásárlóerejének változását, de még semmit sem árulnak el abból, hogyan is élt a munkás valójában. Megmutatják, hogy a munkás kevesebbet vásárolhat, mint x évvel azelőtt, de az nem világlik ki belőlük, vajjon elégséges-e vagy mennyiben nem elégséges az az árumennyiség, amelyet a munkás vásárolni képes.

A XX. század folyamán egész sor vizsgálatot végeztek az utóbbi problémával kapcsolatban. Mit kell vennie a munkásnak, hogy munkaerejét és családját újratermelhesse? Seebohm Rowntree végzett a legutóbb egy ilyen alapos vizsgálatot[25]. Alapul véve Rowntree számításait, amelyek arra vonatkoznak, hogy mire van feltétlenül szüksége a munkásnak az élethez, felállítottam egy táblázatot. Ez azoknak a munkásoknak százalékarányát mutatja, akik átlagban kevesebbet kerestek annál, amit Rowntree létfontosságúnak tart[26]. A számok a háborúelőtti utolsó esztendőkre vonatkoznak.

[24] *Engels.* Die Lage der arbeitenden Klasse in England. 325. old.
[25] *B. S. Rowntree.* The Human Needs of Labour. (A munkás szükségletei.) London 1937.
[26] Lásd: *Kuczynski.* Hunger and Work. (Éhség és munka.) London 1938. 107. old.

Azoknak a munkásoknak százalékaránya, akik 1937-ben a Rowntree-féle minimumnál[27] kevesebbet kerestek

Ipar	Férfiak	Nők	Munkások összesen
Bányászat, szén- és kőbányák kivételével	75	75	75
Nem fém bányatermékek és kőfejtőtermékek feldolgozása	10	80	11
Tégla-, agyag-, üveg- és kémiai termékek	4	70	16
Fémipar, hajóépítés stb.	5	55	11
Textilipar	40	50	46
Bőripar	12	65	24
Ruházati ipar	12	35	29
Élelmiszer-, szesz- és dohányáruipar	7	35	18
Fafeldolgozás	6	25	8
Papíripar, nyomdák stb.	1	15	5
Közlekedés, raktárak, kivéve a vasutakat	3	35	4
Gáz-, víz- és elektromos művek	55	88	57
Szénbányászat	80	—	80
Építőipar	50	—	50
Vasutak	25	—	25
Mezőgazdaság	100	100	100

Ha ezeket a százalékszámokat az iparban és mezőgazdaságban dolgozó munkásokra alkalmazzuk, azt találjuk, hogy mintegy 4 millió felnőtt munkás keres a Rowntree-minimumnál kevesebbet és körülbelül 2 millió munkásnő keresete alacsonyabb, mint amennyit Rowntree szükségesnek tart egy egyedülálló nő számára. Ha ezekből a számokból a családtalan vagy háromgyermekesnél kisebb családdal rendelkező munkásokat, valamint a férjes asszonyokat kirekesztjük, másrészről viszont számításba vesszük azokat a munkásokat, akik megkeresik ugyan a háromgyermekes családra kiszámított Rowntree-minimumot, de családjuk ennél nagyobb, s azokat a nőket is, akiknek másokról is kell gondoskodniok, azt találjuk, hogy 1937-ben a munkásosztályon belül 10 millió férfi, nő és gyermek élt olyan körülmények között, hogy fizikailag nem tudták magukat fenntartani s nem voltak képesek a jövő számára teljes munkaerejű családot felnevelni. Nem voltak abban a helyzetben, hogy teljesen kipihenhessék magukat fárasztó munkájuk után, s ilyenformán nem tudták újból pótolni elhasznált erejüket.

[27] Egy háromgyermekes munkáscsaládra vonatkoztatva, ahol a férfinak nem kellett különösen nehéz munkát végeznie, a háború előtt kereken 55 shilling volt a Rowntree-minimum.

10 millió rosszul táplált, rosszul öltözködő, rossz lakásban lakó férfi, asszony és gyermek abban az időszakban, amit általában viszonylag „prosperálónak" tekintettek! Abban az időszakban, amelyet a jó foglalkoztatottság és az első világháború utáni viszonyokhoz képest a csekély mértékű munkanélküliség korának tartottak! Ez a tény mutatja a munkások életkörülményeinek állapotát a monopolkapitalizmus szakaszában, az imperialista kapitalizmus, a pusztuló kapitalizmus, a kapitalizmus általános válságának szakaszában.

Ezeket a megállapításokat támasztja alá egyik kijelentésével Sir John Orr, aki a legjelentősebb angol szaktekintélynek számít az élelmiszer- és élelmezési kérdések terén. Ezt írja: „A lakosság csaknem egyharmad részének táplálkozása még mindig azon színvonal alatt van, amely az egészség fenntartásához szükséges"[28]. Az angliai viszonyokat más országokéval összehasonlítva, megjegyzi: „A lakosságnak az a százaléka, amely nem éri el a szükséges egészségi színvonalat, Angliában nem nagyobb, mint bármelyik más jelentős országban. Valószínűleg nagyobb azonban, mint néhány kisebb demokráciában"[29].

Az élelmiszerek azonban csak egy részét képezik azoknak a létfontosságú dolgoknak, amelyeket a munkások nem vásárolhatnak kellő mennyiségben. Szükségük van még ruházatra, orvosságra, nevelési lehetőségekre stb. A munkásnak gyakran választania kell az egészséges táplálkozás vagy elviselhető lakáskörülmények vagy családjának kielégítő ruházkodása között. Hogy a létminimum elérése az egyik területen milyen kihatással volt az egyéb területek alakulására, arra a legtalálóbb példák egyikét dr. M'Gonigle, stockton-on-tees-i tisztiorvos vizsgálatai szolgáltatják[30]. Megvizsgálta azoknak a munkásoknak egészségi viszonyait, akiket a túlzsúfolt és egészségtelen házakból a város által épített, új és tisztességes házakba költöztettek. Nagy csodálkozására meg kellett állapítania, hogy itt az emberek egészsége leromlott, noha sokkal jobb lakásviszonyok között éltek, mint azelőtt. E bámulatos tény oka az volt, hogy a munkások lényegesen jobb lakásba jutottak ugyan, de sokkal kevesebbet ehettek, mivel lakbérük

[28] *Sir John Orr és David Lubbock.* Feeding the People in War-Time. (A nép táplálkozása háború idején.) London 1940. 1. old.

[29] Ugyanott, 31. old.

[30] *G. C. M. M'Gonigle és J. Kirby.* Poverty and Public Health. (Szegénység és közegészségügy.)

most lényegesen magasabb volt. A megvásárolható élelmiszerek mennyiségének és minőségének csökkenése olyan komolyan kihatott általános egészségi állapotukra, hogy messze ellensúlyozta a jobb lakások kedvező hatását.

Ez egyike azoknak a példáknak, amelyek a legjobban megvilágítják azokat a tragikus körülményeket, amelyek között az angol munkások egyharmad része élt az utolsó háború előtt: ha tisztességesen akartak lakni, akkor nem táplálkozhattak rendesen, vagy megfordítva; ha eleget akartak enni, akkor nem öltözködhettek rendesen és viszont. A lakosság egyharmadának, sőt, talán még nagyobb részének olyan színvonalon kellett élnie, amely szükségszerűen a testi elkorcsosuláshoz vezetett. Ezt jelenti a kapitalizmus általános válsága a munkások számára!

A munkásoknak a XIX. század 40-es éveiben s az ezt megelőző időben való helyzetét vázolva Engels Carlyle-t idézi s rámutat arra, hogy a munkások életének egyik leglealacsonyítóbb eleme létük rendkívüli bizonytalansága volt. A növekvő üzleti tevékenység és a munkáshiány fázisait a válság és munkanélküliség évei követték. A munkások életének ezt a bizonytalanságát a XIX. század második felében is megfigyelhetjük, egészen az első világháborúig. A 20-as és az azt követő években, azaz a kapitalizmus általános válságának kora óta még egy másik mozzanat is növelte ezt a bizonytalanságot. Míg ugyanis a munkanélküliség a válság idején gyorsan növekszik, most a fokozódó üzleti tevékenység fázisaiban viszonylag csekély a munkanélküliség csökkenése; a munkaerőhiány idejének vége. Ellenkezőleg, még a növekvő üzleti tevékenység fázisaiban is nagy a munkanélküliek serege. A következő táblázat világosan megmutatja a helyzetnek ezt a változását:

A munkanélküliség százalékaránya 1900 és 1939 között

	Százalék		Százalék		Százalék		Százalék
1900	2,5	1910	4,7	1920	2,4	1930	15,8
1901	3,3	1911	3,0	1921	16,6	1931	21,1
1902	4,0	1912	3,2	1922	14,1	1932	21,9
1903	4,7	1913	2,1	1923	11,6	1933	19,8
1904	6,0	1914	3,3	1924	10,2	1934	16,6
1905	5,0	1915	1,1	1925	11,0	1935	15,3
1906	3,6	1916	0,4	1926	12,3	1936	12,9
1907	3,7	1917	0,7	1927	9,6	1937	10,6
1908	7,8	1918	0,8	1928	10,7	1938	12,5
1909	7,7	1919	2,4	1929	10,3	1939	10,3

A világháborút megelőző években a munkanélküliség százalékaránya a XIX. század állapotaihoz mérten viszonylag normális volt. Az első világháború idején a munkanélküliség gyorsan csökkent. Sok munkást behívtak a hadsereghez, s a többieket arra kényszerítették, hogy minden erejükkel termeljenek. 1919-ben és 1920-ban is alacsony volt még a munkanélküliség, majd az 1921-es válság idején hirtelen emelkedett százalékban, azonban valószínűleg nem volt nagyobb, mint a XIX. század egyéb súlyos válságainak idején. A válság után azonban a munkanélküliség nem csökkent a „normális" színvonalra, hanem magas színvonalon maradt, majd az 1931-es válság a munkanélküliséget jóval az 1921-es színvonal fölé emelte. Kereken két évvel az utolsó nagy válság után a munkanélküliség még mindig nem süllyedt az 1921-es válság csúcspontja alá. Csak amikor a fegyverkezés nagyobb mértékben megindult, akkor csökkent a munkanélküliség a 20-as években normálisnak tartott színvonalra, amely egyébként kereken háromszorosa volt a század normális színvonalának az első világháborút megelőző időkben.

Nem elégedhetünk meg azonban azzal, hogy megállapítsuk: az általános válság idején nagy volt a munkanélküliség az egész országban. Anglia egyes részeiben, az úgynevezett ínségterületeken, a munkanélküliség az 1921-es válság utáni összes években olyan színvonalon maradt, amely gyakran magasabb volt, mint egész Anglia válságszínvonala. Az ország egyes részeiben, ahol az első világháború idején erős ipari tevékenység folyt és ahol a következő békeévekben rendkívüli „üzleti szélcsend" uralkodott, ritkán süllyedt a munkanélküliség a 25 százalék alá, és olykor elérte az 50 vagy még magasabb százalékot. Az ínségterületeken a munkanélküliség nemcsak állandó, mindenki létét veszélyeztető fenyegetést jelentett. A munkanélküliség többé már nem is a bizonytalanság, hanem sokszor a biztonság kérdése volt, szinte normális, magától értetődő állapot. Anglia e részeiben az életkörülmények gyorsan romlottak a társadalmi élet formáival együtt. Egész községek annyira elszegényedtek, hogy számos olyan hivatalt és intézményt kellett megszüntetniök, amelyeket azelőtt természetesnek tartottak a kapitalizmus korában. Be kellett zárni az iskolákat, mert a gyermekeknek nem volt ruhájuk és cipőjük s így nem mehettek iskolába. Nem volt pénz tanítók fizetésére sem. Sok kiskereskedő csődbe jutott, mert a lakosság nem vásárolhatott már olyan mennyiségben, hogy fönntarthatta volna a meglévő

üzleteket. Mozikat zártak be látogatók híján. Falvak és kisebb városok pusztulásnak indultak.

Továbbá egyre erősebbé vált a vállalkozók körében az az irányzat, hogy viszonylag csekély termelés és gyorsan növekvő óránkénti munkateljesítmény mellett teljesen kikapcsolják a munkafolyamatból az öregebb munkásokat. Így létrejött egy olyan munkásréteg, amely nemcsak néhány hónapig, hanem évekig sem jutott munkához éppen azért, mert elért egy bizonyos korhatárt. Erről a jelenségről tájékoztat az alábbi táblázat[31]:

Az egy évig vagy tovább munka nélkül lévő munkások százalékaránya

	Százalék		Százalék
1932 december	21,1	1936 december	25,1
1933 december	25,4	1937 december	21,3
1934 december	24,2	1938 december	19,3
1935 december	26,5	1939 augusztus	25,8

Ezek a számok a munkanélküliség óriási méretét mutatják. A munkanélküliek egyötöde, sőt, egynegyede egy évig vagy még tovább volt munka nélkül. Sokan közülük, a többség, több mint két évig volt munkanélküli[32]:

A munkanélküliség százalékaránya 1900 és 1939 között

A munkanélküliség tartama	Százalékarány
1—2 évig munka nélkül	34,6
2—3 évig munka nélkül	19,3
3—4 évig munka nélkül	16,4
4—5 évig munka nélkül	7,6
5 vagy több évig munka nélkül ...	22,1

Látjuk, hogy a hosszú ideig munka nélkül lévők több mint egyötöd része öt vagy több évig volt munkanélküli. Nem munkások voltak már ezek, hanem a legnyomorúságosabb segélyre kárhozottak. Egykori munkaképességük nagy részét elvesztették. Fölhagytak minden reménnyel, hogy valaha még munkához jutnak. Már nem is éltek, hanem csak a rothadó kapitalizmus áldozataiként tengették életüket.

Sztálin leírása a munkanélküliek helyzetéről a kapitalista országokban általában, az angliai munkanélküliek helyzetére is

[31] Lásd: The Ministry of Labour Gazette. (A munkaügyi minisztérium közlönye.) 1940 február.

[32] Ugyanott. 1940 február.

jellemző: „Miféle emberek ezek? Rendszerint azt szokták róluk mondani, hogy «elveszett emberek».

Napról-napra igyekeznek munkát kapni, keresik a munkát s már készek lennének csaknem bármilyen munkafeltételt is elfogadni, de nem veszik fel őket, mert ők már «fölösleges emberek». S ez így van ugyanakkor, amikor az áruknak és termékeknek óriási tömegei fecsérlődnek el, hogy a sors elkényeztetettjeinek, a kapitalisták és földesurak csemetéinek szeszélyeit kielégítsék. A munkanélküliektől megtagadják az ételt, mert nincs mivel fizetniök az ételért, megtagadják tőlük a hajlékot, mert nincs miből kifizetniök a lakást. Miből és hol élnek hát? Az úri asztalok silány hulladékaiból, rothadt ételmaradékokat kaparva ki a szemétládákból, élnek a nagy városok sikátoraiban vagy még gyakrabban a városon kívül, ládadeszkákból és fakéregből sebtében maguk összetákolta kunyhókban. De ez még nem minden. A munkanélküliségtől nemcsak a munkanélküliek szenvednek. Szenvednek tőle azok a munkások is, akiknek van munkájuk. Szenvednek, mert az, hogy nagy számmal vannak a munkanélküliek, megingatja az ő helyzetüket is az üzemekben, bizonytalanná teszi számukra a holnapi napot. Ma még dolgoznak az üzemben, de semmi biztosítékuk sincs arra, hogy holnap, amikor felébrednek, nem fogják-e megtudni, hogy már el vannak bocsátva"[38].

Egy másik tényező, amelynek nagyon káros befolyása van a munkások életére, a balesetek gyakorisága. Körülbelül 100 éve annak, hogy az angol kormány megtette az első balesetelhárító és egészségügyi intézkedéseket a munkások részére. Mégis kétséges, hogy ez alatt a 100 év alatt elég jelentősen csökkent-e a balesetek gyakorisága. A balesetek megakadályozására egész tudomány fejlődött ki. Sok igen ügyes balesetelhárító eszközt vezettek be. Azonban a munka intenzitása és a munkásoknak ebből adódó kimerültsége olyan mértékben fokozódott, hogy a munkások kizsákmányolásának erőteljesebbé válásával sokszorosan kiegyenlítődtek azok az előnyök, amelyeket a tudomány és a találmányok nyujtottak.

Sajnos, nem rendelkezünk messzire visszanyúló baleseti statisztikákkal. Csak a bányászatra vonatkozólag mutathatunk fel

---

[33] Sztálin. Az első ötéves terv eredményei. Lásd: *Sztálin*. A leninizmus kérdései. 493—494. old.

adatokat, amelyek alapján hozzávetőleges fogalmat alkothatunk a halálos balesetek alakulásáról[34]:

Halálos balesetek a szénbányászatban 1895 és 1939 között

Gazdasági ciklus	1000 munkás közül baleset ért	Ugyanaz (a műszakok évenkénti száma alapján javítva)
1895—1903	1,34	1,34
1904—1908	1,30	1,28
1909—1914	1,36	1,32
1915—1923	1,12	1,06
1924—1932	1,05	1,11
1933—1939	1,09	1,14

E statisztika alapján úgy tűnik, hogy a balesetek száma elég lényegesen csökkent; ezek a számok azonban nem a valódi fejlődést mutatják, mivel a balesetek gyakoriságát 1000 foglalkoztatott után és nem óránként tüntetik fel. Tegyük fel, hogy a munkanap az itt tárgyalt időszakasz kezdetén mintegy nyolc és fél órából, a végén nyolcnál kevesebb órából állott, és vegyük figyelembe az elvégzett műszakok számának csökkenését. Azt látjuk akkor, hogy a munkások a 30-as évek végén sokkal rövidebb ideig voltak balesetnek kitéve, mint a századforduló idején. A halálos balesetek száma a heti műszakok számának tekintetbevételével mintegy 15 százalékkal csökkent az itt tárgyalt első és utolsó gazdasági ciklus között. Feltételezzük, hogy a heti munkaórák száma körülbelül 8 százalékkal csökkent. Ez azt jelenti, hogy az itt tárgyalt félszázadban a balesetek gyakorisága csak 7 százalékkal csökkent és a háborúutáni időben növekvő irányzatot mutatott.

Valószínűtlen az, hogy lényegesen javult volna a nem halálos balesetek gyakorisága egy olyan szakaszban, amelyben a halálos balesetek gyakorisága alig csökkent. Ha a vállalkozók egyáltalában hajlandók a baleseti ráta csökkentésére, vagyis olyan mértékben honosítanak meg balesetelhárító rendszabályokat, hogy ezzel a munka intenzitásának növekedését ellensúlyozzák, akkor ez csak a halálos balesetekre vonatkozik, mert a nem halálos balesetek száma olyan nagy és olyan gyakran fordulnak elő, hogy a vállalkozók nem félnek semmi komolyabb visszahatástól, amely őket a munkások részéről fenyegetné. Sőt, az a kevés adat, amely

[34] Lásd: Abstract of Labour Statistics of the United Kingdom. — Statistical Abstract for the United Kingdom. (Az Egyesült Királyságra vonatkozó statisztikai kivonat.) — Statistical Digest 1944. (Statisztikai vázlat, 1944.) A fűtőanyag- és villamossági minisztérium jelentései.

a nem halálos balesetekre vonatkozik, inkább arra mutat, hogy a XX. század folyamán az összes balesetek gyakorisága nem süllyedt, hanem emelkedett. Míg a munkafeltételek bizonyos irányban javultak (jobb világítás, jobb szellőztetés stb.), addig a munka emelkedett intenzitása ezt a javulást nagyon is kiegyenlítette. Sőt, azt mondhatjuk, hogy ezeknek a munkafeltételek javítását célzó intézkedéseknek nagy részét a munka intenzitásának emelése céljából honosították meg. A munkafeltételek tehát végeredményben egészségtelenebbek, mint a század elején. 100 évvel ezelőtt Engels orvosi tekintélyt idézhetett arra, hogy azok a munkások, akik kimaradtak a munkából, még ha idejüket ivással és mámoros alvással töltötték is, hosszabb életűek maradtak, mint azok, aki rendszeresen jártak dolgozni, mivel a munkafeltételek az üzemekben borzalmasak voltak. Mi manapság azt mondhatjuk, hogy a munkafeltételek legtöbb javítása a munka intezitásának fokozása érdekében történt. A hajszolt munkairam pedig, amelyet a munkafeltételek javításai alapján bevezettek, valamint a munka intenzitásának általános fokozása, az egészségügyi viszonyok rosszabbodására vezetett.

Az egész helyzet értékelése megtalálható Sir Duncan Wilson „Gyárellenőrzés: visszapillantás 35 évre" című, nagyon érdekes tanulmányában[35]. A század elején és a 30-as évek végén történt ipari baleseteket összehasonlítva, Wilson ilyen végső következtetésre jut: „Van az ipari életnek azonban olyan oldala, ahol kevés vagy egyáltalán semmi haladást nem értünk el — ez a balesetek gyakorisága ... Ugylátszik, a baleseti rátát kevéssé érintette mindaz a figyelem s ügyesség, amelyet tanulmányozására fordítottak."

Ha Sir Duncan Wilson az utolsó 40 évben történt munkanaprövidítést figyelmen kívül hagyva erre a következtetésre jut, akkor világos, hogy helyzetértékelése még borúlátóbb lett volna, ha a balesetek gyakoriságát nemcsak a foglalkoztatott munkások, hanem a munkaórák alapján is megfigyelte volna.

Az előző oldalakon gyakran foglalkoztunk a munka fokozott intenzitásával. Azt minden szakértő elismeri, hogy az intenzitás erősen fokozódott. Senki sem tudja azonban, hogy mennyivel. Senki sem volt abban a helyzetben, hogy akár csak hozzávetőleges

[35] *Sir Duncan Wilson.* Factory Inspection: A Thirty-Five Years' Retrospect. Felolvasás a Royal Statistical Society-ben 1941 május 20-án.

becslést is adjon a fokozódásról. Az egyetlen, amit tehetünk, megmutatni a munka termelékenységének általános fokozódását, vagyis a termelés növekedését munkásonként és óránként. Azonban ez a növekedés természetesen nemcsak a munka emelkedett intenzitására vezethető vissza, hanem részben technikai és szervezési javításokra is, amelyek nem követelnek szükségképpen nagyobb megfeszítést az egyes munkástól.

Foglalkoztatottság, termelés és termelékenység a bányászatban és a gyáriparban 1895 és 1939 között[36]

(1900 = 100)

Gazdasági ciklus	Foglalkoztatottság	Termelés	Termelékenység
1895—1903	98	96	99
1904—1908	107	107	100
1909—1914	117	117	101
1924—1932	124	121	98
1933—1939	131	155	118

Ha tekintetbe vesszük, hogy az 1880—1886-os gazdasági ciklus termelékenységi indexe 96 volt és a következő ciklusban nem változott, akkor felismerjük azt, hogy a világháborút megelőző 35 év alatt stagnált a munkásonkénti termelékenység. Az első gazdasági ciklusban, amely a háborút és a háborúutáni éveket követte, a termelékenység ismét az előző időszak fokán állott. Vagyis a számok megmutatják, hogy az 1880-tól 1930-ig terjedő félszázadban a termelékenység gyakorlatilag nem változott. Ez az eredmény azonban lényegesen módosul, ha tekintetbe vesszük, hogy az itt tárgyalt időszakban a munkanapot megrövidítették. Becslésünk szerint így változott a munkahét átlagos hossza:

A normálmunkahét indexe 1895 és 1939 között

(1900 = 100)

Gazdasági ciklus	Index
1895—1903	100
1904—1908	99
1909—1914	98
1924—1932	88
1933—1939	87

[36] Az egyes évekre vonatkozó számadatokat lásd a III. fejezet függelékében.

Ha most tekintetbe vesszük ezeket a számokat a termelékenység kiszámításánál, a következő eredményt kapjuk:

Óránkénti termelékenység a bányászatban és a gyáriparban 1895 és 1939 között (1900 = 100)

Gazdasági ciklus	Index
1895—1903	99
1904—1908	101
1909—1914	103
1924—1932	111
1933—1939	136

A táblázat megmutatja, hogy az első világháború előtti években a termelékenység egészen lassan emelkedett, az utána következő években azonban igen jelentősen fokozódott. Ha tekintetbe vehetnők a túlórákat és a nem teljes munkaidőben végzett munkát, akkor kiderülne, hogy ez a fokozódás a háborúutáni időszakban, a háborúelőtti időszakkal összehasonlítva, még nagyobb volt. A teljesítmény emelkedése a háborúutáni időszakban mindenekelőtt a munka intenzitásának fokozásával történt, ami számos idegbetegség előidézéséhez vezetett és általában rendkívül károsan hatott a munkásosztály egészségügyi állapotára.

Mivel a gyáripar egyes ágaira vonatkozóan nem rendelkezünk hasonló adatokkal, nézzük meg a termelékenység indexét a szénbányászatban:

Munkásonkénti termelékenység a szénbányászatban 1895 és 1939 között[37] *(1900 = 100)*

Gazdasági ciklus	Index
1895—1903	98
1904—1908	96
1909—1914	86
1915—1923	76
1924—1932[38]	85
1933—1939	99

Ha emlékezetünkbe idézzük azt, hogy a szénbányászat termelékenysége 1850 és 1900 között egészében véve változatlan

[37] Az „Abstract of Labour Statistics of the United Kingdom"-ban, a „Statistical Abstract for the United Kingdom"-ban és a „Statistical Digest, 1944"-ben megjelent hivatalos adatok alapján.

[38] 1926 hiányzik.

maradt, akkor felismerjük, hogy az angol szénbányászatban fordult elő egyike azon ritka eseteknek az ipari kapitalizmus történetében, amikor egy évszázadon át a termelékenység egyáltalában nem emelkedett. Kételkedem abban, hogy 1800 és 1850 között tetemesen növekedett volna a termelékenység. Nagyon valószínű, hogy az angol szénbányászatban az ipari kapitalizmus egész szakasza idején a munkásonkénti termelékenység körülbelül állandó maradt.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az óránkénti vagy műszakonkénti vagy hetenkénti termelékenység ugyanaz maradt; az utolsó évszázad folyamán ugyanis a műszakonkénti munkaórák és a heti műszakok száma csökkent. Sajnos, nem állott módomban, hogy összeállítsam a munkaidő indexét a bányászatra vonatkozóan. Csak a műszakok számában beállott változásokat vehettem figyelembe:

Egy bányászra eső termelékenység műszakonként 1895 és 1939 között (1900 = 100)

Gazdasági ciklus	Index
1895—1903	104
1904—1908	100
1909—1914	89
1915—1923	76
1924—1932[39]	95
1933—1939	111

Az utolsó háborúelőtti gazdasági ciklusra vonatkozó szám talán a helyzetben beállt változásra mutat, azonban mégis korai következtetéseket levonni belőle, mert az 1939 óta eltelt évek természetesen különleges viszonyokat teremtettek.

Amikor a munkás este, a munkától kifáradva, olyan bérrel megy haza, amely többnyire nem elég a maga és családja rendes élelmezésére és ruházkodására, gyakran zajos, zsúfolt és egészségtelen otthonba lép be. Sokat írtak arról, hogy az építkezési tevékenység 1918 után fokozódott, azonban ha megnézzük a népszámlálási adatokat, azt találjuk, hogy semmi lényeges változás nem történt. A következő adatok azoknak az embereknek százalékarányát mutatják, akik többedmagukkal kénytelenek egy helyiségben lakni[40]:

[39] 1926 hiányzik.

[40] Lásd: *P. D'Arcy Hart és G. Payling Wright.* Tuberculosis and Social Conditions in England. (A tuberkulózis és szociális viszonyok Angliában.) London 1939. 57, 109. old.

Személyek, akik zsúfolt lakásokban kénytelenek lakni 1901 és 1931 között

(százalékban)

	Járások	Az egész ország
1901	7,8	8,2
1911	7,7	7,8
1921	9,4	8,5
1931	7,2	6,2

Az első világháború előtt egészen vontatottan történt javulás. A háborús évek természetesen jelentékeny rosszabbodással jártak és a sokat dícsért háborúutáni építkezési tevékenység nem sokkal magasabb színvonalat eredményezett a háborúelőtti állapottal szemben. Dr. M'Gonigle fent idézett vizsgálatai alapján tisztán látjuk, milyen kevéssé javultak a viszonyok a háború után, s hogy e javulás még ezenfelül részben a táplálkozás rovására ment. Ilyen alapon senkinek sem juthat eszébe haladásként dicsőíteni a lakásviszonyok változását a két világháború között.

Különleges figyelmet érdemel egy — az itt tárgyalt időszakban a munkások helyzetének alakulására vonatkozó — jellemző vonás. Tudjuk, hogy az ipari kapitalizmus első szakaszában a textiliparon kívül a kizsákmányolás mindenekelőtt abszolút értéktöbblet létrehozására — napi több munkaórára, több munkásnak válogatás nélküli foglalkoztatására törekedett, ha mindjárt gyermekekről van is szó stb. A második szakaszban különösen relatív értéktöbbletet termeltek: megrövidült a munkanap, emelkedett a szakmunkások százalékaránya, emelkedett a szakmunkások képesítése, nőttek a reálbérek, fokozódott a termelékenység és a munka intenzitása. A harmadik szakaszban, különösen ennek utolsó fázisában viszont a finánctőke megkísérli, hogy összekapcsolja a két módszert. Ezt a legjobban Németországban figyelhetjük meg, ahol a fasizmus idején hivatalos nyilatkozatok szerint is szaporodott a gyermekmunka, meghosszabbították a munkanapot, a tanult munkát félig tanult vagy tanulatlan munkára bontották fel, s ezzel egyidejűleg fokozták a munka intenzitását[41].

Kisebb mértékben ez történik Angliában is. A reálbérek a századforduló óta csökkentek. A munkanap a bányákban már a második világháború előtt hosszabb volt, mint közvetlenül az első

[41] Lásd: *Kuczynski.* Die Geschichte der Lage der Arbeiter in England. 2. köt.

világháború után. Jelentékeny mértékben helyettesítették a tanult munkát félig tanult vagy tanulatlan munkával. Viszonylag emelkedett a nők foglalkoztatása. A második világháború előtt semmiesetre sem szokatlan jelenség, hogy a férfiak, éppúgy mint 100 évvel ezelőtt, munka nélkül voltak, míg a nők megkísérelték, hogy néhány shillinget keressenek.

Ez a barbárság kezdete, a rothadó kapitalizmus egyik jellemzője. Megkísérlik, hogy egyidőben egyre több abszolút és relatív értéktöbbletet termeljenek, mégpedig olyan módon, hogy a 100 év előtti, primitív kizsákmányolási módszereket összekapcsolják a később kifejlődött módszerekkel. Számolhatunk azzal, hogy a kapitalizmus megkísérli majd a munkanap további meghosszabbítását és kockára teszi ezzel s ehhez hasonló intézkedésekkel a munkásosztály létét. Ezt a kapitalizmus ma azért teheti, mert az ipari tartaléksereg rendkívüli mértékben megnövekedett, és mert a kapitalizmus ezzel egyidejűleg akadályozza a termelés fejlődését.

Ha az egész, 1900-tól a jelenig terjedő időszakot áttekintjük, láthatjuk, hogy a munkások különösen a következő eseményektől szenvedtek:

Egy kisebb háború (délafrikai háború).
Két világháború (1914—1918, 1939—1945).
Egy komoly válság (1908—1909).
Két szörnyű világválság (1921—1922, 1929—1932).
Több kisebb visszaesés.
Egy komoly infláció (1915—1920).

Az 1914—1918-as évek sokszázezer angol munkás számára halált és megrokkanást jelentettek. A munkásosztály gazdasági veszteségei, a terhek, amelyeket reáraktak, a megtakarított javak, amelyektől megfosztották, valamint az a tény, hogy a munkaerőt élelmiszerek termelése helyett halált okozó szerek termelésére összpontosították — mindezt nem lehet a maga teljes jelentőségében statisztikailag kifejezni. S hogyan érzékeltessük egy anya érzelmeit, aki gyermekeit nap mint nap nem tudja jóllakatni, egy asszony érzelmeit, aki férjét elveszíti vagy mint nyomorékot kapja vissza! Az ilyen érzelmeket nem lehet megszorozni!

Csak a tisztán anyagi veszteségeket lehet kifejezni elég bizonytalan statisztikai számadatokkal. Elmondhatjuk például, hogy az 1929—1932-es gazdasági válság az angol munkásosztálynak talán ugyanannyiba, ha nem többe került, mint az 1914—1918-as

világháború. Nyilvánvaló, hogy a kapitalizmusnak ez a szakasza, amelyben olyan komoly gazdasági válságok és két világháború zajlott le, az előző szakaszhoz képest a munkások munka- és életfeltételeinek egész komoly leromlását eredményezte. Mivel erre az előző szakaszra vonatkozóan is további romlás állapítható meg az ipari kapitalizmus első szakaszával szemben, megállapíthatjuk, hogy a hatalmas technikai haladás, az árutermelés óriási fokozódása és a hallatlan gazdagság megteremtése ellenére a munkásosztálynak egyre nagyobb nyomorba kellett süllyednie — nem minden vonatkozásban, nem mindíg azonos vonatkozásban, nem mindíg valamennyi rétegét illetően, de mégis állandóan és mindenképpen észrevehetően romlott a munkások helyzete, ha szemügyre vesszük azon tényezők összességét, amelyek a munkásosztály munka- és életfeltételeit meghatározzák, és ha a munkásosztály egészét tekintjük.

Egyesek azt mondják majd, hogy a munkások és családjuk ma többet esznek s jobban táplálkoznak, mint 50 vagy 100 évvel ezelőtt. Ez helytálló, legalább is a munkásosztály bizonyos rétegeire vonatkozólag. Azonban a munkásoknak is több élelmiszerre van szükségük, mivel intenzívebben dolgoznak és a munka intenzitása kétségtelenül jobban megnőtt, mint azoknak az élelmiszereknek a mennyisége és minősége, amelyeket a munkások fogyasztanak. Mások azt mondják majd, hogy a munkásoknak több a szabadidejük, mint 50 vagy 100 évvel ezelőtt. Ez kétségtelenül igaz. Azonban a munkások a munkájukból olyan kimerülten mennek haza, hogy több szabadidő nélkül nem lennének képesek abban az iramban dolgozni, amelyet ma az iparban megkövetelnek. Némelyek azt mondják majd, hogy a szociális törvények, így a társadalombiztosítás bevezetése több biztonságot nyujt a munkásnak. 1908-ban kezdték az öregségi biztosítással és 1911-ben folytatták a National Insurance Act-tel (nemzeti biztosítási törvény), a betegségi és munkanélküli biztosítással. Ezeket az első világháború után egész sor olyan intézkedés követte, amely javított a munkások helyzetén. Ez igaz. Azonban a megnövekedett és sokkal hosszabb ideig tartó munkanélküliség jóval több bizonytalanságot jelent a munkás életében, mint amennyit a munkanélküli biztosítás nyomorúságos szolgáltatásai kiegyenlítenek. A munkás jóval 50. életéve előtt már annyira megöregedett, hogy nem bírja az ipari munka tempóját, és ezt nem egyenlítheti ki a nyomorúságos öregségi biztosítás. Egyesek azt mondják majd, hogy a halálozási ráta

csökkent és a veszélyes járványok gyakorlatilag eltűntek, s hogy ezáltal megjavultak az egészségügyi viszonyok. Igaz, hogy a halálozási ráta csökkent és a járványok gyakorlatilag eltűntek. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az életbenmaradt munkás most egészségesebb és élvezheti meghosszabbított életét.

Ahol csak módunkban áll a munkások helyzetének valamiféle javulására rámutatni, nyomban kénytelenek vagyunk rámutatni a munkások helyzetének romlására is, mert ezek összességükben inkább befolyásolják a munkások életét, mint a javulások.

Az ipari kapitalizmus megteremtette az emberek jobb életének technikai alapját. A társadalom azonban, amely ezen az alapon épült fel, nem volt képes arra, hogy ugyanezen az alapon a munkásoknak jobb életet biztosítson. A nemzetgazdaság házában minden ember számára van hely. A többség azonban kénytelen ma kevesebb szobával beérni, amelyeket zsúfolásig megtölt, s melyek éppen csak hogy lehetővé teszik, hogy nem pusztul el tömegestől. Ugyanakkor azonban egy elenyésző kisebbség egyre nagyobb és szebb helyiségekkel rendelkezik. Csak az egész épület teljes újrarendezése emelheti a lakosság tömegeit arra az életszínvonalra, amelyet a technikai haladás, a gépállomány és munkájuk minősége „önmagában" már ma lehetővé tesz számukra.

Míg az abszolút életfeltételek romlottak, mialatt az ország gazdagsága növekedett és a gazdagok mértéktelenül nyerészkedtek rajta, a tömegek viszonylagos életfeltételei is romlottak:

Viszonylagos bérek 1833—1842 és 1895—1932 között (1900 = 100)

Gazdasági ciklus	Tőkésenkénti termelési eszközgyártás	Munkásonkénti reálbérek	Viszonylagos bérek
1833—1842	13	51	402
1895—1903	95	99	104
1904—1908	109	95	87
1909—1914	120	93	78
1915—1923	111	87	78
1924—1932	124	91	73

Láthatjuk, hogy a munkások viszonylagos helyzete továbbra is erősen romlott. 1924—1932-ben, az itt tárgyalt utolsó ciklusban, mintegy 30 százalékkal állott a XX. század kezdetén megfigyelt színvonal alatt, és több mint 80 százalékkal volt kevesebb az 1833—1842-es gazdasági ciklus színvonalánál.

Rendkívüli mértékben elmélyült a szakadék a „két nemzet", a szegények és gazdagok, milliók és kevesek, a nép tömegei és az uralkodó osztály között. A tőke rendkívüli nyereségekre tett szert és a munkások helyzete az angol kapitalista társadalomban, abszolút és relatív értelemben egyaránt, rendkívül romlott.

3. A MUNKÁSMOZGALOM

Az ipari kapitalizmus történetének új szakasza az angol munkásmozgalom történetében is visszatükröződik, amely ezzel szintén harmadik szakaszába lép. Az angol munkásmozgalom ezen új szakaszának a kezdetét a mult század 80-as éveiig vezethetjük vissza.

A 80-as évek elején Webbék helyesen állapították meg: „Minden megfigyelő megegyezett abban, hogy az angol szakszervezetek áthidalhatatlan akadályt alkotnak a szocialista célkitűzésekkel szemben[42]." Az évtized második felében megváltozott a helyzet és 1893 szeptember 11-én még a *Times* is kénytelen bánatosan s aggodalmaskodva megjegyezni, hogy új szellem uralkodik a szakszervezeti kongresszuson.

Hogyan történt ez a változás?

Egyesek azt mondják, hogy a Szociáldemokrata Szövetség (Social Democratic Federation) megteremtése a 80-as évek elején elősegítette, hogy a szakszervezeteket új szellem hassa át. Gyakran nagy befolyást tulajdonítottak William Morris és H. M. Hyndman gyűléskampányainak, akik a munkásokat akkor még nemcsak arra emlékeztették, milyen rossz soruk van, hanem ennek okait is feltárták előttük és megmutatták nekik azt, hogyan lehetne átalakítani a társadalmat. Azonban új ideológiák, helyesebben sokkal inkább régi ideológiák, amelyeket újból feleleventenek, nem tudják magukról megváltoztatni a munkásmozgalmat. Többre van szükség ahhoz, hogy a munkások hallgassanak rájuk és eszerint cselekedjenek. Melyek voltak az új anyagi tényezők?

Nézzük meg mindenekelőtt a gazdasági helyzetet az 1883-tól 1893-ig terjedő években:

1883 Hanyatlás
1884 Válság
1885 Válság
1886 Pangás

[42] *S. és B. Webb.* The History of Trade Unionism. 374. old.

1887 Fokozódó üzleti tevékenység
1888 Fokozódó üzleti tevékenység
1889 Fokozódó üzleti tevékenység
1890 Fokozódó üzleti tevékenység
1891 Hanyatlás
1892 Válság
1893 Válság

1883 és 1893 között tehát négy évet találunk, amikor az üzleti tevékenység fokozódik, és hét évet, amikor hanyatlás, válság vagy pangás uralkodik. A munkanélküliség tekintélyes mértékben növekedett és Robert Knight ezt írja a kazánkészítők 1886. évi jelentésében: „Minden kikötőben, ahol hajókat építenek, munkanélküliek ezreit láthatjuk, akik hiába törik magukat egynapi becsületes munka után. Szörnyű végignézni a nyomort, amelytől ők, feleségük és gyermekeik szenvednek. Betegség pusztít közöttük, a vézna és éhes arcok százai a kín és szükség olyan történetéről beszélnek, amelyet semmiféle optimizmus nem kisebbíthet és nem rejthet el"[43].

Az általános helyzet, a nyomor, az éhség és a munkanélküliség évről-évre előkészítették a munkásokat arra, hogy az új hitvallást meghallgassák. Azonban nemcsak a munkások általában, vagyis a munkások nagy tömege: a tanult munkások éppúgy szenvedtek, ha nem jobban, mint a tanulatlanok. Olyan kizárólagos és arisztokratikus szakszervezet, mint a flintüvegkészítők titkára írja: „Véleményünk szerint a vállalkozóknak nagyon nehezükre esik arra kényszeríteni az embereket, hogy olyan rendszerben éljenek, amelyben semmiféle becsületes keresetre nem tehetnek szert"[44].

Az előző szakasz idején, amint azt már megállapítottuk, a szakszervezetek nem sokat törődtek a sztrájkokkal és főleg mint tagságuk segélyező intézetei működtek. A 80-as években, az általános rossz helyzet miatt, a magas fokon szakképzett munkások szakszervezeteinek pénzalapja gyorsan összezsugorodott. Leszállították a segélyek összegét, felemelték a tagdíjakat, s nyomorba süllyedt sok munkás, régi szakszervezeti tagok, magas fokon szakképzett munkások, a munka arisztokratái. A régi szakszervezetek nem tudták kiállani a vihart; túlságosan gyengéknek bizonyultak semhogy elbírhatták volna a közeledő finánckapitalizmus, a rothadó kapitalizmus kegyetlen valóságát, amely egybekapcsolódott azzal,

[43] Idézi: *S. és B. Webb.* The History of Trade Unionism. 378. old.
[44] Flint Glass Makers' Magazine. (Flintüvegkészítők lapja.) 1884 november.

hogy Anglia elvesztette az ipari világgazdaságban elfoglalt uralkodó helyzetét. A régi „politikamentes" segélyező szakszervezeteket pusztulásra kárhoztatta a durva gazdasági valóság és a munkások, akik azok működését elégtelennek találták. Elmúlt az az idő, amelyről Lenin azt mondta[45], hogy az angol és az amerikai proletariátusnak még semmiféle politikai önállósága sem volt.

Ha visszatekintünk az ipari munkásság egész történetére, elmondhatjuk tehát, hogy az angol munkásmozgalom első szakaszában mindenekelőtt politikai kérdések álltak az előtérben, a számos rövidéletű szakszervezetben is. Az angol munkásmozgalom második szakaszában a szakszervezeti tagság megtanulta a szervezés alapelveit. Most, ebben a harmadik időszakban, jól szervezett munkásmozgalmat akartak felépíteni, amely politikailag is megállja a helyét. Néhány év leforgása alatt döntő befolyást szereztek maguknak a munkásmozgalomban, különösen pedig a szakszervezetekben, a munkásság új képviselői, akik ezt a célt tűzték maguk elé és erősen a szocialista gondolkodásmód hatása alatt álltak. Olyan politikai pártok támadtak, amilyen a Szociáldemokrata Szövetség, a Szocialista Líga, a Skót Munkáspárt, a Munkáspárt és a Független Munkáspárt. Ezek áthatották eszméikkel a szakszervezeteket vagy őket magukat is a szakszervezetek hozták létre. Az országgyűlésen felbukkantak az első munkásképviselők, akik nemcsak „első fecskék" voltak, mint ama kettő 1874-ben. 1886-ban már tíz szakszervezeti képviselőt találunk, természetesen csaknem mind „munkásarisztokraták", akikhez képest a polgári radikálisok gyakran haladóbbak. Keir Hardie személyében 1892-ben került be a parlamentbe elsőízben magát szocialistának tekintő munkásképviselő.

Ugyanakkor megindult a tanulatlan munkások szervezkedése is[46]. A dokkmunkások 1889-es sztrájkja, amelyet Ben Tillett, Tom Mann és John Burns vezetett, a XIX. században elsőízben helyezte üzemen kívül a londoni kikötőt, s egyben először keltett az egész birodalomra kiterjedő nagy rokonszenvet a sztrájkmozgalmak iránt. Csupán Ausztráliából 600 000 márka érkezett és a postaügyi miniszter ingyen menesztette Angliába a rokonszenv-sürgönyöket;

[45] Lenin. Előszó a „Becker, Dietzgen, Engels, Marx és mások Sorgéhoz és másokhoz intézett levelei" c. könyv orosz fordításához. Lásd: *Lenin. Marx, Engels, marxizmus.* 175. old.

[46] A földmunkások 1872-es tömegmegmozdulása, amely egy éven belül 100 000 tagot számláló szervezetet hozott létre Joseph Arch vezetésével, csak egészen rövidéletű volt, s nem adott új jelleget az angol szakszervezeti mozgalomnak.

az új gázmunkás- és általános munkás szakszervezet sikere, amelyet 1889-ben Burns, Mann és Tillett segítségével alapítottak; a gyufagyári munkásnők történelmi jelentőségű sztrájkja; a munkanélküliek mozgalma, amelyet katonai jellegű gyakorlatokkal kötöttek össze s az 1887 november 13-i Trafalgar Square-i tüntetéssel, amely a mozgalom tetőpontját jelentette — mindez segítette az „új eszmék" elterjedését és mélyen bevéste őket az angol proletariátus tudatába.

Teljes joggal írják Webbék: „Aki elolvassa a *Justice* (Igazságosság) című folyóirat 1884—1889. évi köteteit, meglepődik azon az öntudatlan hasonlatosságon, amely fennáll sok eszme (és egyben szerzőik kifejezésmódja) és a *Poor Man's Guardian* meg a *Pioneer* 1834-es évfolyama által képviselt eszmék között"[47]. Azt azonban elfelejtik hozzátenni, hogy a 80-as évek szerzői felhasználták a munkásosztálynak a közbeeső fél évszázad alatt szerzett tapasztalatait, és hogy nem laza szervezetű munkástömegekért emeltek szót, mint elődeik 1834-ben, hanem jól fegyelmezett tömegszervezetekért.

Sajnos, az angliai sztrájkolókról szóló tudósítások meglehetősen elégtelenek és csak 1888 óta rendelkezünk szabályszerű statisztikákkal. De az 1888-tól kezdve rendelkezésünkre álló adatok is nagyon érdekesek. Mielőtt azonban megvizsgálnók a következő táblázatot, szükséges, hogy néhány szót szóljunk a sztrájkoknak mint a munkásosztály aktivitása kifejezőinek jelentőségéről. A sztrájk nemcsak annak a harci aktivitásnak a legfontosabb kifejezője, amelyet a munkásmozgalom a kapitalizmus alatt kifejt, hanem egyben az egyetlen statisztikai mérték is, amellyel lemérhetjük a munkások ellenállásának s a vállalkozók elleni támadásuknak az erejét. Ennélfogva, ha csak kevés terünk is van a munkásmozgalom tárgyalására, a sztrájktevékenységre ezen a téren belül mégis tekintélyes részt kell szánni. (Ebben az összefüggésben gondoljon az olvasó arra, hogy a legnagyobb forradalomi vezér, Lenin, az 1905-ös forradalom elemzésének tekintélyes részét a sztrájkmozgalom részletes tanulmányozására alapította.)

Ugyanakkor azonban meg kell gondolni, hogy a sztrájk nem egyetlen kifejezője egy határozott s jól vezetett munkásmozgalom harci aktivitásának. Nem hiszem, hogy egyáltalán lenne példa arra, hogy a munkásmozgalom harcos és haladó lett volna, amikor a sztrájktevékenység lanyha volt; de egyszersmind helyénvaló az a

[47] *S. és B. Webb.* The History of Trade Unionism. 409. old.

megállapítás, hogy a munkásmozgalom harci aktivitását nem csupán a sztrájktevékenységen mérhetjük le.

Gazdasági helyzet és sztrájktevékenység 1888 és 1914 között[48]

	Gazdasági helyzet	Munkanélküliség	Sztrájknapok millióban	Az eredménytelenül sztrájkoló munkások százalékaránya
1888	Javulás	Csökken	—[49]	24,0[50]
1889	Javulás	Csökken	—[51]	12,0
1890	Javulás	Csökken	7,3	25,9
1891	Romlás	Fokozódik	6,8	34,8
1892	Válság	Nagy	17,4	19,9
1893	Válság	Nagy	31,2	12,1
1894	Javulás	Csökken	9,3	42,1
1895	Javulás	Csökken	5,5	27,9
1896	Javulás	Csökken	3,7	33,4
1897	Javulás	Kissé fokozódik	10,3	40,7
1898	Javulás	Csökken	15,3	60,1
1899	Javulás	Csökken	2,5	43,7
1900	Romlás	Fokozódik	3,2	27,5
1901	Válság	Fokozódik	4,1	34,7
1902	Válság	Fokozódik	3,5	31,8
1903	Pangás	Nagy	2,3	48,1
1904	Pangás	Nagy	1,5	41,7
1905	Javulás	Csökken	2,5	34,0
1906	Javulás	Csökken	3,0	24,5
1907	Javulás	Kissé fokozódik	2,2	27,3
1908	Válság	Nagy	10,8	25,7
1909	Pangás	Nagy	2,8	22,3
1910	Javulás	Csökken	9,9	13,8
1911	Javulás	Csökken	10,3	9,3
1912	Javulás	Kissé fokozódik	40,9	14,4
1913	Javulás	Csökken	9,8	18,8
1914	Romlás			
	Háború	Fokozódik	9,9	14,9

A táblázat mutatja a munkásmozgalom nagy harci erejét a 90-es években, sőt mondhatjuk, a világháborúig. A válságok és a nagy munkanélküliség évei a 90-es években nem gátolták meg a munkásmozgalmat abban, hogy tekintélyes sztrájktevékenységet

[48] Nem vettük figyelembe azokat a sztrájkokat, amelyekben tíz munkásnál kevesebb vett részt, vagy amelyek egynaposnál rövidebbek voltak, kivéve, ha a sztrájkórák és a sztrájkolók száma összesen nagyobb volt 100 sztrájknapnál.

[49] A sztrájkolók száma 119 000 volt.

[50] Az 1888-ra vonatkozó számadat a sikertelen sztrájkok százalékarányára vonatkozik, nempedig a sztrájkolók arányszámára.

[51] A sztrájkoló munkások száma 1889-ben és 1890-ben 360 000 és 393 000 volt.

ne fejtsen ki. Éppen ellenkezőleg, a sztrájktevékenység 1892-ben és 1893-ban fokozódott. Az 1901-es és 1902-es válságévekben nagyobb volt, mint az előző két évben. Az 1908-as válságévben fokozódott és fokozott maradt 1910-től 1914-ig. 1913 januárjában így ír Lenin: „A múlt év legfontosabb eseménye a bányászok sztrájkja. Ha az 1911-es vasutassztrájk már az angol munkások «új szellemét» mutatta, akkor a bányászsztrájk egyenesen új korszakot jelent"[52].

Az eredménytelen sztrájkok százalékaránya viszonylag alacsony az 1892—1893-as válságévekben. Az 1900—1902-es válságévekben alacsonyabb, mint az előző években, amikor emelkedett az üzleti tevékenység, s alacsony maradt 1908 és 1914 között, a válság éveiben és az azokat követő években, amikor fellendült az üzleti tevékenység.

A munkásmozgalom története az itt tárgyalt 27 év alatt nagyon örvendetes. Sok bércsökkentést, amelyet a vállalkozók tervbevettek, sztrájkok segítségével akadályoztak meg. Ilymódon sok béremelést és munkaidőrövidítést harcoltak ki. S nem lehet kétséges, hogy ha a szakszervezetek ezidőtájt kevésbbé tevékenyek lettek volna, akkor az angol imperializmus újonnan elfoglalt helyzetének teljes kihatását erősebben megérezték volna a munkások, mint ahogy azt ténylegesen érezték.

Aztán bekövetkezett a háború és a hivatalos munkásszervezetek erkölcsi összeomlása. De az üzemi bizalmiak mozgalma a háború második felében mégis új fellendülésre vezetett. A következő táblázat megmutatja, miképpen fejlődött a munkások helyzetének javításáért indított új hadjárat:

Gazdasági helyzet és sztrájktevékenység 1914 és 1922 között

	Gazdasági helyzet	Munkanélküliség	Sztrájknapok millióban	Az eredménytelenül sztrájkoló munkások százalékaránya
1914	Romlás			
	Háború	Fokozódik	9,9	14,9
1915	Háború	Csökken	3,0	14,1
1916	Háború	Igen jelentéktelen	2,4	29,8
1917	Háború	Igen jelentéktelen	5,6	13,3
1918	Háború	Igen jelentéktelen	5,9	22,1
1919	Javulás	Fokozódik	35,0	23,9
1920	Javulás	Állandó	26,6	10,6
1921	Válság	Igen nagy	85,9	5,6
1922	Pangás	Igen nagy	19,9	12,5

[52] Lenin. Az angol munkásmozgalom 1912-ben. Lásd: *Lenin* Művei. 18. köt. 4. kiad. 437. old. (oroszul).

A háború folyamán megfigyelhetjük a sztrájktevékenység gyors lanyhulását; mélypontját 1916-ban éri el, olyan évben, amikor a vállalkozók a sztrájkok letörése körül is viszonylag a legtöbb sikert érték el. Az opportunisták és reformisták, a háború hívei és az angol imperializmus kiszolgálói érvényesültek a munkásmozgalomban. Csak kevesen, például William Gallacher, folytattak harcot a munkásosztály érdekeiért az imperialista rablóháború ellen.

1917-ben megváltozott a helyzet; a sztrájktevékenység 1919-ig fokozódott, 1920-ban kis visszaesés következett és új tetőpontját az 1921-es válságévben érte el, amikor a vállalkozók is a legkisebb eredményt érték el a sztrájkok letörésében, még ha a munkások sokszor rá is álltak a kompromisszumos megoldásra. 1922-ben hirtelen ellanyhult a sztrájktevékenység.

De ezek az általános számadatok még nem merítik ki a sztrájkok egész történetét. Tekintetbe kell vennünk, hogy 1920-ban a bányamunkások 26,6 millió sztrájknap közül 16 millió napot könyvelhettek el maguknak, sőt, 1921-ben a bányamunkások 85,9 millió sztrájknap közül 72 millió napon át sztrájkoltak. 1919-ben országos vasutassztrájk volt 3,9 millió sztrájknappal, országos pamutmunkás-sztrájk 7,5 millió sztrájknappal és egy bányászsztrájk Yorkshire-ben 3,8 millió sztrájknappal. Tehát már 1920-ban összeroppant az általános sztrájkmozgalom gerince és 1920—1921-ben mindenekelőtt egy szakszervezet és egy iparág sztrájkolt, nevezetesen a bányászoké. Az 1922-es, viszonylag magas számadat kétharmadában a fémipari munkások sztrájktevékenységére vezethető vissza, akik 19,9 millió sztrájknap közül 13,7 millió napon át sztrájkoltak.

1920 egyben az angol munkások legjelentékenyebb „tisztán politikai" tevékenységének az éve. Ebben az évben az akció-bizottságok (Councils of Action) megalakulása és az általános sztrájkkal való fenyegetőzés meggátolta, hogy a lengyelek javára indított intervenciót a Szovjetunió elleni nyílt háborúvá változtassák. Churchill, a háborús gyujtogatók vezére, aki — csakúgy mint egy negyedszázaddal később — azon volt, hogy minél gyorsabban kirobbantsa az új világháborút, klikkjével együtt vereséget szenvedett a munkásosztálytól.

A következő időben már nem tértek vissza a háborúelőtti harcos évek. A munkások vezetőit a háború folyamán teljesen megvesztegették és nem támadt új vezetőség, amely olyan általános

bizalmat élvezett volna, hogy új s még hevesebb harcokra vezethette volna a munkásokat. A tevékenység rövidéletű fellendülését, amelyet a háború utolsó évében és a háborúutáni első években megfigyelhettünk, hamarosan elnyomták.

Gazdasági helyzet és sztrájktevékenység 1922 és 1939 között

	Gazdasági helyzet	Munkanélküliség	Sztrájknapok millióban	Az eredménytelenül sztrájkoló munkások százalékaránya
1922	Pangás	Csökken	19,9	12,5
1923	Javulás	Csökken	10,7	23,1
1924	Javulás	Csökken	8,4	18,0
1925	Romlás	Fokozódik	8,0	14,4
1926	Pangás	Fokozódik	162,2	94,7
1927	Javulás	Csökken	1,2	30,6
1928	Romlás	Fokozódik	1,4	39,3
1929	Javulás	Csökken	8,3	6,9
1930	Válság	Igen nagy	4,4	77,8
1931	Válság	Igen nagy	7,0	15,6
1932	Pangás	Igen nagy	6,5	47,3
1933	Javulás	Igen nagy	1,1	42,0
1934	Javulás	Csökken	1,0	32,7
1935	Javulás	Csökken	2,0	27,2
1936	Javulás	Csökken	1,8	49,6
1937	Javulás	Csökken	3,4	63,6
1938	Romlás	Fokozódik	1,3	53,6
1939	Javulás, háború	Csökken	1,4	51,2

A kép, amelyet ezek a számadatok mutatnak, szomorú. Az 1926-os általános sztrájk éve teljesen elszigetelt. Az előző években a munkásokat nem ösztönözték nagy harci tevékenységre. Ellenkezőleg, az általános sztrájk előtti évek lanyhuló sztrájktevékenységről tanúskodnak. 1923-ban egyetlen olyan sztrájkot sem találunk, amelyben 100 000 vagy több munkás vett volna részt. 1924-ben csupán két sztrájk érte el ezt a számot: a dokkmunkások rövid és az építőmunkások hosszabb sztrájkja. 1925-ben megint csak hasztalan keresünk 100 000 vagy több munkást megmozgató sztrájkot. S ekkor következik a legnagyobb harci tevékenység és a legaljasabb árulás: az általános sztrájk éve. Nagy lelkesedéssel, mélységesen felingerülve a kormány provokáló gazdasági politikáján, indította meg az angol munkásmozgalom az általános sztrájkot, amelyet — a munkásosztály nagyszerű kiállása ellenére — a helytelen vezetés következtében kilenc nap mulva levertek. A munkások készületlenül mentek a sztrájkba és vezetőik árulók

vagy olyan munkásvezérek voltak, akik részint nem akartak harcolni, részint politikailag képtelenek voltak a harcra. A 162,2 millió sztrájknap közül csak 15 millió jut az általános sztrájktevékenységre, viszont 145,2 millió sztrájknap esik a bányászokra. A gyáriparra csak 1 millió sztrájknap jut az általános sztrájk előtt vagy után közvetlenül. A következő években úgy látszott, hogy teljesen összeroppan a munkásmozgalom. 1929-ben lassú fellendülés kezdődött; de a rákövetkező válság nem a harcos elemeket vetette a küzdelembe és nem vezetett a szakszervezetek határozott s tevékeny fellépésére, ahogyan ez korábban gyakran megtörtént válságok idején — hanem csak a sztrájktevékenység újabb lanyhulására vezetett[53].

Az 1929-től 1932-ig tartó válság után olyasmi történt, ami páratlanul áll az előző nemzedék sztrájkmozgalmának történetében: hét éven át egyetlen sztrájk sem volt, amelyben 100 000 vagy több munkás vett volna részt. Olybá tűnt, mintha az angol munkások elfelejtették volna, hogyan kell sztrájkolni, és mintha halálos csapás érte volna a munkásmozgalmat.

Egészen a második világháború kezdetéig ebben a szomorú állapotban maradt az angol szakszervezeti mozgalom.

---

[53] A szakszervezeti tagság, amely 1900-ban elérte a 2 milliós határt és az 1910—1913-as aktív években 2,6 millióról 4,1 millióra emelkedett, 1920-ban érte el tetőpontját 8,3 millióval. 1920 után gyorsan összezsugorodott, 1925-ben 5,5 millióra zuhant és 1927 óta az 5 milliós határ alatt vagy csak nagyon kevéssel felette maradt. Csak az utolsó itt tárgyalt években, 1933 óta, midőn 4,4 millióval elérte a mélypontot, kezdett ismét emelkedni és 1939-ben elérte a 6,2 milliót.

I. TÁBLÁZATOK

1. Az improduktivitás indexe 1880 és 1939 között

	A foglalkoztatottság százalékaránya (teljes foglalkoztatottság = 100)	A foglalkoztatottság százalékaránya, tekintettel a munkanélküliségre és az improduktivitásra	A fegyverkezésre fordított nemzeti jövedelem százalékaránya	Az improduktivitás indexe
1880	94,5	94	2,7	100
1881	96,5	96	2,3	98
1882	97,7	97	2,3	97
1883	97,4	97	2,6	98
1884	91,9	91	2,4	103
1885	90,7	90	2,7	105
1886	89,8	89	3,4	107
1887	92,4	91	2,7	104
1888	95,1	94	2,4	101
1889	97,9	96	2,2	98
1890	97,9	96	2,4	98
1891	96,5	94	2,4	100
1892	93,7	91	2,4	103
1893	92,5	90	2,4	105
1894	93,1	90	2,4	104
1895	94,2	91	2,6	103
1896	96,7	94	2,7	101
1897	96,7	94	2,6	101
1898	97,2	94	2,7	101
1899	98,0	94	4,0	102
1900	97,5	93	6,8	106
1901	96,7	92	7,3	107
1902	96,0	91	6,4	107
1903	95,3	90	4,5	106
1904	94,0	90	4,3	107
1905	95,0	90	3,8	106
1906	96,4	91	3,3	105
1907	96,3	90	3,1	105
1908	92,2	86	3,2	110
1909	92,3	86	3,4	111

	A foglalkoztatottság százalékaránya (teljes foglalkoztatottság = 100)	A foglalkoztatottság százalékaránya, tekintettel a munkanélküliségre és az improduktivitásra	A fegyverkezésre fordított nemzeti jövedelem százalékaránya	Az improduktivitás indexe
1910	95,3	88	3,4	108
1911	97,0	89	3,4	106
1912	96,8	89	3,3	107
1913	97,9	90	3,5	106
1914	96,7	88	19,4	129
1915	98,9	90	50,0	203
1916	99,6	91	56,3	231
1917	99,3	91	53,4	217
1918	99,2	91	40,0	169
1919	97,6	89	11,5	116
1920	97,6	88	4,5	109
1921	83,4	75	4,2	128
1922	85,9	77	2,8	122
1923	88,4	80	2,5	119
1924	89,8	81	2,6	117
1925	89,0	80	2,5	118
1926	87,7	78	2,6	120
1927	90,4	81	2,5	117
1928	89,3	80	2,4	118
1929	89,7	80	2,4	118
1930	84,2	75	2,4	126
1931	78,9	70	2,5	135
1932	78,1	69	2,4	136
1933	80,2	71	2,5	133
1934	83,4	74	2,4	128
1935	84,7	75	2,7	127
1936	87,1	76	3,5	125
1937	89,4	78	4,5	123
1938	87,5	77	7,0	129
1939	88,7	77	19,0	147

2. Tarifabérek az egyes iparágakban 1900 és 1939 között (1900 = 100)

Évvég	Építőipar	Szénbányászat	Fémipar	Textilipar	Mezőgazdaság
1900	100	100	100	100	100
1901	100	94	100	100	100
1902	100	88	100	100	101
1903	100	85	100	100	102
1904	100	82	100	100	102
1905	100	81	100	103	103
1906	100	83	101	106	103
1907	100	96	102	109	103
1908	100	93	102	109	104
1909	100	89	102	107	104

Évvég	Építőipar	Szénbányászat	Fémipar	Textilipar	Mezőgazdaság
1910	100	90	102	107	105
1911	101	89	104	107	106
1912	102	94	105	111	107
1913	105	100	106	112	111
1914[54 55]	108	99	107	112	114
1915[54]	110	112	122[56]	120	128[57]
1916[54]	120	127	134[58]	127	—
1917[54]	138	134	154	142	—
1918[54]	184	184	206	178	216[58]
1919[54]	220	220	242	224	258[59]
1920[54 60]	288	256	288	282	290[59]
1921	262	192[61]	265	225	234
1922	205	130	175	198	181
1923	199	139	172	198	181
1924	211	143	179	198	181
1925	212	143	179	197	199
1926	213	142	179	197	201
1927	214	130	179	196	201
1928	209	124	180	195	200
1929	208	123	180	187	200
1930	205	122	181	183	199
1931	201	120	181	178	196
1932	194	120	175	169	195
1933	188	120	175	169	193
1934	189	120	176	169	194
1935	193	120	181	167	200
1936	202	130	187	174	202
1937	211	139	196	181	212
1938	217	139	201	181	220
1939[54]	219	139	201	181	221

[54] 1914—1920 és 1939 júliusi számadatok.

[55] Decemberi számadatok: építőipar 108, szénbányászat 98, fémipar 107, textilipar 112, mezőgazdaság 115.

[56] Decemberi számadatok.

[57] Április.

[58] Augusztus.

[59] Május.

[60] Decemberi számadatok: építőipar 307, szénbányászat 282 (tényleges fizetések a 4. évnegyedben), fémipar 288, textilipar 303, mezőgazdaság 297.

[61] Tényleges fizetések a 4. évnegyedben.

3. *Bérek*

(1900 = 100)

Évvég	Névleges bérek Bruttó[62]	Nettó[63]	Nettó reálbérek teljes munkaidő mellett[64]	Nettó reálbérek minden munkás számára	Létfenntartási költségek indexe
1900	100	100	100	100	100
1901	99	98	107	106	93
1902	98	96	98	97	100
1903	97	95	97	95	101
1904	97	93	96	93	101
1905	97	95	96	94	101
1906	99	98	98	97	101
1907	102	101	99	97	104
1908	102	96	97	92	105
1909	100	95	96	90	105
1910	101	98	95	93	106
1911	101	101	95	94	107
1912	104	101	93	92	110
1913	107	106	95	95	111
1914[65] [66]	108	105	97	96	110
1915[65]	116	116	83	84	138
1916[65]	127	128	78	80	160
1917[65]	149	149	74	75	198
1918[65]	192	192	84	85	226
1919[65]	230	227	98	98	231
1920[65] [67]	281	277	100	100	277
1921	227	197	100	92	215
1922	187	165	90	84	197
1923	184	165	90	85	195
1924	190	172	91	87	198
1925	191	172	94	89	194
1926	192	172	93	88	196
1927	188	171	97	92	185
1928	186	168	96	91	184
1929	185	167	96	91	183

[62] Tekintet nélkül a nem teljes munkaidőben végzett munka, a munkanélküliség, az adók, a társadalombiztosítási járulékok, társadalombiztosítási szolgáltatások stb. okozta bérveszteségekre és bérnyereségekre; tekintet nélkül a túlórákra és a tarifán felüli, illetőleg tarifán aluli bérfizetésekre.

[63] Tekintettel a munkanélküliség és a társadalombiztosítási járulékok (utóbbi 1912 óta) okozta bérveszteségekre és a munkanélküli segély (1921 óta) okozta bérnyereségekre — de tekintet nélkül az 1914 óta, de különösen a válságévekben erősen megnőtt nem teljes munkaidőben végzett munkára.

[64] Tekintettel a társadalombiztosítási járulékokra.

[65] 1914—1920 júliusi számadatok.

[66] A megfelelő decemberi számadatok: bruttó bérek 108 és létfenntartási költségek 110.

[67] A megfelelő decemberi számadatok: bruttó névleges bérek 292 és létfenntartási költségek 294.

Évvég	Névleges bérek Bruttó	Nettó	Nettó reálbérek teljes munkaidő mellett	Nettó reálbérek minden munkás számára	Létfenntartási költségek indexe
1930	184	161	103	95	170
1931	179	148	104	91	162
1932	177	145	106	93	157
1933	176	147	105	94	157
1934	177	152	105	96	158
1935	178	154	103	95	162
1936	183	163	105	98	166
1937	191	173	104	98	176
1938	193	172	107	100	172
1939	197	178	98	94	190

4. Foglalkoztatottság, termelés és termelékenység a bányászatban és a gyáriparban 1901 és 1939 között

(tekintet nélkül a normál- és tényleges munkanap hosszában beállott változásokra)

(1900 = 100)

	Foglalkoztatottság	Termelés	Termelékenység
1901	100	98	98
1902	101	100	99
1903	102	100	98
1904	103	100	97
1905	105	106	101
1906	109	110	102
1907	110	112	102
1908	107	107	100
1909	109	108	100
1910	114	112	98
1911	117	116	99
1912	119	117	99
1913	121	130	107
1914	121	121	100
1915	—	123	—
1916	—	116	—
1917	—	111	—
1918	102	105	103
1919	—	115	—
1920	—	118	—
1921	121	74	61
1922	124	101	81
1923	128	110	86
1924	132	118	89
1925	127	116	91
1926	116	98	85
1927	133	130	98

	Foglalkoztatottság	Termelés	Termelékenység
1928	131	128	98
1929	134	137	103
1930	124	129	104
1931	111	117	105
1932	111	118	106
1933	117	126	108
1934	122	143	117
1935	124	148	119
1936	131	162	124
1937	142	173	121
1938	135	162	120
1939	146	173[68]	118

II. FORRÁSOK ÉS MEGJEGYZÉSEK

Az itt megvizsgált időszak általános gazdasági helyzetével foglalkozó legfontosabb könyv Lenin „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című munkája. Azon könyvek közül, amelyeket sem a szövegben, sem az előző fejezetek függelékében nem jelzek, itt még a következőket említjük meg: Allen Hutt: „The Condition of the Working Class in Britain" (A munkásosztály helyzete Britanniában); Wal Hannington: „The Problem of the Distressed Areas" (Az ínségterületek problémája) és Ellen Wilkinson: „The Town that was Murdered" (A megölt város).

Az improduktivitás indexét a következőképpen számítottam ki: a munkanélküliségre vonatkozó számadatok az 1880—1920-as években azon szakszervezeti statisztikákon alapulnak, amelyeket az „Abstract of Labour Statistics of the United Kingdom"-ban tettek közzé. Az 1921—1939-es évekre vonatkozólag a munkanélküliség hivatalos számadatait használtam fel, amelyeket többek között a *The Ministry of Labour Gazette* 1940 januári száma tartalmaz. A nem termelő erők túlfoglalkoztatását a javított népszámlálási számadatok alapján számítottam ki, amelyeket Bowley „Wages and Income in the United Kingdom since 1860" című könyvében közöl; ezek a számadatok minden foglalkoztatottra vonatkoznak, kivéve a munkásokat és a parasztokat; ezenkívül összehasonlítottam ennek a csoportnak a megnövekedését a munkásosztályéval. Azután kiszámítottam az első csoport növekedésének indexét; feltételeztem, hogy az éppen olyan erősen emelkedett, mint a munkásosztály, és a ténylegesen erősebb emelkedést az

[68] Az év első fele.

élősdiség s a rothadás elemének tekintettem. A cenzus-évek között szabályszerű évi növekedési rátával számoltam. A nemzeti jövedelemnek fegyverkezésre fordított százalékarányát olymódon számítottam ki, hogy a hivatalos államháztartási számadatokat (pénzügyi év áprilistól márciusig) összehasonlítottam a nemzeti jövedelemmel (naptári év). A nemzeti jövedelmet a következőképpen számítottam ki: Az 1880-tól 1914-ig terjedő évekre vonatkozólag Bowley fentemlített könyvének adatait használtam fel. Az ötéves átlagokat évi adatokra számítottam át Bowley korábbi évi becsléseinek („Tests of National Progress". [A nemzet haladásának ismérvei] The Economic Journal. 1904.) és a fentemlített könyvében megadott évi összbéradatoknak a segítségével. Az 1924-től 1937-ig terjedő évekre vonatkozólag felhasználtam Colin Clarknak „National Income and Outlay" (Nemzeti bevétel és kiadás) és „The Conditions of Economic Progress" című könyveiben közölt becsléseit. Az 1915-től 1923-ig terjedő, valamint az 1938-as és 1939-es évekre vonatkozó becslések tőlem valók, kivéve azokat, amelyek 1918-ra vonatkoznak, s amelyekhez a *The Economist* 1939 szeptember 30-i számát használtam fel. A következő táblázat feltünteti a nemzeti jövedelem alakulását az egyes években:

A nemzeti jövedelemre vonatkozó becslések 1880 és 1939 között (millió fontban)

	Jövedelem		Jövedelem		Jövedelem		Jövedelem
1880	1090	1895	1450	1910	1980	1925	4710
1881	1130	1896	1490	1911	2060	1926	4525
1882	1175	1897	1550	1912	2150	1927	4720
1883	1175	1898	1630	1913	2220	1928	4710
1884	1155	1899	1705	1914	2250	1929	4765
1885	1135	1900	1785	1915	2800	1930	4700
1886	1165	1901	1785	1916	2500	1931	4265
1887	1200	1902	1745	1917	4500	1932	4210
1888	1275	1903	1750	1918	5500	1933	4335
1889	1340	1904	1710	1919	6000	1934	4710
1890	1360	1905	1760	1920	6500	1935	5030
1891	1370	1906	1860	1921	4500	1936	5340
1892	1355	1907	1930	1922	4000	1937	5760
1893	1365	1908	1850	1923	4200	1938	5500
1894	1405	1909	1880	1924	4375	1939	6000

Az egyes iparágak tarifabéreinek számadatait az 1900—1921-es évekre vonatkozólag az „Abstract of Labour Statistics of

the United Kingdom"-ból vettem át, az 1921—1929-es éveket illetőleg ugyanazon forrás számadatait használtam fel, valamint a *The Ministry of Labour Gazette* adatait és E. C. Ramsbottom „The Course of Wage Rates in the United Kingdom, 1921—1934" (A bérek alakulása az Egyesült Királyságban, 1921—1934) című cikkének adatait; ez a cikk 1935-ben, a *Journal of the Royal Statistical Society*-ben jelent meg.

A létfenntartási költségek indexét az 1900-tól 1914-ig terjedő évekre vonatkozólag az „Abstract of Labour Statistics of the United Kingdom"-ban megadott számadatok alapján számítottam ki és feltételeztem, hogy a lakbér 1914-ig kétévenként 0,1 shillinggel emelkedett, 1905-től 1912-ig állandó maradt és 1913-ban és 1914-ben 0,1 shillinggel emelkedett. A következő évekre vonatkozólag a létfenntartási költségek hivatalos indexét használtam fel, amelyet az „Abstract of Labour Statistics of the United Kingdom"-ban és a *The Ministry of Labour Gazette*-ben tettek közzé.

A társadalombiztosítási járulékokat az 1912—1920-as évekre a munkabér 1,5 százalékára, az 1921—1930-as és 1936—1939-es évekre 5 százalékára, 1931—1935-re vonatkozólag pedig 6 százalékára becsültem. A munkanélküli biztosítás szolgáltatásait az 1921—1930-as és az 1934—1940-es évek munkanélkülisége okozta átlagos bérveszteség 40 százalékára és az 1931—1933-as évekre vonatkozólag 35 százalékára becsültem.

A munkabérek számadatai mindíg az egyes évek végére vonatkoznak; az ettől való eltérést mindenütt külön megjelöltük. Ugyanez áll a létfenntartási költségekre. A munkanélküliség számadatai az egész év átlagára vonatkoznak.

Fogyatékossága a bérekkel kapcsolatos számadatoknak, hogy nem veszik figyelembe a túlórát és a nem teljes munkaidőben végzett munkát, a tarifán felüli és tarifán aluli díjazást. Ezért az üzleti tevékenység tetőpontjain s mélypontjain eltávolodtak a valóságtól; az előbbiek esetében túlságosan alacsonyak, az utóbbiaknál pedig túlságosan magasak.

A termelékenység indexét a népszámlálás foglalkozási statisztikájának és 1923-tól kezdve a munkanélküli biztosítás megfelelő statisztikájának felhasználásával számítottam ki. A felhasznált termelési indexet Hoffmann tette közzé fentemlített könyvében. Az 1936—1939-es évekre vonatkozólag a Board of Trade termelési indexét használtam fel. Amikor a cenzusi statisztikákat használtam, az egyes évekre a foglalkoztatottság számadatait úgy kap-

tam meg, hogy évről-évre arányos emelkedést tételeztem fel. Figyelembe vettem a munkanélküliséget, a fent megadott számadatoknak megfelelően.

Ami a viszonylagos bérek kiszámítását illeti, lásd forrásként az előző fejezet függelékét.

A sztrájkokra vonatkozó statisztikákat az „Abstract of Labour Statistics"-ből és a *The Ministry of Labour Gazette*-ből vettem át.

Sok, ebben a fejezetben megadott számadat jobb, mint az előző fejezeteké, mivel megjavultak a kormány statisztikai szervei és mert több anyag áll rendelkezésünkre. Másfelől például a nemzeti jövedelemnek s a munkások viszonylagos helyzetének a számadatai csak egészen nyers, megközelítő becslések.

IV. FEJEZET

A MUNKÁSOK HELYZETE A KÉT HÁBORÚBAN

A gazdasági viszonyoknak az utolsó háború alatti fejlődése vizsgálatával kapcsolatban igen érdekes és fontos viták támadtak a monopoltőke és a munkásosztály helyzetének problémája körül. Mivel az angliai viszonyok első pillantásra nem tekinthetők át világosan, azért szükséges, hogy behatóbban foglalkozzunk velük.

1. AZ ANGOL MONOPOLTŐKE 1939 ÉS 1945 KÖZÖTT

A háború az angol monopoltőke hatalmának rendkívüli megerősödésével járt együtt az angol társadalomban.

Azonnal a háború kitörésekor a trösztök s más monopolszervezetek közvetlenül magukhoz ragadták a gazdasági ellenőrzés kormánygépezetét. Az anyaggazdálkodási minisztériumban (Ministry of Supply) mint fő ellenőrző tisztviselők már 1939-ben a következő trösztigazgatók rendelkeztek a fontos nyersanyagok és félkészgyártmányok fölött[1]:

Áru	Fő ellenőrző tisztviselő	A tisztviselő főfoglalkozása
Alkohol, cukorszörp és hasonlók	A. V. Board	Az International Sugar and Alcohol Co. (Nemzetközi Cukor és Alkohol Társaság) és más rokon társaságok igazgatója
Alumínium	G. Cunliffe	Az alumíniumtröszt (British Aluminium Co.) igazgatója
Vas és acél	A. Duncan	A Brit Vas- és Fémipari Szövetség (British Iron and Steel Federation) elnöke

[1] Lásd: The Economist. 1939 december 9.

Áru	Fő ellenőrző tisztviselő	A tisztviselő főfoglalkozása
Műtrágya	F. C. O. Speyer	A vegyi trószt (Imperial Chemical Industries Lt.) igazgatója
Bőr	E. C. Snow	Cserzőiparosok Szövetsége (United Tanners' Federation)
Fémipar (kivéve a vasipart)	O. Lyttelton	A British Metal Co. (Brit Fémipari Társaság) és más rokon társaságok igazgatója
Papír	A. R. Reed	Különféle papírgyárak igazgatója
Gyapjú	H. B. Schackleton	A Gyapjúgyárosok Szövetségének elnöke

Vagyis, a nagy trösztök s egyéb monopolszervezetek a kulcsállásokba azonnal saját bizalmi embereiket — részint legfőbb funkcionáriusaikat, a finánctőkéseket — ültették, hogy a legkisebb részletekben is olyan politikát folytathassanak, amely kizárólag saját érdekeiket szolgálja.

Meglehetősen ködös betekintést nyerünk a trösztök pozíciójának erősödésébe, ha megnézzük néhány monopolszervezet hivatalos kimutatását, amelyet természetesen a trösztök urai eszkábáltak össze és amelyben a lehető legalacsonyabb profitszámadatokat tüntették fel:

A trösztök profitja 1939-ben és 1945-ben[2]

Ipar és társaság	Profitok millió márkában Osztalékok százalékban 1939	1945
Vas- és acélipar		
Tredegar Iron & Coal	1,46 4%	2,42 7,5%
Consett Iron Co.	8,28 7,5%	22,46 10%
Guest, Keen & Nettlefold	25,72 6%	28,60 11%
Gép- és villamossági ipar		
Harland & Wolff	16,58 6%	33,14 7%
Hoover	4,96 15%	11,50 25%
Ford	28,34 5%	51,74 6%

[2] Lásd: Labour Research. (A munkásság helyzetét tanulmányozó csoport lapja.) 1946 szeptember.

Ipar és társaság	Profitok millió márkában Osztalékok százalékban 1939	1945
Különfélék		
Patons & Baldwins (textil)	10,60 10%	15,16 17,5%
Threlfall (sörfőzde).....	4,62 18%	19,90 20%
Associated British Pictures (film) ...	26,94 20%	42,72 20%

Számos iparág számára nemcsak lényegesen magasabb monopolprofitot hozott a háború, hanem lehetővé tette azt is, hogy pénzügyeik, hosszú évekig tartó nehézségek után, rendbejöjjenek. Így történt ez például a vasúti konszerneknél.

A következő táblázat átfogó képet ad arról, hogyan részesedtek a kapitalista nyereségek és bérek, illetőleg fizetések az „ipari jövedelemből"[3].

Részesedés az „ipari jövedelemből" 1938 és 1944 között

Csoport	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Kamat és profit ...	32,4	34,4	37,4	38,6	39,3	39,5	39,3
Bér és fizetés	67,6	65,5	62,6	61,4	60,7	60,5	60,7

Ebből láthatjuk, hogy a profitok százalékaránya az itt megvizsgált időszakban egészen tetemesen megnövekedett.

De a kimutatott profitoknál sokkal döntőbbek azok a hatalmas előnyök, amelyekre a trösztök urai üzemeik modernizálása s kiépítése útján tettek szert; mindez a tömegek terhére történt, a háború kellős közepén — erről azonban nincsenek számadatok. Ennek a tényezőnek annyival nagyobb szerepe volt, mivel az összes többinek — vagyis minden nem monopolista vállalkozónak — le kellett mondania arról, hogy valamennyire is jelentős tőkebefektetést eszközöljön.

2. A MUNKÁSOK HELYZETE 1914-TŐL 1918-IG ÉS 1939-TŐL 1945-IG

Most azután felvetődik az a kérdés: hogyan alakult ilyen körülmények között a munkások helyzete?

A következőkben megvizsgáljuk a munkások helyzetének alakulását 1939 és 1945 között; és egyben összehasonlítjuk nemcsak a háborúelőtti feltételekkel, hanem az utolsó világháborúval is.

A háború mindig a munkafeltételek romlását vonja maga

[3] T. Barna számításai. Lásd: London and Cambridge Economic Service. (Londoni és cambridge-i gazdasági szolgálat.) 1946 április.

után. Természetes, hogy ha a munkaerő, a nyersanyag és a gépek egyre nagyobb tömegét hadfelszerelési cikkek gyártására fordítják, mindig kevesebb marad békeszükségleti cikkek termelésére. Ha ráadásul a békeszükségleti cikkekből, amilyen például az élelmiszer, ruhanemű stb., egyre nagyobb mennyiség vándorol a hadsereghez, ahol sokkal nagyobb a fogyasztás már az elhasználódás és veszteség miatt is, akkor még kevesebb marad a polgári fogyasztók számára.

Ezeknél a tényeknél azonban sokkal fontosabb az, hogy a munkások milliói háború idején a legnagyobb életveszélynek vannak kitéve. A katonáknak és családjuknak elszakítva kell élniök egymástól és a munkáscsaládok millióinak gondokkal és bánattal kell megküzdeniök.

Ha tehát mi csak azt a kérdést vizsgálnók, hogy vajjon a munkásosztály életszínvonala 1939 és 1945 között a háborúelőtti évekkel szemben romlott-e, már előre ismernők vizsgálatunk eredményét. Mivel azonban azt is fel akarjuk deríteni, miképpen alakult a munkások helyzete az elmúlt háborúban az azt megelőzőhöz képest, valamivel alaposabb vizsgálatra van szükségünk[4]. S mivel a háború okozta nyomor nagy része felmérhetetlen, vizsgálatainkat csupán a hátországban, polgári munkakörben foglalkoztatott munkások anyagi helyzetére korlátozzuk.

A legfontosabb tényező, melyet először megvizsgálunk, a munkabérek és vásárlóerejük fejlődése. Kezdjük a tarifabérekkel. A munkaügyi minisztérium és A. L. Bowley professzor számításai szerint ezek a tarifabérek a következőképpen alakultak[5] (a hónapok, amelyekhez a számadatokat közöljük, ugyanazok, mint amelyekkel a tényleges keresetre vonatkozóan rendelkezünk):

Tarifabérek 1938 és 1945 között
(1938 október = 100)

	Index		Index
1938 október	100	1943 július	130
1940 július	110,5	1944 január	132
1941 július	118	1944 július	135,5
1942 január	122	1945 január	138,5
1942 július	124	1945 július	143
1943 január	126,5		

[4] Lásd ehhez a fejezethez azt a tanulmányt, amelyet Margot Heinemann-nal együtt „British Workers in the War" (A brit munkások a háborúban) címmel New Yorkban adtam ki.

[5] Lásd: London and Cambridge Economic Service. Folyamatos számítások.

A háború első tíz hónapjában a tarifabérek mintegy 10 százalékkal emelkedtek[6]. A következő 12 hónapban ezek a bérek kereken 7 százalékkal emelkedtek és az ezt követő 18 hónapon át a növekedés ismét csak 7 százalék volt. Az emelkedés ilyen mérvű üteme azután nagyjából állandósult.

Ez azt jelenti, hogy a háború kezdetén 1 százalékos volt a tarifabérek havonkénti átlagemelkedése. A növekedési ráta ezután alig ½ százalékra esett. Majd még tovább süllyedt, úgyhogy a végén alig volt valamivel magasabb a havonkénti $^1/_3$ százaléknál. Az első világháborúban e tekintetben egészen más fejlődést látunk. Bowley professzor a tarifabérek fejlődését a következő számokkal jellemzi[7]:

Tarifabérek 1914 és 1918 között
(1914 július = 100)

	Index
1914 július	100
1915 július	105—110
1916 július	115—120
1917 július	135—140
1918 július	175—180

Itt pontosan az ellentétes irányzatot figyelhetjük meg. A tarifabérek növekedési rátája valamivel alacsonyabb volt az első világháború kezdetekor, mint 1939/40-ben. Ahelyett azonban, hogy a növekedési ráta folyton csökkent volna, mint az utolsó világháború alatt, évről-évre emelkedett, úgyhogy 1917 júliusától 1918 júliusáig elérte a havi 2,5 százalékot.

Ebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az utolsó háború idején a tarifabérek lényegesen kevesebbet emelkedtek és szilárdabbak voltak, mint az első világháború idején. Az irányzatuk is az volt, hogy a háború folyamán megszilárduljanak, míg az elmúlt háború alatt fokozatosan vesztettek szilárdságukból. A tarifabérek azonban a legcsekélyebb mértékben sem fejezik ki azt az összeget, amelyet a munkás tényleg hazavisz. Hasonlítsuk össze a tarifabérek és a bruttó kereset fejlődését[8]:

[6] 1939 augusztusára a mutatószám 100,5. Lásd: London and Cambridge Economic Service. 1939 augusztus 23.

[7] Lásd: *Bowley*. Prices and Wages in the United Kingdom, 1914—1920. Carnegie Endowment for International Peace, Economic and Social History of the World War. British Series. (Bérek és árak az Egyesült Királyságban, 1914—1920. Carnegie-alapítvány a nemzetközi békének, a világháború gazdasági és társadalmi történetének tanulmányozására. Brit sorozatok.) Oxford 1921. 106. old.

[8] A *The Ministry of Labour Gazette* folyamatosan.

A munkások keresete 1938 és 1945 között
(1938 október = 100)

	Index		Index
1938 október	100	1943 július	176
1940 július	130	1944 január	179
1941 július	142,5	1944 július	182
1942 január	146	1945 január	176
1942 július	160	1945 július	180
1943 január	165		

Ha a keresetek és a tarifabérek fejlődését összehasonlítjuk, majdnem úgy tűnik fel, mintha két különböző ország munkásairól volna szó. A keresetek a tarifabérek két-háromszorosára emelkedtek. A keresetek tehát erősen emelkedtek. Mivel magyarázható ez? Miért fejlődött a kereset és a tarifabér ilyen különböző módon? Hogyan viszonylik a mult háború kereseteinek növekedése az azt megelőzőéhez?

Feleljünk először az utóbbi kérdésre. Nincsenek pontos számadataink az első világháború alatti keresetek fejlődéséről. Minden jel arra mutat azonban, hogy a keresetek az első világháborúban jobban emelkedtek, mint az utolsó idején. Mindenesetre így sem mondhatjuk biztosan, hogy a növekedés a tarifabérekéhez képest az első világháború alatt éppen olyan nagy volt, mint a másodikban.

Különböző okai vannak, hogy a keresetek a tarifabérek fölé emelkedtek. Először is a munkaórák száma 1938-hoz képest tekintélyes mértékben megnövekedett. A nem teljes időben végzett munkát nagyrészt megszüntették és túlórákat vezettek be. Másodszor, a többletmunkát viszonylag magasabban díjazták, mint a normális munkát. Ezenkívül a keresetben különdíjazások, prémiumok, bonusok is bennfoglaltatnak, amelyek éppen a háború miatt különösen emelkedtek. Harmadszor, a munkások mindíg nagyobb számban mentek át az alacsonyan fizető iparágakból a kevésbbé alacsonyan fizető iparágakba, például a textiliparból a fémiparba. Egy másik tényező ezzel szemben a keresetek csökkenéséhez járul hozzá. Ez a foglalkoztatott nők számának viszonylagos növekedése, akik pedig kevesebbet keresnek mint a férfiak[9]. Ennek a tényezőnek azonban nincsen döntő szerepe két okból: az egyik, hogy a munkásnők százalékaránya az összmunkássághoz viszonyítva — a foglalkoztatott nők számának általános növekedése ellenére — nem nagyon

[9] Az alkalmazásban lévő fiatalkorúak százalékaránya valószínűleg csökkent. Ezért itt az átlagos keresetek emelkedésének irányzata mutatkozik. Gyakorlatilag ennek az irányzatnak nincsen nagyobb jelentősége.

emelkedett. Másodszor, — és ez kevésbbé fontos — hogy a nők átlagbére valamivel jobban emelkedett, mint a férfiaké. Igen, elmondhatjuk, hogy az eltolódások, amelyek az ipari munkások nemek szerinti összetételében megfigyelhetők, olyan csekélyek, hogy 1943 januárjától elhanyagolhatók[10]. A fontos tényezők, amelyek a munkabérek fejlődését befolyásolták, a következők:

A különböző tényezők százalékos jelentősége a bérek növekedésében 1938 és 1945 között

	Növekedés a tarifabérek emelése következtében %	Növekedés az iparág változtatása miatt[11] %	Növekedés túlórák, prémiumok stb. következtében %
1940 július végéig	10,5	4	13
1941 július „	18	2	18
1942 január „	22	4	19
1942 július „	24	4	24
1943 január „	26,5	6	25
1943 július „	30	6	26
1944 január „	32	8	26
1944 július „	35,5	7	25
1945 január „	38,5	6	20
1945 július „	43	5	20

A háború első éveiben mindenekelőtt a munkaórák számának növekedése, valamint a prémiumok stb. voltak a legnagyobb befolyással a keresetek emelkedésére. 1941 júliusától 1942 júliusáig ezek a tényezők és a tarifabérek növekedése körülbelül egyforma erővel hatottak. A háború többi részében a tarifabérek emelkedése volt a legnagyobb. Különösen, amikor csökkenni kezdett az átlagos munkaidő.

Ha a bérek fejlődését a munkások életkora és neme szerint vizsgáljuk, az első világháborúval kapcsolatban ismét néhány utalással kell megelégednünk. A második világháborút illetően azonban igen kielégítő számadataink vannak.

---

[10] Az *Oxford Institute of Statistics Bulletin* (Oxfordi Statisztikai Intézet tájékoztatója) 8. kötetének számításai szerint (5. szám) a következő táblázatban megadott adatok vonatkoznak a férfiak, nők, férfi és női fiatalok átlagos százalékarányára: + 1,5; — 0,9; — 1,6; — 1,9; — 1,3; — 1,3; — 1,0; — 0,5; + 0,4; + 1,2.

[11] Az alacsonyan fizető iparágakból a kevésbbé alacsony béreket fizető iparágakba való szivárgásnak a bérekre gyakorolt százalékos növekedéséről nyujtott adatokat itt alábecsülik. A számok ugyanis kissé csökkentek, mert magukban foglalják a munkásosztály nemek szerinti összetételében történt változások hatásait. 1940 júliusában és 1945-ben ezek a tényezők fordítva érvényesülnek, úgyhogy a számok kissé túlbecsültek.

Kor és nem szerinti átlagkeresetek 1938 és 1945 között[12]

	Férfiak		21 évesnél fiatalabb fiúk		Nők		18 évesnél fiatalabb lányok		Összes munkások	
	Sh.	P.[13]	Sh.	P.	Sh.	P.	Sh.	P.	Sh.	P.
1938 október	69	0	26	1	32	6	18	6	53	3
1940 július	89	0	35	1	38	11	22	4	69	2
1941 július	99	5	41	11	43	11	25	0	75	10
1942 január	102	0	42	6	47	6	26	10	77	9
1942 július	111	5	46	2	54	2	30	3	85	2
1943 január	113	9	45	1	58	6	32	1	87	11
1943 július	121	3	47	2	62	2	33	10	93	7
1944 január	123	8	46	10	63	9	34	3	95	7
1944 július	124	4	47	4	64	3	34	11	96	8
1945 január	119	3	44	1	63	2	33	8	93	9
1945 július	121	4	45	6	63	2	35	1	96	1

Kor és nem szerinti átlagkeresetek 1938 és 1945[14] *között*
(1938 október = 100)

	Férfiak	Fiúk	Nők	Lányok	Összes munkások
1938 október	100	100	100	100	100
1940 július	129	135	120	121	130
1941 július	144	161	135	135	142
1942 január	148	163	146	145	146
1942 július	161	177	167	164	160
1943 január	165	173	180	173	165
1943 július	176	181	191	183	176
1944 január	179	180	196	185	179
1944 július	180	181	198	189	182
1945 január	173	169	194	182	176
1945 július	176	174	194	190	180

A legnagyobb béremelkedést a 18 éves és ennél idősebb nőknél tapasztalhatjuk. Ezzel szemben a férfiak bére emelkedett a legkevésbbé. Mégsem az a meglepő, hogy a felnőtt nők bére a férfiakénál jobban emelkedett, hanem sokkal inkább az, hogy a nők bére csak ilyen kis mértékben növekedett a férfiakéhoz képest. A felnőtt nők bére ugyanis 1938 októberében valamivel alacsonyabb volt a férfi munkabérek felénél, és 1945-ben csak kevéssel volt magasabb, mint a férfi munkabérek fele. A női munkabéreknek még ez a növekedése is túlzott, mivel a növekedés jelentős része nem arra vezethető vissza, hogy a nők bére ugyanabban az iparágban a férfiakéval szemben emelkedett, hanem arra, hogy a nők nagy tömegben mentek át viszonylag magasabb béreket fizető iparágakba.

[12] Lásd: A *The Ministry of Labour Gazette* folyamatosan.
[13] Shilling és penny.
[14] Lásd: A *The Ministry of Labour Gazette* folyamatosan.

Ha figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy a nők egyik iparágból a másikba mentek, akkor azt látjuk, hogy a női munkabérek a férfi munkabérekkel szemben gyakorlatilag semmit sem emelkedtek. Ez azt jelenti, hogy az iparban dolgozó nők anyagi helyzete valójában alig változott a férfiakéhoz képest. Elenyészően kevés volt azoknak a nőknek száma, akik férfimunka végzéséért ugyanazt a bért kapták, mint a férfiak.

Sokkal komolyabban esik latba, hogy minden rendelkezésünkre álló adatból azt a benyomást nyerjük, hogy az utolsó háborúban a nő viszonylagos helyzete még az első világháborúval összehasonlítva is rendkívüli mértékben romlott. Bowley adatai nyomán feltételezhetjük, hogy az első világháborúban a női munkabérek emelkedése sokkal jelentősebb volt, mint a férfiaké. Ha azoknak a foglalkozásoknak a béradatait vizsgáljuk, amelyek számára a kereskedelmi hivatalok (Trade Boards) állapítják meg a béreket, akkor azt látjuk, hogy a férfiak tarifabére 1914 júliusától 1918 júliusáig 18—33 százalékkal emelkedett, míg a nőké 33—58 százalékkal növekedett.

A nők számára kedvező tényezőként mindenesetre figyelembe kell még vennünk a férfiak és nők napi munkaórái fejlődésében mutatkozó különbséget. A férfiak munkanapja jobban emelkedett, mint a nőké:

A férfi munkaórák a női munkaórák százalékában kifejezve 1938-ban valamint 1943 és 1945 között

	Százalék
1938 október	110
1943 július	115
1944 július	115
1945 július	115

Ez két okból is a férfiak hetibérének viszonylagos emelkedéséhez vezet. Először is hosszabb ideig dolgoznak, másodsorban pedig a túlórákért magasabb órabért kapnak. Ezáltal a női munkabérek kedvezőtlenebb fényben tűnnek fel, mint ahogyan az a valóságnak megfelel. Még ha ezt a tényezőt figyelembe vesszük is, meg kell állapítanunk, hogy a nők helyzete az elmúlt háború alatt viszonylag kedvezőtlenebbül fejlődött, mint az azt megelőzőben.

Eddig csak a névleges bérekkel foglalkoztunk. Hogyan fejlődtek mármost a bérek a létfenntartási költségekhez képest? A lét-

fenntartási költségek hivatalos indexe az itt megfigyelt időszakban a következőképpen változott:

Létfenntartási költségek 1938 és 1945 között
(1938 október = 100)

	Index		Index
1938 október[15]	100	1943 július[15]	129
1940 július	121	1944 január	128
1941 július	128	1944 július	130
1942 január	129	1945 január	130
1942 július	129	1945 július	134
1943 január	128		

A létfenntartási költségek a háború első tíz hónapjában erősen emelkedtek (1939 augusztusában a létfenntartási költségek indexe pontosan ugyanannyi volt, mint 1938 októberében). Az ezt követő 12 hónapban csak nagyon kevéssé emelkedtek, azután pedig ténylegesen megszilárdultak. Ez a stabilitás, amely a háború sok évén át tart, nemcsak meglepő, hanem bizonyos tekintetben megkönnyíti a munkásosztály számára, hogy harcoljon a reálbérek csökkentése ellen. Ez a fejlődés nagyban különbözött attól a folyamattól, amelyet az első világháborúban megfigyelhettünk[16]:

Létfenntartási költségek 1914 és 1918 között

	Index
1914 július	100
1915 július	125
1916 július	145
1917 július	180
1918 július	205

A háború első éveiben a létfenntartási költségek mindkét háborúban meglehetősen egyformán alakultak. Később azonban nagy különbség mutatkozik. Bár az első világháborúban a létfenntartási költségek első évbeli emelkedésének rátája a második évben nem maradt meg, a harmadik évben mégis elérte azt és a negyedik évben a létfenntartási költségek az 1914-es szintnek több mint kétszeresére emelkedtek. 1945-ben viszont a létfenntartási költségek, mint a megelőző években is, csak mintegy egyharmaddal állottak az 1939 augusztusi színvonal fölött.

[15] Minden adatnál a hónap első napja.
[16] *Bowley*. Prices and Wages in the United Kingdom, 1914—1920. 106. old.

Mindenesetre a létfenntartási költségnek ezek az indexei nem tükrözik pontosan az árak tényleges fejlődését. A létfenntartási költségek hivatalos indexe Angliában 1914 és 1945 között semmiféle változást sem mutat a munkások által vásárolt cikkek összetételében. Mindkét háborúra vonatkozóan teljesen figyelmen kívül hagyták az azokban az árukban beállott különleges változásokat, amelyeket a munkások megvásárolhattak a háború idején.

Az a tény, hogy a hivatalos index már az első világháború alatt egyáltalában nem volt kielégítő, sokak előtt világos volt és már akkor megkíséreltek javítani rajta. Jellemző politikai és technikai területen egyaránt a munkásstatisztika helyzetére, hogy az egyedüli komoly és egyszersmind oly nevetséges kísérlet a létfenntartási költségek hivatalos indexének javítására, amely Bowley[17] professzortól ered, arra a következtetésre jutott, hogy a munkások létfenntartási költségei kevésbbé emelkedtek, mint ahogyan azt a hivatalos statisztika feltünteti. Bowley ugyanis így érvel: A háborúban a munkás sok dolgot nem tud olyan mennyiségben vásárolni, mint ahogyan azt a békeszokásokra felépített létfenntartási költségek hivatalos indexe mutatja. Ezért a háborúalatti létfenntartási költségek kiszámításánál némely más áru hozzáadásával sokkal kisebb mennyiségekből kell kiindulnunk. Bowley éppen a mennyiséget csökkentette, ezért számításai szerint a létfenntartási költségek sokkal kevésbbé emelkedtek, mint a valóságban. Ténylegesen a létfenntartási költségek sokkal jobban növekedtek, mint ahogyan azt a hivatalos index mutatja.

Annál érdekesebb tehát, hogy amikor Bowley professzor irányítása mellett az Oxfordi Statisztikai Intézet az utolsó háborúban megkíséreltе a létfenntartási költségek hivatalos indexének kijavítását, a létfenntartási költségek sokkal magasabb emelkedését állapították meg, mint a hivatalos állami index. Ez is mutatja, hogy legalább erről az oldalról megtanultak a döntő problémákhoz valamivel reálisabban hozzányúlni.

Az Oxfordi Statisztikai Intézetnek a létfenntartási költségek hivatalos indexén gyakorolt kritikája a mult háború idején a következőképpen hangzik: „A munkaügyi minisztérium létfenntartási költségekről készített indexének mindenekelőtt a következő két hibája van: egyrészt, főleg az élelmiszerárak csökkentésére, amelyek az indexben bennfoglaltatnak, szubvenciókat fizetnek, és ráadásul

[17] *Bowley*. Prices and Wages in the United Kingdom, 1914—1920. 4. fej.

éppen az olyan élelmiszereknél, amelyeknek az indexben jelentősebb szerepük van, mint a valóságban. Másrészt, magas közvetett adókat vetnek ki a dohány- és italárukra, ezeknek az index nem biztosít kellő szerepet. Ennek következtében az index nem ad pontos képet az árak általános fejlődéséről"[18].

Az intézet megkísérelte ezt a hibát kijavítani és a következőképpen hasonlítja össze a hivatalos indexet a javítottal[19]:

Létfenntartási költségek indexe 1938 és 1942 között
(1938 október = 100)

	Hivatalos	Javított
1938 október	100	100
1940 július	119	120
1941 július	127,5	136
1942 október	128	140

Ezek a számok az előbbiektől meglehetősen eltérő képet mutatnak. A létfenntartási költségek hivatalos indexe által feltüntetett megszilárdulás helyett azt látjuk, hogy 1941 júliusától az árak tovább emelkedtek és növekedésük egyáltalán nem volt jelentéktelen. Ez a javított index is mutat azonban alapvető különbséget a létfenntartási költségek fejlődése között a két háborúban. 1915 után a növekedési ráta nem mutat világosan csökkenő irányzatot, míg a mult háború idején ilyen a javított számok szerint is megmutatkozik. Ha az intézet számításait a keresetek rendelkezésünkre álló adataihoz hasonlítjuk és a későbbi évekre felhasználjuk a fogyasztási kiadások árindexét, amelyet a kormány[20] hozott nyilvánosságra, akkor a háború idejére a létfenntartási költségek következő indexét nyerjük:

Létfenntartási költségek 1938 és 1945 között
(1938 október = 100)

	Index			Index	
	Hivatalos	Javított		Hivatalos	Javított
1938 október	100	100	1943 július	129	150
1940 július	119	120	1944 január	128	150
1941 július	128	136	1944 július	130	153
1942 január	129	138	1945 január	130	153
1942 július	129	143	1945 július	134	158
1943 január	128	145			

[18] Oxford Institute of Statistics Bulletin. 4. köt. 17. szám.
[19] Ugyanott.
[20] Lásd: An Analysis of the Sources of War Finance and Estimates of the National Income and Expenditure. (A háborús költségek forrásainak elemzése és a nemzeti jövedelem és kiadás becslése.) Évenként jelenik meg.

Ha mármost a tényleges keresetet a létfenntartási költségek javított indexével összehasonlítjuk, a következő eredményhez jutunk:

Bérek, létfenntartási költségek és reálbérek 1938 és 1945 között (1938 október = 100)

	Névleges bérek	Létfenntartási költségek	Reálbérek
1938 október	100	100	100
1940 július	130	120	108
1941 július	142	136	104
1942 január	146	138	106
1942 július	160	143	112
1943 január	165	145	114
1943 július	176	150	117
1944 január	179	150	119
1944 július	182	153	119
1945 január	176	153	115
1945 július	180	158	114

A táblázatból azt a benyomást nyerjük, hogy a reálbérek egészben véve elég figyelemreméltó emelkedést értek el a háború idején. Emelkedésük csúcspontján körülbelül egyötöddel voltak magasabbak, mint a háború előtt. Ennél a táblázatnál azonban egy tényezőt figyelmen kívül hagytunk, ez pedig az egyenes adók rendkívüli növekedése. Általában el szokták hanyagolni ezt a tényezőt, különösen akkor, ha növekvő szerepet játszik. Ami a háborúelőtti időt illeti, feltételezhetjük, hogy az egyenes adók a munkásság túlnyomó többségét egyáltalán nem érintették. Az Oxfordi Statisztikai Intézet a háború első éveiben, 1940-ben 3 százalékra és 1941-ben 7 százalékra becsüli azokat a levonásokat, amelyeket az egyenes adók jelentenek[21].

Ha felhasználjuk azokat a számokat, amelyeket az Oxfordi Statisztikai Intézet a társadalombiztosítási járulékokra és adókra eső levonások teljes százalékarányáról nyujt[22], akkor a következő levonásokat nyerjük a háborúelőttihez képest többletadóknál és társadalombiztosítási járulékoknál[23]:

1940	2%	1943	9%
1941	6%	1944[24]	10%
1942	8%	1945[24]	10%

[21] Oxford Institute of Statistics Bulletin 4. köt. 17. szám.

[22] Ugyanott, 6. köt. 10. szám.

[23] A százalékarány erősen ingadozik év közben, például az új adók bevezetése előtt és után. Sokkal magasabb a tanult, nőtlen munkásoknál, mint a tanulatlan, többgyermekes, nős munkások esetében. Itt átlagszámokat közlünk.

[24] Az én becslésem.

Ha ezeket a levonásokat a fenti bérszámokra alkalmazzuk, akkor a reálbérek következő fejlődését tapasztaljuk:

A foglalkoztatott munkások nettó reálbérei 1938 és 1945 között (1938 október = 100)

	Nettó reálbérek		Nettó reálbérek
1938 október	100	1943 július	106
1940 július	106	1944 január	107
1941 július	98	1944 július	107
1942 január	99	1945 január	104
1942 július	103	1945 július	103
1943 január	104		

Ezek a számok már egészen másképp hatnak, mint az előbbiek. Arra utalnak, hogy a reálbérek részben észrevehetően ingadoztak és 1941-ben mintegy 2 százalékkal az 1938-as színvonal alatt álltak. A többi évben azonban 3—7 százalékkal e színvonal fölé emelkedtek. De még ezek a számok is túlságosan magasak — csak azt nem tudja senki, milyen mértékben. Az intézet egész sor becslést készített azzal kapcsolatban, hogy mennyire emelkedtek a létfenntartási költségek az áruhiány és jegyrendszer miatt olyan árukkal kapcsolatban, amelyeket valahogy pótolni kellett. Nem hiszem azonban, hogy ezek a becslések sokat érnek. Ezért teljesen lehetetlen a reálbérszámításokat a valósághoz közelebb hozni. Mindemellett azonban feltétlenül szükséges megemlíteni ezt a tényt, azaz a jegyrendszer és a hiány következményeit, különösen a lakáshiányét[25]. Fontos ez azért, hogy rámutathassunk: a reálbérek a háború idején elmaradtak a békeévek bérei mögött.

Bár a ténylegesen kifizetett reálbéreket nem tudjuk kiszámítani és meg kell elégednünk azzal a megállapítással, hogy a statisztikailag felmérhetetlen tényezők figyelembevételével a reálbérek valamivel az 1938-as színvonal alatt voltak, az adott tények mégis fontosak, ha ezeket összehasonlítjuk az első világháború alatti fejlődéssel. A következő táblázat mutat rá erre[26]:

[25] A lakbéreket nem emelték fel hivatalosan és ezért nem változtak a létfenntartási költségek hivatalos indexében sem. A tényleges lakbérek azonban, amelyeket a munkásoknak fizetni kellett, emelkedtek. Különösen jelentős volt ez a bombázott városokban és ott, ahol a lakosság száma a fegyverkezési ipar növekedése miatt erősen emelkedett. Azt is figyelembe kell venni, hogy a hivatalos index nem a bútorozott szobák bérét adja; ezeket nem vetették alá semmiféle árellenőrzésnek.

[26] *Bowley*. Prices and Wages in the United Kingdom, 1914—1920. 106. old.

Bérek és létfenntartási költségek 1914 és 1918 között

	Tarifabérek	Létfenntartási költségek
1914 július	100	100
1915 július	105—110	125
1916 július	115—120	145
1917 július	135—140	180
1918 július	175—180	205

Teljesen helyes az a megállapítás, hogy a bérindex tarifabérindex, és nem a valódi keresetet mutatja, amely bizonyára többet emelkedett, mint a tarifabérek. Hasonlókép helyes az a megállapítás is, hogy a létfenntartási költségek indexe hivatalos index és ezért teljesen elégtelen mértékben fejezi ki a létfenntartási költségek emelkedését. Sajnálatraméltó, hogy a valóságos keresetekre nézve nincsenek számadataink és hogy jobb számadatokat az első világháború létfenntartási költségeinek fejlődéséről nem ismerünk. Ezek a számok mégis elégségesek ahhoz, hogy megmutassák: az első világháborúban a reálbérek jobban csökkentek, mint a második világháború idején. A reáltarifabérek a második világháborúban az elsőhöz képest emelkedtek, ha mindkét háború hivatalos tarifabéreit és létfenntartási költségeit vesszük alapul[27].

Még a következő fontos kérdést kell megválaszolnunk: hogyan viszonyulnak a bérek a létfenntartási költségek tényleges minimumához? A bérek lesüllyedhetnek egy olyan szintről, amely meglehetősen tűrhető életszínvonalat tesz lehetővé, de lesüllyedhetnek egy olyan szintről is, amely jelentősen az előbbi alatt áll.

A Labour Research Department statisztikai csoportja igen érdekes kísérletet végzett a létfenntartási költségek minimumának kiszámítására[28]. Célja az volt, hogy bemutassa azt a bérösszeget, amely a munkaerő minimális fenntartására szükséges, mint ahogyan ezt B. Seebohm Rowntree[29] megfogalmazza. A Labour Research Department 1942 áprilisára heti 100 shillingben állapítja meg egy háromgyermekes család számára ezt a minimumot. Helyesen nevezi ezt a minimumot a Labour Research Department a legalacsonyabb minimumnak. Ha ehhez a minimumhoz hozzászámítjuk a létfenntartási költségeknek 1942 áprilisa és 1945 januárja

---

[27] Ebben az esetben megengedhetőnek látjuk, hogy a tarifa fejlődéséből a keresetek fejlődésére következtessünk.

[28] Lásd: Wages in 1942, Facts and Figures for Trade Unionists. (Bérek 1942-ben, tények és számok szakszervezeti tagok számára.)

[29] *Rowntree.* The Human Needs of Labour.

közti emelkedését, akkor 110 shillinges minimumot nyerünk. Ha ezzel a minimummal összehasonlítjuk a különféle iparágakra megállapított béreket, amelyek a *The Ministry of Labour Gazette*-ben jelentek meg, akkor azt látjuk, hogy a következő iparágakban olyan béreket fizetnek, amelyek háromgyermekes család eltartására elegendők:

Vegyiipar
Állami tulajdonban levő gyárak
Fémipar és hajógyártás
Papír- és nyomdaipar stb.
Közlekedés, raktárak stb. (kivéve a vasutakat)

A következő iparágakban a felnőtt férfimunkások bére a létminimum 80—99 százaléka volt:

Téglagyárak, edény- és üveggyárak
Építőipar
Ruházati ipar
Élelmiszer-, ital- és dohányipar
Bőr- és szőrmeipar
Bányászat[30]
Elektromos, gáz- és vízművek
Textilipar
Fémipar (vasipart kivéve)
Fafeldolgozó ipar

A mezőgazdaságban[31] a bérek a minimumnak még 80 százalékát sem érték el.

A bérek csak két nagy iparágban érték el vagy lépték túl a minimumot. Ez nem jelenti azt, hogy csak azok a munkások élhettek a létminimum színvonalán vagy azon felül, akik ezekben az iparágakban dolgoztak. Elsősorban ugyanis sok munkás van, akinek nincsen családja. Hasonlóképpen van család, ahol a gyermekek száma háromnál kevesebb. Az ilyenek számára a minimum természetesen alacsonyabb. Másodszor, sok munkáscsaládban nemcsak a férfi, hanem a nő is dolgozik. Másrészt ez még nem jelenti azt, hogy ezekben az iparágakban biztosítva van minden munkás minimális megélhetése. Igen sok az olyan munkás ugyanis, akinek háromnál több gyermeke, vagy eltartott családtagja van. A fenti adatok méghozzá különféle iparágak átlagbérein alapulnak. A közlekedésnél például megállapíthatjuk: összes ágazatai közül csak kettő érte el 1945 januárjában a minimumot. A munkások többsége ebben az iparágban a minimumnál kevesebbet keresett. Másrészt azokban

[30] Nem a fent megnevezett forrásból.
[31] A minisztérium áttekintésében nincs benne.

az iparágakban, amelyek átlagosan a minimumnál kevesebbet fizetnek, vannak olyan ágazatok, amelyekben magasabb a fizetés.

Egészben véve elmondhatjuk, hogy a munkások nagy többségének e létminimumnál alacsonyabb szinten kellett élnie akkor, ha csak a férfi dolgozott és a család legalább négy eltartottat foglalt magában. Hozzá kell tennünk, ha minden tényezőt figyelembe veszünk, hogy még az asszony munkája esetében sem érte el a család a minimális életszínvonalat. Ez annyit jelent, hogy a munkásosztály a háború idején nem volt abban a helyzetben, hogy munkaerejét és önmagát kielégítően újratermelhette volna.

Mindeddig azonban még nem vettük figyelembe azt a tényt, hogy a munkások egy része az ínségtől való félelem miatt, vagy áruhiány következtében, vagy éppen a fasizmus elleni háború támogatására bérének egy részét megtakarította. Bár lehetetlen a munkásosztály tényleges fogyasztásáról pontos számadatokat adni, mégis érdekes lesz tanulmányozni a következő hivatalos adatokat, amelyek az összlakosság fogyasztásáról szólnak[32]. A fogyasztás mutatószámai a következőképpen fejlődtek:

Fogyasztás 1939 és 1944 között
(1938 = 100)

Csoportok	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Élelmiszer	101	85	78	82	78	83
Ital és dohány	104	101	111	110	110	111
Lakbér	103	103	102	101	101	101
Fűtés és világítás	101	103	103	101	95	95
Ruházat	100	83	62	61	55	62
Egyéb kiadások	97	79	70	64	62	63
Fogyasztás összesen	100	88	81	80	77	80

Ezekből a számokból kiviláglik, hogy a fogyasztás a háború idején igen jelentős mértékben csökkent. Ez egyébként a tanult munkásoknál sokkal inkább így volt, mint a tanulatlanoknál. Hasonlóképpen az 1938-ban foglalkoztatottaknál inkább csökkent, mint azoknál, akik 1938-ban munka nélkül voltak. Sőt, az utóbbi csoportnál kétségtelenül a fogyasztás figyelemreméltó növekedését tapasztaljuk. A fogyasztás különösen azoknál csökkent, akik a háború alatt is ugyanazt a nyugdíjat vagy segélyt élvezték, vagy

[32] Lásd: White Paper on Sources of War Finance. (Fehér könyv a háborús költségek forrásairól.)

csak kevéssel többet, mint a háború előtt. Ez volt a helyzet például azoknál, akik öregségi vagy balesetbiztosítási segélyben részesültek. Kétséges, hogy olyan nagy mértékben esett-e a ruházati cikkek fogyasztása a munkásság körében, mint ahogyan azt a fenti számok az egész lakosságra nézve mutatják. A ruházati jegyek ugyanis kétségtelenül erősebben korlátozták a gazdagok, mint a szegények fogyasztását. A fenti táblázat nem veszi figyelembe, hogy egész sor áru minősége gyengült, és hogy ezáltal az életszínvonal gyakorlatilag erősebben hanyatlott, mint ahogy azt a fenti számok mutatják.

Mindezeket összefoglalva, megállapíthatjuk, hogy a háború alatt általában véve csökkent a munkásság életszínvonala. Az egyedüli munkások, akik a háború idején jobban éltek, mint azelőtt, azok, akik munkanélküliek voltak a háború előtt és a háború alatt munkához jutottak. Hasonló az eset a munkások egész soránál, akiknek családjában addig csak a férfi, most azonban már az asszony is dolgozott. Ezeknek a száma összesen háromnégymillió. Elmondhatjuk továbbá, hogy a munkások életszínvonala az elmúlt háborúban kevésbbé csökkent, mint az azt megelőzőben. Itt azonban figyelembe kell vennünk azt is, hogy a kisebb csökkenés az elmúlt háborúban egy, már magában véve alacsonyabb életszínvonalból indult ki, mint az 1914-es csökkenés. Természetesen éppen ezért a kisebb csökkenés is sokkal erősebben érintette a munkásokat, mint az elmúlt háború alatti nagyobb hanyatlás.

A háborúban a legsúlyosabb problémák egyike a munkaerő elosztása a hadseregben, a fegyvergyártó és fogyasztási cikkeket előállító iparokban. Az angol uralkodó osztály már az első világháborúban szükségesnek látta, hogy kényszerintézkedéseket foganatosítson. Az első ezek közül az úgynevezett Munitions of War Act (hadianyagtörvény) volt 1915 júliusában. A második világháborúban az első ilyen intézkedések már a háború elején megtörténtek és 1940 júniusában, tehát kilenc hónappal a háború kitörése után már megtették a munkaerőszabályozásra vonatkozó valamennyi fontos intézkedést. Az 1939-es és 1940-es szabályozás, amely szerint megszűnt az egyik üzemből a másikba való átlépés lehetősége, nemcsak a munkások szabadságát érintette, de azt a jogot is megvonták a munkástól, hogy tetszése szerinti üzemben kezdje meg a munkát. Ez azt jelenti, hogy a munkást minden lehető munkára felhasználhatták.

A következőkben vizsgáljuk meg, hogyan változott a munkásság összetétele a két háborúban[33].

Anglia 1939-ben kezdte meg a háborút, körülbelül 16 millió munkással és tisztviselővel rendelkezett ekkor, ezeknek nagy részét teljes mértékben foglalkoztatták, de nem mind tudott dolgozni:

Munkanélküli a háború előtt	1 500 000
Beteg a háború előtt	500 000
Sztrájkban	37 000
Nem dolgozott	2 037 000

További tartalékok mozgósítása nélkül is természetesen sokkal nagyobb volt a fenti adatoknál azok száma, akiket hadimunkára igénybe lehetett venni, mivel parasztok, vállalkozók stb. még mind idetartoztak. A brit háborús erőfeszítésekről szóló „Fehér könyv"[34] adatai szerint 1939 közepe táján 13,1 millió 14 és 64 év közötti férfit, 4,8 millió 14 és 59 év közötti nőt, valamint 1,5 millió házimunkát végző embert foglalkoztattak a katonai haderőn és a hivatásos polgári védelmi szervek kötelékén kívül. Tehát a férfilakosságot gyakorlatilag „teljesen mozgósították", míg a nők 14 és 59 év közötti korosztályait csak mintegy harmad részében foglalkoztatták; igaz, hogy a másik kétharmad jelentékeny részét erősen igénybe vette a házimunka.

A háborúban szükséges új munkaerők fő tartalékát a nők alkották; a már foglalkoztatottak új elosztása — ez volt a háborúban sürgősen szükséges új munkaerők másik jelentős forrása; a harmadikat pedig a fiatalok és idősebbek fokozott bevonása jelentette. Végül ezzel kapcsolatban még meg kell említenünk a munkanap meghosszabbítását.

Az igénybevett munkaerő mennyiségét tehát alaposan ki lehetett bővíteni intenzív és extenzív módszerekkel. Ide kell számítani természetesen azt az erkölcsi tényezőt is, hogy a Szovjet-

---

[33] Az 1914—18-as háború alatti fejlődésre, a hivatalos közlemények mellett, amilyen a *The Board of Trade Journal* (A kereskedelmi minisztérium lapja), különösen 1919 március 6-i száma, és az „Abstract of Labour Statistics of the United Kingdom, lásd: *Humbert Wolfe.* Labour Supply and Regulation. (Munkaerőellátás és szabályozás.) Carnegie Endowment for International Peace, Economic and Social History of the World War. British Series. Oxford 1923.

[34] White Paper on Statistics Relating to the War Effort of the United Kingdom. (Fehér könyv az Egyesült Királyság háborús erőfeszítéseire vonatkozó statisztikákról.)

unió volt a fasizmus elleni harc vezető ereje. Ennek rendkívül nagy jelentősége volt.

Vizsgáljuk meg tehát, milyen eredménnyel járt az új munkaerők toborzása. A munkanélküliek felszívódása eleinte igen lassan ment, mégpedig elsősorban az angol monopoltőke „szerencsétlen" helyzete miatt. Az a tény ugyanis, hogy a Szovjetuniónak sikerült meggátolnia a monopoltőkének a haladó erők elleni keresztes-hadjáratát, fékezte az angol finánctőke erejét és a hadviselés minden területén éreztette hatását. 1939-ben összesen mintegy 1,5 millió munkanélküli volt, ha idesoroljuk a nem nyilvántartottakat is; 1940 decemberében számuk még mindig több mint ¾ millió volt. A munkanélküliség csupán 1941 második felében érte el a háborús erőfeszítéseknek megfelelő színvonalat; így 1941 végén valamivel a 200 000 fő felett volt, míg egy évvel később számuk mintegy 100 000. Az első világháborúban sokkal gyorsabb volt a munkanélküliek munkábaállításának folyamata. Akkor azonban a világ újrafelosztásáért és a finánctőkés versenytársak megsemmisítéséért folyt a küzdelem. E célért az angol fináncoligarchia érdemesnek tartotta fenntartás nélkül harcolni. 1914 júliusában kereken 3,5 százalék volt munkanélküli, míg 1939 augusztusában körülbelül 8,5 százalék; 1915 második felében csaknem pontosan a háborúelőtti időszak egynegyedére, 1 százalék alá süllyed a munkanélküliek százalékaránya, míg az 1940-es év végére csak a felével csökken. 1916-ban a munkanélküliség újból mintegy 50 százalékkal csökkent, ez tehát ½ százalék munkanélkülit jelent az év második felében. További csökkenés nem következett, s aligha következhetett volna. A második világháborúban viszont még 1941-ben is oly nagy volt a munkanélküliek tartalékserege, hogy lehetőség nyílt számuk további csökkentésére 1942-ben, sőt 1943-ban is.

Mindkét világháborúban jelentősen emelkedett a foglalkoztatott nők száma. Wolfe[35] becslése szerint 1914 és 1918 között körülbelül 1,5 millió nőt állítottak újonnan munkába, ez az adat azonban nem öleli fel az összes foglalkozásokat és a gazdasági életnek minden ágát. Valószínűleg valamivel alacsonyabb az újonnan munkába állított nők száma, mivel a háztartásban alkalmazottak egy része az ipar területén helyezkedett el, ezt pedig Wolfe nem veszi tekintetbe. Azt mondhatnók talán, hogy az összes foglal-

[35] *Wolfe.* Labour Supply and Regulation. 77. old.

koztatott nők száma az első világháborúban 5 millióról 6,3 millióra emelkedett[36]. Ehhez járul még a hadsereg kötelékében dolgozó 100 000 nő is.

Mennyivel magasabb a női foglalkoztatottak száma a második világháború vége felé, mint 1939-ben[37]?

A hivatalos statisztikák[38] szerint 1939 és 1944 között Angliában az összes foglalkoztatott nők száma a következő:

Az Angliában foglalkoztatott 14—59 éves nők száma 1939 és 1945 között
(Polgári alkalmazottak és katonai szolgálatban lévők száma az év közepén millióban)

1939	4,8	1943	7,2
1941	6,0	1944	7,1
1942	6,9	1945[39]	6,8

Ezek a statisztikai adatok azt a benyomást keltik, hogy 1943-ban mintegy 2,5 millió nővel foglalkoztattak többet, mint 1939-ben. A hivatalos statisztikák azonban nem tekintik dolgozóknak a háztartási munkát végző nőket. Így ez a szám túl magasnak látszik, mivel a házimunkát végzők jelentős része az ipar vagy a hadsereg szolgálatában állott. Ténylegesen valószínűleg 2 milliónál kevesebb új női munkaerőt foglalkoztattak. A női munka mozgósítására irányuló jelentős koncentráció ellenére, az utolsó világháborúban az újonnan munkába állított nők száma tehát nem volt sokkal nagyobb, mint az első világháborúban. Az 1944-ben és 1945-ben alkalmazott nők száma alig 1 millióval több az 1918. évinél.

Érdekes összehasonlítani az alkalmazott nők százalékarányát a két világháborúban. Kezdjük a kifejezetten hadiipari ágazatokkal. A háborús erőfeszítésről szóló hivatalos kiadvány, amelyet

[36] Lásd még: *D. M. Barton.* The Course of Women's Wages. (A nők munkabérének alakulása.) Journal of the Royal Statistical Society. 1919 július.

[37] Ha összehasonlítjuk a helyzetet az első és második világháborúban, azt látjuk, hogy a lakosság megváltozott korösszetétele nem sokat nyom a latban.

[38] An Analysis of the Sources of War Finance and Estimates of the National Income and Expenditure. — The Ministry of Labour Gazette. 1945 augusztus.

[39] Május.

már idéztünk, a következő adatokat közli a fém- és vegyi iparban foglalkoztatott munkaerőkről[40]:

A hadiiparban dolgozó férfiak és nők száma 1939-ben, 1941-ben, 1944-ben és 1945-ben

Év (június)	Férfiak	Nők millióban	Nők százalékban
1939	2,6	0,5	16
1941	3,1	1,1	26
1944	3,2	1,8	37
1945[41]	3,0	1,5	34

A háború folyamán kétszeresénél többel emelkedett a hadiiparban dolgozó nők százalékaránya és elérte az összes foglalkoztatottak több mint egyharmadát. Wolfe tanulmányaiból[42] származnak a következő hozzávetőleges, összehasonlítható adatok:

A hadiiparban dolgozó nők százalékaránya 1914-ben, 1918-ban, 1939-ben és 1944-ben

	Százalék		Százalék
1914	11	1918	41
1939	16	1944	37

Nemcsak a nők részvételének százalékos emelkedése, de a foglalkoztatott nők abszolút százalékaránya is magasabb volt az első világháborúban, mint a másodikban, ha összehasonlítjuk az 1918-as és 1944-es éveket. Másszóval: az első világháború folyamán viszonylag több nőt sikerült a hadiipar szolgálatába állítani, mint a másodikban. Nem mintha a nők a második világháborúban kevésbbé lettek volna hajlandók a hadiiparban dolgozni, csakhogy e háborúban több férfi munkaerőt tartottak vissza e célra, mint az előbbiben.

A polgári foglalkozású munkások és alkalmazottak összlétszáma az 1914—18-as háborúban jelentős mértékben csökkent.

---

[40] Fémipar, gépgyártóipar, autó-, repülőgépipar és más közlekedési eszközöket előállító iparágak, hajóépítő- és javítóipar, fémáruipar, vegyi ipar, lőszeripar, olajipar.

[41] Május.

[42] *Wolfe*. Labour Supply and Regulation. 73, 77. old. Lásd még: The Board of Trade Journal. 1919 március 6. A fémipart, a vegyi ipart és az állami üzemeket (lőszergyárak stb.) hasonlítottuk össze. Ez az osztályozás körülbelül megfelel az 1939—1945-ösnek.

Wolfe[43] adatai a foglalkoztatott férfiak számának csökkenéséről az első háborús évben, 1914/15-ben, a következők:

A férfi munkaerő csökkenése az első világháború első évében

	Százalék		Százalék
Gyapjúipar	12,5	Fémipar (a vas- és acélipart kivéve)	20,8
Könnyű fegyverek	16,0	Szénbányászat	21,8
Hajóépítőipar	16,5	Kerékpár stb.	22,3
Vas- és acélipar	18,8	Villamossági ipar	23,7
Gépgyártóipar	19,5	Vegyi ipar (beleértve a lőszeripart is)	23,8
Drótipar	19,7		

A következő évek folyamán sikerült kiegyenlíteni a munkaerőveszteség egy részét. De a munkásösszlétszám 1916-ban tovább csökkent, 1917-ben némi emelkedést mutatott, majd 1918-ban újból visszaesett. A következő számadatok azt mutatják, hogy mennyivel csökkent a munkaerők száma 1914 júliusához képest:

1915 július	819 000	1917 július	842 000
1916 július	889 000	1918 július	871 000

A fontos iparágakban foglalkoztatott összes munkaerők száma 1914 júliusában 13 886 000, míg 1918 júliusában 13 015 000.

Az elmult háborúban a helyzet e tekintetben némileg változott. A kormány, okulva az előző háború tapasztalataiból, ügyelt arra, hogy a férfi munkaerő túlságosan nagy elvonása ne akadályozza a termelést. A foglalkoztatottság alakulása a hivatalos statisztika szerint a következő:

Összes foglalkoztatottság 1913 és 1918, valamint 1939 és 1945 között

(1913 = 100[44])		*(1938 = 100[45])*	
Évközép	Index	Évközép	Index
		1939	103[46]
1914	100	1940	97
1915	94	1941	100
1916	94	1942	101
1917	94	1943	99
1918	94	1944	96
		1945	94

[43] *Wolfe.* Labour Supply and Regulation. 14. old.

[44] A *The Board of Trade Journal* 1919 március 6-i számának adatai alapján számoltam ki. 1913-hoz lásd: *Bowley.* Wages and Income in the United Kingdom since 1860. 76. old.

[45] Lásd: White Paper on Statistics Relating to the War Effort of the United Kingdom. — The Ministry of Labour Gazette. 1945 augusztus. Az 1945-ös adat májusra vonatkozik, az 1940-es adat saját becslésem.

[46] Lásd: The Ministry of Labour Gazette. 1940 január. Az adat a január és augusztus közötti időszakra vonatkozik.

Látjuk tehát, hogy a foglalkoztatottak száma az 1940. évi átmeneti visszaesés után ismét a háborúelőtti színvonalra emelkedett. Valamivel komolyabb csökkenés csak 1944-ben, a második front megnyitásával következett be, valamint azzal a felismeréssel, hogy a Vörös Hadsereg nagy győzelmek sorozatában már megverte a német fasiszták haderejét.

Az alábbi táblázat a nők és férfiak mozgósításának általános áttekintését adja. Magában foglalja a hadsereg tagjait is; viszont megfelelő adatok híján nem terjed ki azokra, akik házimunkát végeznek:

A foglalkoztatottak száma az év közepe körül, a katonaságot és a polgári védelmet[47] is beleértve, 1938 és 1945 között (millióban)

Csoportok	1938	1939	1941	1942	1943	1944	1945
Férfiak 14 és 64 év között	13,2	13,6	15,1	15,1	15,0	14,9	14,8
Nők 14 és 59 év között	4,6	4,8	6,0	6,9	7,2	7,1	6,8
Összesen...	17,8	18,4	21,1	22,0	22,2	22,0	21,6

Összesen 1,5 millió férfira és — ha a házimunkából a hadseregbe és iparba való átözönlést is tekintetbe vesszük — 2 milliónál kevesebb nőre terjedt ki a pótlólagos mozgósítás.

Egészben véve megállapíthatjuk, hogy a második világháborúban 1941 óta, amióta a német fasizmus megtámadta a Szovjetuniót, a tömegek nyomására erőteljesebben folyt a munkaerőmozgósítás, mint az elsőben.

A második világháborút megelőzően nagyrészt nyolc óra volt a napi munkaidő, a 16 éven aluliak munkahetét pedig 44 órában szabta meg a gyári törvényhozás. Az 1914—18-as háború előtt hosszabb volt a munkanap; a munkások többsége legalább napi kilenc órát dolgozott. Alig kezdődött meg a háború, a napi és heti munkaidő meghosszabbodott, 1914-ben éppúgy, mint 1939-ben. 1940-ben sok gyár, de különösen a hadianyaggyártó üzemek az 1915. évihez hasonló hosszúságú munkanappal dolgoztak. Sok hadiüzem napi 12 és annál is több órát dolgozott 1940 második felében. Ugyanakkor mindkét háborúban az üzemek jelentékeny

[47] An Analysis of the Sources of War Finance and Estimates of the National Income and Expenditure. — The Ministry of Labour Gazette. 1945 augusztus.

része a munkanapon túl a munkahetet is meghosszabbította. Az üzemek egész sorában hét napból állott a munkahét.

Igen, a munkaórák száma gyorsan nőtt. Annyira, hogy bizonyos idő mulva, 1941-ben, a kormánynak be kellett avatkoznia, annál is inkább, mert a balesetek arányszáma és az egészségügyi viszonyok rosszabbodása már a munkateljesítmény rovására ment. 1941 szeptemberében a gyárak főfelügyelője ezt írja az 1940-ről szóló jelentés bevezetésében: „Az 1940-es év tapasztalatai azt bizonyítják, hogy széles körben elfelejtették vagy nem méltatták kellő figyelemre a mult háború néhány értékes tanulságát; az 1940-es év jó tanácsokkal látott el bennünket a jövőre vonatkozóan. Itt különösen arra a tanulságra gondolok, hogy túlságosan hosszú munkaidő alacsonyabb termelést eredményez; viszont jelentékeny mértékben nő a termelés, ha elegendő a pihenő és szünnap"[48].

Vessük össze e magyarázatot az első világháború idején nagy számban megjelent hivatalos nyilatkozatokkal arról, hogy munkaidő és munkateljesítmény egymástól függetlenek. Azonnal látjuk, hogy az olvasót ma már nem tartják olyan ostobának, mint azelőtt[49].

A munkaórák száma — attól függetlenül, hogy elismerték-e a túl hosszú munkaidő kihatását a termelékenységre, vagy sem — mindkét háború harmadik évében csökkenni kezdett, 1917-ben éppúgy, mint 1942-ben. Természetesen mindenekelőtt azokban a gyárakban, ahol bevezették a 12 órás munkanapot, illetve a hétnapos munkahetet. A gyárak főfelügyelője 1942. évi jelentésében már megállapíthatja: „A felügyelők jelentése szerint a legutóbbi évben nem csupán a nők és ifjak, de a felnőtt férfiak heti munkaidejének lerövidítése is általános irányzattá vált, bár az utóbbiak munkaidejére nem vonatkozik a gyári törvényhozás."

---

[48] Annual Report of the Chief Inspector of Factories for the year 1940. (A gyárak főfelügyelőjének évi jelentése az 1940-es évre.)

[49] A gyárak főfelügyelőjének 1947. évi jelentésében olvashatjuk: „Az év folyamán kevés tapasztalatot nyertünk arra vonatkozóan, hogy a túlórázás mennyiben befolyásolta a termelést. Alapos és hosszabb tanulmányozás nélkül nehéz a két tényező összefüggését meghatározni. Felügyelőink ezt a feladatot nem tudták elvégezni. A beérkezett jelentések számos ellentmondást tartalmaznak." És két évvel később még mindíg ezt mondja a gyárak főfelügyelőjének jelentése: „A jelentések azt bizonyítják, hogy a rövidebb munkaidőnek a termelésre gyakorolt hatásáról rendkívül különbözőek a tapasztalatok." (A munkaidőre vonatkozó megjegyzések a gyárak főfelügyelőjének 1949. évi jelentésében.)

Ez a folyamat már 1941 második felében kezdődött és az 1942-es év egész folyamán tartott; kisebb mértékben még 1943-ban is megfigyelhetjük. Az utóbbi magyarázata az, hogy 1942-ben már jelentősen csökkentették a túlórák számát. A gyárak főfelügyelője 1941. évi jelentésében így ír az ifjú- és női munkásokról: „10 000 gyárat feljogosítottak arra, hogy szükség esetén nőket és 16 éven felüli ifjakat nappali és éjjeli műszakon vagy heti 48 óránál hosszabb ideig foglalkoztasson. E gyárak jelentései azt mutatták, hogy az esetek csaknem felénél a bevallott óraszám 55 és 60 között volt. Ez a százalékarány azóta javult." A következő, 1942. évi jelentés beszámol a munkaidő további csökkenéséről és arról, hogy az ifjaknak és nőknek több mint 70 százaléka, akikre a törvény hatálytalanítása vonatkozott, 55 vagy kevesebb órát dolgozott.

A munkanap megrövidítése a rendkívül hosszú munkaidővel dolgozó gyárakban nem jelenti feltétlenül, hogy a munkanap átlagban csökkent. Lehetséges például, hogy sokkal nagyobb azon munkások száma, akiknek munkahete mondjuk 48 óráról 54 órára emelkedik, mint azoké, akiknek 60-ról 54 órára csökken. Ebben az esetben az összmunkaidő átlaga növekedhetett annak ellenére, hogy megrövidült azoknak a munkaideje, akik eddig a legtöbb napi munkaórában dolgoztak. A munkaidő hosszúságáról az elmúlt háborúban, sajnos, csak 1943-tól kezdve rendelkezünk megbízható általános adatokkal:

Átlagos heti munkaidő[50]

	Óra
1938 október	46,5
1943 július	50,0
1944 január	49,2
1944 július	48,6
1945 január	47,0
1945 július	47,4

Végezetül megállapíthatjuk: a munkanap hosszúsága sok hadianyaggyárban 1940 második és 1941 első felében valószínűleg teljesen azonos az 1915.-és 1916. évivel (igaz, hogy jelentékenyen rövidebb a nem hadianyagot gyártó üzemekben, mint az első világháborúban). 1942-től 1945-ig viszont még a hadianyaggyárakban is rövidebb volt a munkanap, mint 1917-ben és 1918-ban.

[50] A *The Ministry of Labour Gazette* folyamatosan.

Adataink a munka termelékenységének alakulásáról igen gyérek. Csak néhány számadat áll rendelkezésünkre — nagyrészt a Select Committee on National Expenditure (a nemzeti kiadások parlamenti bizottsága) jelentéseiből. Ezek a munkateljesítmény csökkenéséről tanúskodnak. De ez a folyamat nem volt állandó jellegű. Franciaország veresége után, amely megmutatta az angol monopoltőkének, hogy tétovázó háborús politikája halálos veszedelmet jelent számára, s arra kényszerítette, hogy erélyesebb hadvezetést folytasson a német fasizmus ellen, a munkateljesítmény emelkedett. A szovjet szakszervezeti küldöttség 1942 januári látogatása után feltűnő a termelékenység emelkedése, mely a szövetséges csapatok afrikai partraszállásakor, valamint a szicíliai támadás idején, de főképpen a második front megnyitása utáni hetekben kapott új lendületre. Egészében tekintve azonban a termelékenység a hat háborús év alatt csökkenő irányzatot mutat. Ez egész sor okra is visszavezethető: mindenekelőtt sok olyan munkás került az üzemekbe, akiket csak kevéssé tanítottak be vagy egyáltalán nem, és olyan munkát végeztek, amelyhez hiányzott szakképzettségük. Ugyanakkor a munkanap meghosszabbítása és igen sok esetben a hiányos táplálkozás is károsan hatott a termelékenységre. Végül jelentős szerepe volt az elégedetlenségnek, amely a háború vezetésével és a kormány belpolitikájával kapcsolatban megnyilvánult.

Az egyik iparágra — a szénbányászatra — vonatkozóan viszonylag megbízható adatokkal rendelkezünk[51]:

A szénbányászat termelékenysége. 1913 és 1918, valamint 1938 és 1944 között

A munkások heti munkateljesítménye			A munkások heti munkateljesítménye		
	Tonna	1913 = 100		Tonna	1938 = 100
1913[52]	5,02	100	1938	5,65	100
1915	5,21	104	1939	5,87	104
1916	5,03	100	1940	5,80	103
1917	4,79	95	1941	5,75	102
1918	4,45	89	1942	5,61	99
			1943[53]	5,27	93
			1944	4,96	88

[51] Lásd: „Hansard". 1943 július 22. és The Ministry of Fuel and Power. Statistical Digest, 1944.

[52] 1914-re vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk.

[53] Az 1943 utáni adatokat nem lehet pontosan összehasonlítani az

A termelékenység az első világháború kezdetén nem csökkent, sőt inkább emelkedett. Annál gyorsabban csökkent a termelékenység a háború folyamán. E visszaesésnek sok oka van: az egészségügyi viszonyok és a munkásság kor és szakképzettség szempontjából való összetételének rosszabbodása, fokozódó technikai nehézségek, és végül, a munkásosztály egyre inkább tudatára ébredt annak, hogy ez a háború nem az ő érdekeit szolgálja.

A második világháborúban kissé másként alakult a helyzet. A munkások munkaerejével szemben ugyan nagy követelményeket támasztottak, de átlagos koruk emelkedett és egészségük romlott; a technikai nehézségek fokozódtak, 1943-ban nagyobbak voltak, mint 1918-ban. Az 1940. és 1941. évi termelés mégis magasabb volt az 1938. évinél; az 1942-es körülbelül azonos volt az 1938-assal és csak 1943-ban kezdett az 1938-as színvonal alá süllyedni. Az 1943-as visszaesés oka részben a bányászok fizikai kimerültsége, a technikai nehézségek stb. voltak; főképpen azonban az, hogy a bányászok érezték: az uralkodó osztály reakciós okokból és fasiszta-barát befolyások hatására késlelteti a második front megnyitását.

Bár nem rendelkezünk sem a teljes iparra, sem egyes iparágakra — a bányászat kivételével — vonatkozó pontosabb adatokkal, mégis megállapíthatjuk, hogy a bányászat 1943 utáni fejlődése az egész iparra jellemző. 1914—18-ban a termelés csökkenése valószínűleg erősebb volt, mint a második világháborúban.

Ez az általános visszaesés természetesen nem zárja ki azt a tényt, hogy a hadiipar egyes fontos ágaiban a termelékenység mindkét világháború folyamán igen jelentős mértékben emelkedett. P. D. Henderson számításai[54] 1938-ról és a háború utolsó hónapjáról kimutatja, hogy a fejlődésben rendkívül nagy különbségek voltak:

előző évekével. 1943-ra vonatkozóan az összehasonlítható számadat 5,40 tonna, azaz a 96-os mutatószám volna.

[54] Lásd: Oxford Institute of Statistics Bulletin. 9. köt. 10. szám

Óránkénti termelékenység 1945 júliusában
(1938 = 100)

Ipar	Index
Vasércbányászat	125
Nyersvastermelés	95
Önlemezgyártás[55]	153
Vas- és acélhengertermelés	72
Drótgyártás[55]	79
Téglagyártás	53
Építőkőgyártás	47
Pamutfonás	95
Pamutszövés	81
Műselyemfonálgyártás	145
Szőnyeggyártás[56]	81
Linoleumgyártás[56]	67

A termelékenység helyenként rendkívül aránytalanul fejlődik: az önlemezgyártás indexe több mint háromszorosa az építőkőgyártásénak. Még ennél is sokkal nagyobb eltéréseket állapíthatnánk meg a termelékenység alakulásában, ha a hadiipar jellegzetes ágai köréből, így a repülőgépgyártó vagy a gránátgyártó iparral kapcsolatban adatokkal rendelkeznénk.

Mindkét világháborúban jelentős mértékben emelkedett a balesetek száma. Ennek oka az, hogy az olyan munkások, akik azelőtt nem dolgoztak gyárban, vagy ha ott dolgoztak, most egészen új beosztást kaptak, nagyon kimerültek a hosszú munkaidő következtében; ehhez járult az időnként fokozódó munkahajsza is. Sem az óránkénti, sem az 1000 főre eső balesetek számáról az első világháborúban nem rendelkezünk általános statisztikákkal, sőt az összes baleseti sérültek abszolút száma sem ismeretes. Kizárólag a halálos balesetek abszolút és viszonylagos számadataival rendelkezünk:

Halálos kimenetelű balesetek 1914 és 1918 között

	Gyárak és műhelyek (összesen)	Szénbányászat (1000 foglalkoztatottanként)	Többi bányászati ág (1000 foglalkoztatottanként)	Kőfejtők (1000 foglalkoztatottanként)	Vasutak (összesen)
1914	1287	1,15	1,01	1,20	477
1915	1404	1,36	1,06	1,19	471
1916	1507	1,32	1,18	1,20	453
1917	1585	1,34	1,22	1,28	382
1918	1579	1,39	0,91	1,55	337

[55] 1939 = 100.
[56] 1937 = 100.

A gyárakban és műhelyekben történő halálos kimenetelű balesetek száma eleinte folyamatosan emelkedett, legnagyobb mértékben 1915-ben, 1916-ban valamivel kevésbbé, még kevésbbé pedig 1917-ben; 1918-ban pedig még kicsit csökkent is. A balesetek száma növekedett, a foglalkoztatott munkásoké viszont csökkent és a háborúelőtti színvonalat még akkor sem érte el, ha némileg emelkedett. Vagyis 1914-hez képest a fenti adatoknál is magasabb volt a halálos szerencsétlenségek száma a gyárakban és üzemekben.

A szénbányászatban a halálos balesetek száma 1914-től 1915-ig gyorsan növekedett és az egész háború folyamán jóval az 1914-es színvonal felett maradt. Ami a vasutakat illeti, itt nincsenek adataink a foglalkoztatottság alakulásáról. Általában megállapíthatjuk, hogy a halálos kimenetelű balesetek száma a második világháborúban emelkedett és valószínű, hogy a bányászatban még az 1000 foglalkoztatottra eső 15—20 százalékos emelkedés sem volt szokatlan dolog.

A gyárak főfelügyelőjének 1919. évi jelentése alapján érdekes számadatokat állíthatunk össze azokról a halálesetekről, amelyeket ipari betegségek okoztak:

Halálesetek bizonyos ipari betegségek következtében 1912 és 1918 között

Évátlag	Ólom-mérgezés	Arzén-mérgezés	Toxikus sárgaság	Lépfene	Összesen
1912—1914	33	—	—	7	40
1915—1917	21	2	34	12	69
1918	11	1	10	8	30

A táblázatból látjuk, hogy az orvosoknak lassanként sikerült csökkenteni az ólommérgezések számát. E betegségek halálozási rátája csökkent az óvintézkedések és a gyógykezelés következtében. Ugyanakkor azt is látjuk, hogy a háború új ipari betegségeket idézett elő, például a toxikus sárgaságot, amely különösen a repülőgépiparban jelentkezett[57]. Az orvostudománynak azután egy idő mulva sikerült csökkentenie ennek az új betegségnek hatását. De az orvostudomány e haladása ellenére az 1915—1917-es évek halálozási rátája jelentékeny mértékben magasabb volt az 1912—1914-es évekénél.

[57] Lásd: Annual Report of the Chief Inspector of Factories for the year 1917. (A gyárak főfelügyelőjének évi jelentése az 1917-es évre.) 18—20. old.

A balesetek számának alakulásáról lényegesen több anyaggal rendelkezünk a második világháború idejére. A gyárak főfelügyelőjének jelentéseiből a következő képet nyerjük:

Bejelentett balesetek 1938 és 1945 között

	Halálos kimenetelű baleset	Baleseti ráta 1000 foglalkoztatottanként	Nem halálos kimenetelű baleset	Baleseti ráta 1000 foglalkoztatottanként
1938	944	0,11	179 159	29
1939	1104	0,12	192 371	28
1940	1372	0,15	230 607	34
1941	1646	0,17	269 652	38
1942	1363	0,14	313 267	43
1943	1221	0,13	309 924	42
1944	1003	0,11	281 578	40
1945	851	0,11	239 802	37

A háború kezdetén a balesetek száma hatalmas mértékben növekedett. Igaz ugyan, hogy az elvégzett munkaórák száma is növekedett, de ez az emelkedés csekély volt a balesetekéhez képest. 1938 és 1942 között közel 50 százalékkal emelkedett a balesetek általános rátája; ugyanakkor az átlagos munkaidő növekedése csak kereken 10 százalék; 1942-ben és 1943-ban a baleseti ráta lényegében azonos volt; 1944-ben és 1945-ben csökkent, de még mindig jóval a háborúelőtti színvonal felett maradt.

A gyárak főfelügyelőjének további adatai még jobban megvilágítják a balesetek számának alakulását azokban az években, amelyekben ez a szám emelkedett:

Bejelentett halálos és nem halálos kimenetelű balesetek 1938 és 1943 között

	Felnőttek		Fiatalok	
	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők
1938	134 752	14 626	22 922	7 803
1939	146 417	17 029	22 364	7 665
1940	173 228	23 766	26 492	8 493
1941	191 343	42 857	27 757	9 341
1942	203 865	71 244	29 028	10 493
1943	200 651	73 065	27 623	9 805

E táblázat két hasábja különösen figyelemreméltó: a balesetek számának alakulásáé a felnőtt férfiak és nők körében. A nőknél nyolcszorta nagyobb volt a balesetek számának növekedése, mint a férfiaknál. Bár a balesetek rátája a női munkaerő számbeli növekedése miatt nem emelkedett ilyen nagy mértékben,

mégis többszörösen meghaladja a férfiakét. A balesetek számának hatalmas emelkedése a nők körében azt bizonyítja, hogy a baleset veszélye különösen az újonnan munkábaállítottaknál és azoknál állott fenn, akik foglalkozást változtattak. Ugyanakkor természetesen meg kell állapítanunk, hogy a vállalkozók rendkívüli módon elhanyagolták a balesetvédelmi intézkedéseket, különösen a háború első évében.

A balesetek számának emelkedése a háborúelőtti színvonal fölé 1939 és 1943 között

	Felnőttek		Fiatalok
	Férfiak	Nők	
1939	11 665	3 403	696
1940	38 476	9 140	4 260
1941	56 591	28 231	6 373
1942	69 113	56 618	8 796
1943	65 899	58 439	6 703
Összesen	241 744	155 831	25 436

Ha a megnövekedett számú baleseteket úgy tekintjük, mint a civil lakosság áldozatát a háborúért, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy 1939 és 1943 között a polgári fronton, különösen a nők és a fiatalok köréből, többen estek áldozatul, mint a hadszíntéren.

Bár nem áll módunkban összehasonlítani a balesetek száma emelkedésének rátáját az első és második világháborúban, mégis világos, hogy túlságosan nagy különbség nem lehetett alakulásukban. Az 1939-től 1943-ig terjedő időszakban a nagy különbség abban áll, hogy a második világháborúnak, az elsővel összehasonlítva, sokkal több áldozata volt a „hazai fronton", mint a hadszíntéren.

A sajtó a háború idején újból és újból közölt tudósításokat, amelyek szerint az egészségügyi viszonyok jobbak a háborúelőttinél. Vizsgáljuk most meg, hogy bizonyos betegségek következtében hogyan alakult a halálozási ráta az első és a második világháborúban[58] (lásd utolsóelőtti táblázatot).

---

[58] Ministry of Health, Annual Report of the Chief Medical Officer, 1919—1920. (Egészségügyi minisztérium. A tisztifőorvos évi jelentése, 1919—1920.) — Summary Report of the Ministry of Health for the period from April 1, 1941, to March 31, 1942, and the following years. (Az egészségügyi minisztérium összefoglaló jelentése az 1941 április 1-étől 1942 március 31-éig terjedő időszakról és a következő évekről.)

A lakosság halálozási rátája 1000 főre kiszámítva 1914 és 1918, valamint 1939 és 1944 között

	A központi idegrendszer megbetegedésével összefüggő láz	Diftéria	Influenza	Kanyaró	Vörheny	Gümőkór
1914	0,005	0,158	0,161	0,247	0,077	1,361
1939	0,012	0,051	0,193	0,007	0,004	0,618
1915	0,039	0,165	0,293	0,462	0,066	1,515
1940	0,062	0,060	0,277	0,021	0,004	0,679
1916	0,022	0,154	0,252	0,155	0,039	1,529
1941	0,052	0,064	0,166	0,028	0,004	0,691
1917	0,027	0,132	0,213	0,308	0,022	1,624
1942	0,029	0,044	0,082	0,011	0,003	0,616
1918	0,015	0,142	3,129	0,289	0,029	1,694
1943	0,019	0,033	0,304	0,019	0,003	0,619
1944	0,014	0,023	0,094	0,006	0,003	0,583

Az első és második világháborúra vonatkozó adatok összehasonlításánál megfigyelhetjük, hogy az utóbbiban nagyot haladt az eredményes gyógyítás. Az egyes betegségeknél, amilyen a diftéria, kanyaró, vörheny, gümőkór, lényegesen csökkent a halálozási ráta. Általában viszont mindkét háborúban nőtt a halandóság e betegségek következtében. A halálozási ráta általános csökkenését látjuk mindkét háború harmadik évében.

Ezek a betegségek és halálesetek azonban a háború általános egészségügyi viszonyainak csak egy részét alkotják. E halálozási statisztikáknál sokkal jelentősebb az, amit az angol egészségügyi minisztérium a halálozási statisztikával és a ragályos betegségek számával ellentétben „pozitív egészségnek" nevez. Hogyan alakultak a lakosság általános egészségügyi viszonyai a háború idején?

Statisztikai adatokkal sajnos nem rendelkezünk. Ennek oka mindenekelőtt az, hogy az egészségügyi minisztérium semmi hajlandóságot nem mutatott arra, hogy a szükséges vizsgálatokat elvégezze. Nem felel meg az igazságnak a minisztériumnak az 1943 március 31-én végződő évről szóló jelentésében a következő kitétel: „Nincsen olyan egyszerű módszer, amellyel 40 millió ember egészségügyi viszonyait lemérhetnők." Az Egyesült Államokban 1935/36-ban megejtett kitűnő vizsgálatok azt bizonyítják, hogy természetesen van ilyen egyszerű módszer.

De a statisztikai áttekintés híján is elmondhatjuk, hogy az egészségügyi viszonyok a háború első két évében viszonylag jól alakultak. Mi ennek az oka? Egyszerűen az, hogy a háború előtt éveken keresztül milliószámra voltak munkanélküliek és nem teljes munkaidővel dolgozók, mások meg rendkívül alacsony bérezésben részesültek s így mélyen a létminimum alatt kellett élniök. A háború kitörésével mind a részleges, mind a teljes munkanélküliség lassanként kezdett eltűnni és az addig legrosszabbul fizetett munkásoknak az a része, amely a hadiiparban helyezkedett el, emelkedő reálbérben részesült. Vagyis a háború a munkások millióinak olyan életszínvonalat biztosított, amilyet békében nem érhettek el — ez egyike a legszörnyűbb vádaknak a tőkés rendszer ellen.

A háború folyamán azonban, különösen ennek harmadik évében, eltűntek e fejlődés előnyös hatásai. Új tényezők ellenhatást kezdtek kifejteni, így például a fokozódó munkahajsza, a munkás egészségét veszélyeztető hosszú munkaidő stb. és ez azután részben meg is semmisítette az addigi javulást. Az egészségügyi minisztérium jelentése az 1943 március 31-én végződő évről azt mondja: „Egyes megkérdezett orvosok véleménye, valamint a betegségbiztosítás fokozott igénybevétele azt bizonyítja, hogy az elmúlt évben jelentősen emelkedett a rövid lefolyású megbetegedések száma... A könnyű betegségek számának emelkedése háromnál több háborús év s az ezzel járó gondok után várható volt; hozzájárul ehhez még a hosszú munkaidő, gyakran nehéz és szokatlan munkáknál, a bevásárlási, közlekedési nehézségek, a súlyos lakásviszonyok, a polgári védelem és a katonai segédszolgálat (Home Guard Duties), a munkaszüneti napok hiánya és az elsötétítés is. Nincsen jele annak, hogy szaporodnának a hosszabb ideig tartó megbetegedések."

Ez a magyarázat nagyon világos és az egészségügyi viszonyok általános alakulását tükrözi: a lakosság egészségügyi helyzete romlott. Ez a rosszabbodás folytatódott a háború utolsó éveiben. A lakosság egészségi állapotát illető optimista megállapítások, amelyekkel a háború idején találkozunk, bizonyos fokig tehát még megállották helyüket a háború első, s talán második évében, amikor csökkent a teljes és részleges munkanélküliség és ez kedvezően hatott az egészségügyi viszonyok alakulására. 1941 óta azonban az egészségügyi viszonyok folyvást rosszabbodtak.

Akárcsak az első világháborúban, a szakszervezeti vezetőket

és a munkáspártok vezető funkcionáriusait most is bevonták a hadigépezet szolgálatába. Ám helyzetük a második világháborúban alapvetően más volt, mint az elsőben. Az 1914—18-as években a munkásvezetők olyan monopolkapitalista kormánynak álltak a rendelkezésére, amely igazságtalan háborút viselt, háborút az angol munkásosztály érdekei ellen. A háborúnak ezt a jellegét a munkások eleinte nem látták tisztán. Később azonban, a háború folyamán a munkásosztálynak egyre nagyobb része ismerte fel a háború imperialista jellegét. A sztrájktevékenység növekedett[59].

Sztrájkok és kizárások 1914 és 1918 között

	Sztrájkolók száma	A sztrájk időtartama munkanapokban
1914	447 000	9 878 000
1915	448 000	2 953 000
1916	276 000	2 446 000
1917	872 000	5 647 000
1918	1 116 000	5 875 000

1916-ig a sztrájktevékenység jelentéktelenné zsugorodik. 1917 első negyedében a sztrájkolók száma még rendkívül csekély, de már a második negyedévben a sztrájktevékenység folytonosan növekedik és ez az emelkedés az első békeévekben is tart. A munkások lassanként felismerték igazi érdekeiket. Később azonban, a 20 évig tartó béke idején, amely már magában hordta az elkövetkezendő háború csíráját, újból az opportunizmus áldozatai lettek.

Az elmúlt háborúban már más volt a helyzet. Igaz ugyan, hogy a legtöbb munkásszervezet megalkuvó magatartása is oka volt ennek a háborúnak. Nem helyezkedtek szembe határozottan a monopolkapitalizmus háborús uszításával. Nem akarták vagy nem tudták keresztülvinni, hogy országaik a béke védelmében, a német fasizmus ellen a Szovjetunióval együttműködjenek. Viszont az is igaz, hogy amikor a német fasizmus kirobbantotta a háborút és amikor megtámadta a Szovjetuniót, a munkásosztálynak érdeke volt a háború legerőteljesebb vezetése. Azok a szakszervezeti és munkáspárti vezetők, akik a háborút támogatták és monopolkapitalista kormányok tagjaivá lettek, ezzel nem jártak el bűnös módon, mint elődeik 1914-ben. Viszont igaz az is, hogy gyengének bizonyultak a monopolkapitalista érdekekkel szemben; szovjet-

[59] Abstract of Labour Statistics of the United Kingdom.

ellenességből gyakran elmulasztották, sőt szabotálták az őszinte, szilárd szövetség megteremtését országuk és a Szovjetunió között. Olyan kormány tagjai voltak, melyben monopolkapitalisták is résztvettek, és ebben a helyzetben nemcsak hogy nem küzdöttek eléggé a monopolkapitalisták gátló, szovjetellenes, fasisztabarát és a második frontot szabotáló befolyása ellen, hanem a dolgozó tömegek akarata ellenére gyakran nyiltan támogatták ezt a befolyást. Ezzel elárulták a munkásosztály érdekeit és ennek szörnyű következményei a háború befejezése után nem is maradtak el.

Hogyan alakult ilyen körülmények között a sztrájktevékenység? Csekélyebb vagy jelentékenyebb volt-e, mint az előző háborúban? Csökkenő vagypedig emelkedő irányzatú volt-e?

Sztrájkok és kizárások 1939 és 1945 között[60]

	Sztrájkolók száma	A sztrájk időtartama munkanapokban
1939	337 000	1 360 000
1940	299 000	940 000
1941	360 000	1 080 000
1942	457 000	1 530 000
1943	557 000	1 810 000
1944	821 000	3 710 000
1945	530 000	2 830 000

Ez a folyamat mindkét háborúban nagyjából azonos volt, bármennyire különböző is a két háború jellege. Mégis, ha az adatokat egyenként megvizsgáljuk, némi különbséget látunk:

Sztrájknapok 1914 és 1918, valamint 1939 és 1945 között

	Sztrájknapok		Sztrájknapok
1914	9 878 000	1917	5 647 000
1939	1 360 000	1942	1 530 000
1915	2 953 000	1918	5 875 000
1940	940 000	1943	1 810 000
1916	2 446 000	1944	3 710 000
1941	1 080 000	1945	2 830 000

Az 1914—18-as háború előtt a sztrájktevékenység sokkal nagyobb volt, mint a második világháború előtt. A háború első évében, 1915-ben, több mint kétharmaddal, 1940-ben viszont csak egynegyeddel csökkent. 1915-től 1917-ig megkétszereződött, 1940-

[60] The Ministry of Labour Gazette.

től 1942-ig ezzel szemben alig emelkedett többre másfélszeresénél, pedig sokkal alacsonyabb szintről indult. Noha 1942—1943-ban tovább növekedett, mégis jóval az 1918-as szint alatt maradt.

Azonban még ezek a számok sem mutatják teljes egészében a két háború közti különbséget. Az első világháborúban ugyanis a nagy sztrájkok egész sorát látjuk. Ez 1915 második felében kezdődött a délwalesi bányászok sztrájkjával, amelyben 200 000 munkás vett részt. A második világháborúban egészen 1943-ig egyetlen egy sztrájk sem terjedt ki 50 000 vagy ennél több munkásra.

A munkásosztály politikai öntudata a második világháborúban éppúgy megnövekedett, mint az elsőben. Statisztikailag is kimutatható ez például a szakszervezetek taglétszámának gyarapodásában. 1939-ben 6,2 millió tagja volt a szakszervezeteknek, 1945-ben már 7,8 millió. A növekedés kisebb, mint az első világháborúban, amikor az 1914. évi 4,1 milliós taglétszám 1918-ig 6,5 millióra emelkedett. Ugyanakkor a Kommunista Párt, amely 1939-ben még igen kicsi volt, úgy kifejlődött, hogy azt már egy tömegpárt kezdetének lehet tekinteni. A Munkáspárt (Labour Party) taglétszáma eleinte megfogyatkozott, hogy azután a háború végére ismét megnövekedjék. Ez az 1939 és 1945 közötti növekedés igen csekély volt az 1914 és 1918 közötti gyarapodáshoz képest, amit részben megmagyaráz az 1927. évi, szakszervezetellenes politikai törvény, amely megnehezítette azt, hogy szakszervezeti tagok testületileg lépjenek be a Munkáspártba.

Az 1945. évi választások és eredményük azt bizonyította, hogy Anglia lakosságának nagy része — mégpedig nemcsak a munkásosztályé, hanem a polgárságé is — az új, nem monopolkapitalista Anglia felépítése mellett döntött. Miután a Szovjetunió mellett résztvett a fasizmus legyőzésében, saját országát is meg akarta tisztítani a reakciótól.

8. ÖSSZEFOGLALÁS

Hogyan ítéljük meg a háborús időszak egész alakulását? Tudjuk, hogy egyfelől a monopoltőke hatalma rendkívül megnövekedett. A monopoltőke mind a munkásosztály, mind a nem monopolizált iparágak iránt kegyetlen kíméletlenséget tanúsított és arra használta fel a háborús állapotot, hogy eddig is uralkodó helyzetét korlátlan diktatúrával váltsa fel.

Másfelől, ami a munkások helyzetét illeti, nem ítélhetjük

meg egykönnyen, az első szempillantásra. Ez a helyzet a következőképpen alakult:

Először is megállapítjuk azt, — és ezt mondják a munkások helyzetének polgári és reformista szemlélői is — hogy a második világháborúban a munkások helyzete százalékarányban kevésbbé romlott, mint az elsőben. Egyes rétegek anyagi létfeltételei a háború idején még javultak is: azoké, akik a háború előtt munka nélkül voltak, s most munkához és keresethez jutottak.

Másodszor: figyelembe kell vennünk egy olyan körülményt, amelyről minden polgári és reformista szerző „megfeledkezik". Ha a munkások helyzetének rosszabbodása a második világháborúban viszonylag csekélyebb volt is, mint az elsőben, mégis sokkal alacsonyabb szintről indult 1938-ban, mint annakidején 1913-ban. Vagyis bármennyire szükséges is a pontos statisztikai vizsgálat, feltétlenül hamis és veszélyes eljárás volna, ha beérnők azzal, hogy százalékszerűen összehasonlítjuk a két romlási folyamatot. Az életszínvonal 5 százalékos csökkenése, amely olyan szintről indul ki, amikor a munkásosztály a munkaerő értékénél kisebb fizetést kapott, sokkal nagyobb ínséget és nyomort okozhat ugyanis, mintha életszínvonaluk 20 százalékkal esik, de ezt megelőzően, egy viszonylag élénk ipari fellendülés időszakában, a munkást munkaerejének értékén felül fizették.

Harmadszor: az a körülmény, hogy egyes területeken javulás mutatkozott vagy, hogy bizonyos pontokon nem mutatkozott romlás, illetőleg az első világháborúhoz képest ez a romlás csak enyhébb volt, éppoly kevéssé vall a monopoltőke hatalmának gyöngülésére az országon belül vagy éppen arra, hogy a hatalmat — mint ezt reformista részről állítják — a népesség más rétegeivel megosztotta. A monopoltőke hatalmas extraprofitjából odavetett morzsák sem ezt jelentették annakidején, a monopolkapitalizmus szakaszának kezdetén (és már ipari kapitalizmus ezt megelőző, második szakaszának utolsó évtizedeiben). S nem jelentik a munkásosztály helyzetének javulását vagy szilárdságát egészben véve sem!

Végeredményben: a monopoltőke hatalmi helyzete a második világháborúban belpolitikailag megerősödött, amennyiben a többi polgári réteget még sokkal inkább alárendelte saját érdekeinek, mint addig. Ugyanakkor romlott a munkások helyzete, mégpedig nemcsak azáltal, hogy a háború gondot, bajt és életveszélyt hozott nekik még azon felül, amely már a békében is megvolt — hanem

helyzetük anyagilag is súlyosbodott. Ez utóbbit megállapíthatjuk akkor is, ha pusztán az üzemi munkásság helyzetét vesszük figyelembe. A második világháború tehát megerősítette azokat az irányzatokat, amelyeket már az előző évtizedek vizsgálatakor is megfigyelhettünk. Ez a háború még élesebben kidomborította a monopolkapitalizmus, imperializmus és finánckapitalizmus ismeretes társadalmi vonásait. Egyben megvetette az alapját annak, hogy a továbbiakban méginkább kiéleződjék a kapitalizmus általános válsága.

V. FEJEZET

A HÁBORÚ UTÁN

Ha megvizsgáljuk az angliai monopolkapitalizmus helyzetét a második világháború befejezését követő években, megállapíthatjuk, hogy az méginkább megszilárdult a Labour Party kormánya alatt és e párt igen tevékeny segítségével. Megszüntettek ugyan jónéhány olyan államgazdasági intézkedést, amelyet a háború idején a nagy monopóliumok képviselőinek közvetlen irányításával folyamatosan végrehajtottak. Másfelől viszont a monopóliumok olyan erősen fogták a gyeplőt, hogy — különösen a nyersanyaghiány következtében — sikerült tovább növelniök hatalmukat a nem monopolizált iparral és a kisiparral szemben. A Labour Party és a szakszervezetek vezetőinek segítségével sikerült fokozniok a dolgozók kizsákmányolását.

A gazdasági helyzet egyik legfontosabb tényezője, amely a monopolisták kezére játszott és amelynek további megmaradását a monopolkapitalisták külkereskedelmi politikája is biztosította, a nyersanyaghiány volt. A monopolkapitalizmus uralma alatt a nyersanyaghiány ugyanis azzal jár, hogy a középső és kisebb vállalkozók, a kisipar és a nem monopolizált iparágak rovására a monopolszervezetek bitorolják a nyersanyag nagy részét, az ipar és a gazdaság többi ága pedig elvérzik a nyersanyag elvonása folytán. Mindez azt eredményezte, hogy a termelés rendkívül egyenlőtlenül fejlődött, s hogy legjobban a trösztök és más monopolszervezetek termelése emelkedett.

Anglia háborúutáni termelése — az egyenlőtlen fejlődés ellenére — teljes átlagában is számbavehetően emelkedett és jelentékeny mértékben meghaladta a háborúelőtti színvonalat. Vegyük a termelés 1946-os indexét 100-nak. Ehhez képest 1938-ban körül-

belül ugyanennyi az index, 1947-ben mintegy 109-re és 1948-ban kereken 121-re emelkedett, azaz 1948-ban majdnem egynegyedével volt nagyobb, mint a háború előtt. Ez olyan fokozódása a termelésnek, amilyet egyébként Európában általában csak a haladó népi demokratikus országokban láthatunk, még fokozottabbat pedig csak a Szovjetunióban. A termelés e fokozódásának az oka az, hogy Anglia haditermelése ma sokkal nagyobb, mint 1938-ban vagy 1946-ban. Az angol monopoltőke új világháborút készít elő. Fél a tartós békétől, mert tudja, hogy az a haladás ügyének kedvez és veszélyes a reakció számára. Az angol monopoltőke és „közgazdászai" képtelenek arra, hogy felismerjék saját társadalmi rendszerük gazdasági korlátait. Azt azonban amerikai kollégáikkal együtt nagyon könnyen felismerik, hogy a háború jövedelmezőbb számukra, mint a béke. Ezért azt gondolják, hogy legjobb, ha a háború a fegyverkezés időszakával váltakozik, mert így állandóan hatalmas profitokat vághatnak zsebre. Ezért készítenek elő ma új világháborút, közvetlenül a mult háború után.

A termelésnél még sokkal nagyobb mértékben nőttek a nyíltan kimutatott profitok. Ez a növekedés az *Economist* folyamatos számításai szerint a következők:

Profitok 1943 és 1948 között

	Százalék		Százalék
1943	14,5	1946	18,0
1944	16,3	1947	25,2
1945	16,7	1948	28,0[1]

A profitráta, a társadalmi össztőkére számított nyereség, 1943-tól 1948-ig állandó emelkedéssel megkétszereződött. A növekedésnek ez a mértéke természetesen nem felel meg a valóságnak. A háborúban a kapitalisták még azzal az álcázással sem merték profitjukat közzétenni, amelyet béke idején alkalmaztak. Ennél is óvatosabban jártak el. Vagyis a fent közölt számok egyrészt a profit emelkedését bizonyítják, másrészt viszont a monopoltőkének azt az egyre növekvő, cinikus arcátlanságát, amely már nem is tartja fontosnak a teljes álcázást.

Nyilvánvaló, hogy az angol monopoltőke pozíciója megerősödött nem monopolizált kapitalista kollégáinak körében. Másrészt, éppen ilyen nyilvánvaló az is, hogy világviszonylatban el-

[1] Ideiglenes adat.

foglalt helyzete az amerikai monopolkapitalizmussal szemben egészen rendkívüli módon meggyöngült. Cyrill Connolly, angol irodalmár, a *Horizon* című folyóirat főszerkesztője, 1948-ban az Egyesült Államokban tett előadókörútja alkalmával megjegyezte, hogy „Angliában az amerikai regény diadalt aratott". Tegyük a „regény" helyébe a „tőke" szót, ezzel alátámaszthatjuk Connolly ugyancsak találó megjegyzését. Angliában ma az amerikai finánctőke parancsol, meghatározza az ország gazdaságát és általános politikáját.

Liberális és reformista körökben hangsúlyozzák, hogy az egyes angol iparágak államosítása egyáltalán nincs ínyére az amerikai gazdaságpolitikának. Ezen a megállapításon túl még arra is hajlamosak, hogy az államosító politikát ne csak amerikaellenes, hanem kapitalistaellenes tevékenységnek is minősítsék. Ha azonban ezt az államosító folyamatot közelebbről megnézzük, azt látjuk, hogy itt csak olyan intézkedésről van szó, amely lehetővé teszi a monopoltőkéseknek, hogy most, álszocializálás leple alatt, még fokozottabban érvényesítsék a dolgozók érdeke ellen irányuló gazdaságpolitikájukat.

Először is, az államosított üzemek monopolistáit búsásan kártalanítják és igen magas állandó járadékot biztosítanak számukra — a nép terhére. Az általános gazdasági tevékenység ingadozásától mindenesetre függő profithoz tehát most még egy olyan állandó járadék is csatlakozik, amelynek éppen a válság éveiben nagy az értéke, mert hiszen a pénzösszeg állandó, míg az árak válság idején esni szoktak. Az államosítással tehát az angol monopolisták olyan jövedelmi forrást biztosítottak maguknak, amely a profittal éppen ellentétes irányban fejlődik. Ez pénzügyileg jelentősen megerősíti helyzetüket, mert ha a profitok összege csökken, emelkedik a járadék értéke és viszont. Az angol államosító politika tehát nem egyéb, mint kitűnő eszköz arra, hogy a dolgozó tömegek rovására biztosítsák a monopóliumok nyereségét.

A monopoltőkések úgyszólván kétszeresen is biztosították magukat. Úgy vitték keresztül az államosítást, hogy ők maguk irányítsák az érintett iparágakat, s ezen a réven nemcsak az államgépezeten keresztül általában, hanem közvetlenül és állandóan is ellenőrzésük alatt tarthatják az egyes iparágak gazdaságpolitikáját. Másszóval: a monopolista uralom biztosításának egyik módjával van dolgunk. Ez a módszer különbözik ugyan attól, amelyet az Egyesült Államokban alkalmaznak, de teljesen meg-

egyezik az Egyesült Államok általános gazdaságpolitikájával abban, hogy a monopoltőke érdekeit szolgálja[2]. Ebből az is következik, hogy olyan intézkedésről van szó, amely nem a dolgozók érdekeit célozza és már csak ezért sem lehet semmi köze a szocializmushoz. S végül ugyanezért nem lehet az egyes angol iparágak államosításával érvelni az ellen, hogy az angol monopoltőke mindegyre függőbb viszonyba kerül az amerikaival szemben.

Valóban mindenkinek, aki az angol gazdasági élet alakulását és egyáltalán Anglia fejlődését figyeli, észre kell vennie, hogy az utóbbi években az amerikai monopoltőke befolyása nemcsak egyre nagyobb lett, hanem kíméletlen erőszakossággal is érvényesült. A sok példa közül csak egyet említsünk: az angol hajóépítésnek, tehát az angol gazdaságra évszázadok óta jellemző, „nemzetileg megszentelt" iparágnak fellendülését az amerikaiak egészen egyszerűen, parancsszóval megállították, hogy megszabaduljanak vetélytársuktól. Azt követelték ugyanis, — mégpedig sikerrel — hogy csökkentsék a hajóiparnak juttatott vas és acél mennyiségét. De még az ilyen közvetlen beavatkozás nélkül is igen meggyöngült az angol finánctőke világhelyzete a háború folyamán és az ezt követő években. Világos jele ennek az amerikaiak tőkebefektetése az angol domíniumokon és a „Közel-Kelet" angol érdekterületein, továbbá az angol világbirodalom piacainak elárasztása amerikai áruval, vagy az, hogy 14 százalékról 11 százalékra csökkent az angolok részvétele a világkereskedelemben 1938 és 1947 között. Ezért egyik vonatkozásában nem is olyan helytelen Robertsonnak, az amerikai Westinghouse-konszern felügyelőbizottsága elnökének fogalmazása, amikor a nagyiparosok 1948 november 10-i nagy ülésén ezt mondta: „Az angolok még nem fogták fel igazi helyzetüket: még mindíg a Brit Birodalommal számolnak, holott ez a fogalom ma már nem tartalmaz egyebet, csak az angol szigeteket." Az amerikai vetélytársak valóban sokkal nagyobb mértékben

---

[2] Ez nem zárja ki azt, hogy haladó erők is támogassák az államosítást, mert az államosított ipart technikailag sokkal könnyebben lehet a nép kezére juttatni, mint a nem államosítottat. Ugyanakkor ez nem zárja ki azt sem, hogy reakciós erők az államosítás ellen nyilatkozzanak. Hiszen a monopóliumok történetében számos olyan esetet találunk, amikor például trösztök a kartellek ellen foglalnak állást, ha úgy látják, hogy mint különálló óriásüzemek többet nyerhetnek, mint a kartellen belül. A kartell ugyanis, éppúgy, mint az államosított ipar, megnehezíti vagy éppen lehetetlenné teszi azt, hogy különálló trösztkalózok lépjenek fel és kiüssék a nyeregből valamennyi vetélytársukat.

ingatták meg az angol monopoltőke pozícióját a gyarmatokon és a domíniumokon, mint Angliában magában.

Az uralkodó osztály gazdasági és politikai hatalmának ez a hanyatlása és az angol monopoltőkéseknek az a nézete, hogy számukra a béke végzetes és hogy csak háború meg fegyverkezés mentheti meg őket, nagyon is világosan tükröződik az angol irodalom fejlődésében. Az, amit felépítménynek nevezünk, rendkívül gyorsan reagált az alapra. Természetesen számba kell vennünk azt is, hogy az itt érintett kérdéseknek és tényeknek már azelőtt is fontos szerepük volt az angol társadalomban.

Jellemző a helyzetre, hogy a korai angol monopolkapitalizmus egyetlen jelentékeny regényírója, aki még a multból hozott biztos alapon állott, E. M. Forster, már majd negyedszázad óta nem írt nagyobb művet. Jellemző az is, milyen undorító módon tükrözik a közelmultban és mostanában megjelent művek a társadalom bomlását. Említsük meg a 20-as és a 30-as évek két legjelentősebb regényíróját. Egyik a nagytehetségű Virginia Woolf, ez a realistaellenes, a léttől rettegő írónő. A másik L. H. Myers. Ízig-vérig haladó nézetű és tevékenységű író volt, de betegesen érzékeny a reakció taktikai sikerei iránt. Mindketten öngyilkosok lettek.

Szálljunk le az irodalmi tevékenység alsóbb rétegeibe. Itt olyan visszataszító jelenségekkel találkozunk, amilyen Evelyn Waugh, a katolikus reakció képviselője, aki a kevesek gazdagságát dicsőíti, a tömegeknek pedig a vallás kábulatát ajánlja megoldásul. Vagy ott van Graham Greene, aki „magasabb szinten egyesíti" a katolicizmust és a bűnözést, regényeinek hősévé olyan deklasszált embereket választ, akik majd — akárcsak a francia, trockista Camus-nél — „tehetetlenül viselik a sors csapásait". Compton-Burnett különlegessége a bűnügyi családtragédia. Ide tartoznak továbbá az olyan raffinált anarchisták, trockisták és karrieristák, amilyen Orwell és Arthur Koestler, akik a kommunistaellenesség hullámaival vitetik magukat „gazdagságba és dicsőségbe". Auden 1948-ban könyvre terjedő költeményt írt „A félelem korszaka" (The Age of Anxiety) címmel. Olyan cím ez, amely világosan tükrözi a polgári ember helyzetét a monopolkapitalizmusban. Maga a mű fékevesztett reménytelenséget áraszt és ezt helyenként szexuális sallangokkal díszíti.

Így illeszkedik egymásba gazdasági alap és ideológiai felépítmény a rothadó förtelmesség felhőkarcolójává.

Hogyan alakult e feltételek között a munkások helyzete? Kezdjük azzal, hogy röviden megvizsgáljuk a bérek alakulását:

Tarifabérek 1938-ban valamint 1945 és 1948 között
(1938 október = 100)

	Index		Index
1938 október	100	1947 április	158
1945 július	143	1947 október	161
1946 január	149	1948 április	166
1946 október	156	1948 október	169

A statisztika szerint a tarifabér évről-évre folyamatosan emelkedett, mégpedig tekintélyes mértékben. Ám számos tényező, különösképpen a munkaidő változása, számításon kívül marad. Hogyan alakult a kereset?

Heti munkakereset 1938-ban valamint 1945 és 1948 között
(1938 október = 100)

	Index		Index
1938 október	100	1947 április	194
1945 július	180	1947 október	203
1946 január	174	1948 április	214
1946 október	190	1948 október	220

Ha arra gondolunk, hogyan alakult egymáshoz viszonyítva a tarifabér és a kereset a háború idején, szembetűnő, mennyire megváltozott egymáshoz való viszonyuk. A háború idején ugyanis a kereset lényegesen jobban emelkedett, mint a tarifabér. Most azonban nem alakulnak nagyon különbözően. Ez természetesen a heti munkaidő alakulásával függ össze elsősorban.

Nézzük meg a munkások kor és nem szerinti átlagkeresetének alakulását. Érdekes dolgot tapasztalunk:

Kor és nem szerinti átlagkereset 1938-ban s 1945 és 1948 között
(1938 október = 100)

	Férfiak	Ifjak	Asszonyok	Leányok	Összesen
1938 október	100	100	100	100	100
1945 július	176	174	194	190	180
1946 január	165	166	184	185	174
1946 október	175	178	201	209	190
1947 április	179	181	207	217	194
1947 október	186	199	214	236	203
1948 április	194	219	224	261	214
1948 október	200	225	229	267	220

Először is megállapíthatjuk azt, hogy a nők bére eleinte viszonylag kedvezőbben alakult, mint a férfiaké, s hogy a férfiak közül a fiatalkorúak bére többet emelkedett, mint a felnőtteké. Vagyis a bérek a legrosszabbul fizetett munkások javára változtak. Ez a folyamat azonban 1948-ban megrekedt és részben ellenkező irányba is fordult.

Hogyan változtak ugyanekkor a létfenntartási költségek? A hivatalos index az 1947 júniusáig terjedő időben, amikor újra kiszámították, teljesen elégtelen, tehát helyesebb számításokkal kell pótolnunk. A következő táblázatban megadjuk mind a hivatalos, mind a helyesbített indexet[3]:

Létfenntartási költségek 1938-ban valamint 1945 és 1948 között (1938 október = 100)

	Hivatalos index	Helyesbített index
1938 október	100	100
1945 július	134	158
1946 január	131	160
1946 október	131	166
1947 április	131	170
1947 október	132	172
1948 április	142	184
1948 október	142	184

A létfenntartási költségek javított indexe alapján a reálbéreket illetően a következő indexet kapjuk[4]:

Reálbérek 1938-ban valamint 1945 és 1948 között (1938 október = 100)

	Index		Index
1938 október	100	1947 április	105
1945 július	103	1947 október	108
1946 január	99	1948 április	106
1946 október	105	1948 október	107

[3] A javított indexet a következőképpen számítottuk: kiindultunk azokból a számításokból, amelyeket Dudley Seers végzett, amikor 1947 június közepének számadatait összehasonlította 1937/38 adataival. (Lásd: Oxford Institute of Statistics Bulletin. 10. köt. 5. szám. 145. old. 2. bekezdés.) Az 1945 júliustól 1947 júniusig terjedő hónapok alakulásához az adatokat becsléssel állapítottuk meg. Az 1947 júniusa utáni időszakot illetően az újonnan összeállított hivatalos indexet használtuk. Véleményem szerint még helyesbített indexünk sem mutatja kellő mértékben a létfenntartási költségek emelkedését.

[4] Lásd az előző fejezetben közölt számításainkat is; 1946-tól 1948-ig 9,8 százalékra becsülhetjük a levonásokat adó céljára és 10 százalékra a társadalombiztosítási illetményre szóló levonást.

A számok azt mutatják, hogy a reálbér a háború befejeztével nem növekedett. 1948-ban a reálbérek körülbelül azon a szinten voltak, mint a háború végén. Arra az elképesztő megállapításra kell tehát jutnunk, hogy a béke valójában nem javította meg a munkások anyagi létfeltételeit.

Sőt, még tovább kell mennünk. Ha ugyanis figyelembe vesszük azt, hogy a háború végén a munkanélküliség megnőtt, felismerjük azt a megdöbbentő tényt, hogy a békében a munkások anyagi létfeltételei a háború idejéhez képest még romlottak is. A munkanélküliség statisztikája a következő:

Munkanélküliek száma 1939-ben valamint 1943 és 1948 között

	Ezer		Ezer
1939	1251	1946	392
1943	76	1947	281
1944	68	1948	308
1945	120		

A háború utolsó éveihez képest megnőtt a munkanélküliség. Ezért jutott sok munkás — évi átlagot véve — kisebb bérhez, mint a háború idején, még akkor is, ha a bér maga nem mutatja a megfelelő csökkenést. A munkanélküliség e növekedése tehát a bér csökkenésének egyik tényezője. Másfelől pedig azt is meg kell állapítanunk, hogy ez a munkanélküliség viszonylag csekély a háborút megelőző időszakhoz mérten. Ez természetesen onnan ered, hogy az angol monopoltőke a munkaerők jelentékeny részét a haditermelésben foglalkoztatja. Ennek viszont az az oka, hogy Anglia ma olyan hadsereget tart fenn, amelynek a népesség számához viszonyított létszáma megfelel annak a hadseregnek, amelyet a Hitler-rendszer 1937-ben, tehát közvetlenül az első támadó hadműveletek előtt készenlétben tartott. A munkanélküliségnek az utolsó békeévekhez viszonyított csökkenésének oka tehát az, hogy erősödött az angol monopoltőke agresszív jellege és háborús kedve.

A munkaidő a háborús évekhez képest a következőképpen csökkent:

Heti munkaidő a gyáriparban 1938-ban valamint 1945 és 1948 között

	Munkaóra		Munkaóra
1938 október	46,5	1947 április	45,0
1945 július	47,4	1947 október	45,2
1946 január	45,8	1948 április	45,3
1946 október	46,2	1948 október	45,3

A háború után a munkaidő a háborúelőtti színvonal alatt maradt. Ez egyrészt a normálmunkanap megrövidítésére vezethető vissza, de másrészt a csökkentett munkaidő fokozott alkalmazására is.

Ha az üzemekben alkalmazott vagy munkanélküli munkásságnak anyagi körülményeit vesszük figyelembe, akkor meg kell állapítanunk, hogy a béke nem hozott javulást a munkások helyzetében. Sőt, ezen a megállapításon túl azt is ki kell jelentenünk, hogy 1948-ban a munkások helyzete lényegesen rosszabbodott. Igaz, hogy társadalombiztosítás terén nagyonis figyelemreméltó javításokat hajtottak végre, de másfelől az olyan fontos tényezőket, amilyen a foglalkoztatottság és a munka intenzitása, a monopoltőke olyan irányba vitte, hogy ez a munkások helyzetének rosszabbodásához vezet.

Ehhez járul még az is, hogy ugyanakkor a munkásság viszonylagos elnyomorodása hirtelen nagy méretet öltött, mert a profitok gyorsan emelkedtek és a kizsákmányolási eszközök felhalmozódása is sebes ütemben fokozódott.

Végeredményben tehát a béke nem javított az angol munkásosztály helyzetén.

Ez a fejlődés nem utolsó sorban az angol munkásmozgalom gyengeségére vezethető vissza. Nem mintha a szakszervezeti tagok száma megfogyatkozott volna. Éppen ellenkezőleg, a taglétszám 1948-ban az utolsó negyed évszázad újabb csúcspontját érte el a Trade Union Congress 7 791 470 tagjával. Arról sem beszélhetünk, hogy a Labour Party tagjainak száma csökkent, hiszen nagyobb, mint bármikor az elmúlt 20 esztendőben. Ellenben a munkásmozgalom vezetősége részben a munkások érdekeinek nyílt árulóiból áll, olyan emberekből, akik egészen leplezetlenül az angol finánctőkével vállvetve működnek a munkásosztály, a haladás ellen; részben pedig olyan emberekből, akik akaratlanul, tele zavaros nézetekkel a valóságos viszonyokról, nagyszámú munkást eltérítenek a szocializmushoz vezető helyes útról, az egyetlenről, amely megoldást hozhat. A Kommunista Párton kívül csak kevés, nagyon kevés olyan vezető funkcionárius akad, aki eréllyel és tisztánlátással vezeti a munkásosztályt abban a harcban, amelyet a monopoltőke ellen vív jobb létfeltételekért, a háborús és szovjetellenes uszítással szemben a békéért és haladásért.

Az angol munkásosztály és a haladó erők győzelmének

feltétele: elszánt küzdelem a monopoltőke és az áruló munkásvezetők, Churchill és Bevin, az Egyesült Államok csatlós tőkései és a tőkét kiszolgáló munkásvezetők szövetsége ellen.

Lenin 1913-ban rámutatott[5] a *Labour Leader* az év június 12-i számának egyik cikkére, amely azt bizonyította, hogy hét polgári liberális miniszter olyan társaságoknak volt részvényese vagy igazgatója, amelyeknek elsősorban a hadiiparral volt dolguk.

Ma, a második világháború után, azt tapasztaljuk, hogy a szakszervezetek és a Labour Party bürokráciája mind szorosabban egybefonódik a harmadik világháborút előkészítő monopolkapitalista államgépezettel. Ezért ró a Labour Party évről-évre újabb terheket a munkásokra és ezért mutat a statisztika évről-évre emelkedő vállalkozói profitokat.

Ezeket a tényeket azonban a munkások mindinkább felismerik és egyre elszántabban harcolnak a gonosztevők e szövetsége ellen a békéért és a haladásért.

[5] Lenin. Burzsoá üzletemberek — pénzemberek és politikusok. Lásd: *Lenin* Művei. 19. köt. 4. kiad. 211. old. (oroszul).

I. TÁBLÁZATMUTATÓ

Angol birodalom 1899 és 1939 között 128, 190
– Anglia gyarmatbirodalma 1860 és 1899 között 71

Balesetek
– 1914 és 1918 között 200
– 1938 és 1943 között 202
– 1938 és 1945 között 202
– számának emelkedése a háború-előtti színvonal fölé 1939 és 1943 között 203
– a szénbányászatban
– – 1851 és 1903 között 86
– – 1895 és 1939 között 145
– bizonyos ipari betegségek következtében 1912 és 1918 között 201

Foglalkoztatottság
– 1871-ben 72
– 1913 és 1918; 1939 és 1945 között 194–95
– 1921-ben és 1931-ben 135
– üzemnagyság szerint 1930-ban 124
– a lakosság foglalkozás szerinti rétegeződése (1688 és 1801) 22
– termelő és nem termelőmunkát végzők 1851 és 1881 között 76
– 1841 és 1881 között 75
– Angliában és Walesben 1841-ben 23
– Angliában
– – 1841 és 1881 között 75
– – 1881 és 1901 között 77
– a bányászatban és a gyáriparban
– – 1850 és 1900 között 116–17
– – 1895 és 1939 között 147
– – 1901 és 1939 között 167–68
– a nők foglalkoztatottsága 1939 és 1945 között 192
– – a hadiiparban 1914-ben; 1918-ban, 1939-ben; 1941-ben; 1944-ben 193
– *lásd még* Munkaerő

Fogyasztás 1939 és 1944 között 188

Gazdasági helyzet 1883-tól 1893-ig 154–55; *lásd még* Sztrájkmozgalom

Gyarmatbirodalom *lásd* Angol birodalom, Anglia gyarmatbirodalma

Gyermekmunka, a korai kapitalizmus idején 37
– a textiliparban 81

Halálozási ráta 1000 főre kiszámítva 1914 és 1918; 1939 és 1944 között 204

Jövedelem
– részesedés az „ipari jövedelemből" 1938 és 1944 között 174
– nemzeti jövedelemre vonatkozó becslések 1880 és 1939 között 169

Kereskedelem
– angol külkereskedelem
– – 1750 és 1849 között 16
– – 1890 és 1938 között 126
– Anglia részesedése a világkereskedelemben
– – 1840 és 1900 között 64
– – 1900 és 1938 között 127
– – az angol hajóhad részesedése Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok külkereskedelmében 1855 és 1900 között 64

– külkereskedelem és ipari termelés 1830 és 1899 között 63
– rabszolgakereskedelemből eredő haszon (1798 és 1805) 15

Kizárások *lásd* sztrájkmozgalom

Költségvetés a XVIII. század végén (földmunkás) 27

Lakásviszonyok 1901 és 1931 között 150

Létfenntartási költségek
– 1914 és 1918 között 181
– 1938 és 1942 között 183
– 1938 és 1945 között 181
– 1945 és 1948 között 217
– *lásd még* Munkabérek

Munkabérek
– 1937-ben 139
– 1938 és 1945 között 177
– 1938-ban s 1945-ben és 1948 között 216
– átlagbérek Angliában 1850 és 1900; 1900 és 1939 között 120
– az egyes iparágakban
– – 1779 és 1849 között 24
– – 1849 és 1903 között 88
– – 1850 és 1900 között 112—13
– viszonylagos bérek
– – 1833–1842 és 1895–1932 között 153
– – 1833 és 1903 között 105
– reálbérek
– – 1700 és 1903 között 90
– – 1700 és 1849 között 25
– – 1789 és 1850 között 57
– – 1938 és 1945 között 185
– – 1938-ban s 1945 és 1948 között 217
– tarifabérek
– – 1914 és 1918 között 176
– – 1938 és 1945 között 175
– – 1938-ban s 1945 és 1948 között 216
– tarifabérek az egyes iparágakban
– – 1900 és 1939 között 164—65
– – 1904 és 1939 között 136
– átlagos bérek, létfenntartási költségek és reálbérek
– – 1749 és 1849 között 24
– – 1849 és 1903 között 89
– – 1850 és 1900 között 113–14
– – 1904 és 1939 között 137
– – 1914 és 1918 között 186
– – 1938 és 1945 között 184
– a munkásarisztokrácia és a munkások nagy tömegeinek bérei
– – 1869 és 1900 között 114–15
– – 1869 és 1940 között 91
– a munkásarisztokrácia reálbérei (1895–1932) 138
– levonások 1940–1945 között 184
– mezőgazdasági és ipari bérek és létfenntartási költségek 1775 és 1850 között 55–57
– kor és nem szerinti átlagkeresetek
– – 1938 és 1945 között 179
– – 1938-ban s 1945 és 1948 között 216
– a nők bérei és átlagbérek 1820 és 1900 között 91
– a különböző tényezők százalékos jelentősége a bérek növekedésében 1938 és 1945 között 178
– *lásd még* Létfenntartási költségek

Munkaerő
– megoszlása 1851-ben 72
– a munkaerő csökkenése 1914 és 1918 között 194
– *lásd még* Foglalkoztatottság

Munkaidő
– heti munkaidő
– – 1841 és 1879 között 115–16
– – 1843 és 1903 között 83
– – 1938-ban s 1945 és 1948 között 218
– átlagos heti munkaidő 1938 és 1945 között 197
– a normálmunkahét indexe 1895 és 1939 között 147
– a férfi munkaórák a női munkaórák százalékában kifejezve 1938-ban, valamint 1943 és 1945 között 180

Munkanélküliség
– 1850 és 1900 között 121
– 1850 és 1903 között 95
– 1900 és 1939 között 141, 143
– 1939-ben s 1943 és 1948 között 218
– válságok idején 1849 és 1903 között 96
– az egy évig vagy tovább munka nélkül lévő munkások százalékaránya 143
– a szakszervezetben tömörült acél-

öntők munkanélküliségének százalékaránya 1831 és 1850 között 30

Profitok
– 1939 és 1945 között 173–74
– 1943 és 1948 között 212

Szakszervezeti kongresszusok látogatottsága 109

Sztrájkmozgalom
– gazdasági helyzet és sztrájktevékenység
– – 1888 és 1914 között 158
– – 1914 és 1922 között 159
– – 1922 és 1939 között 161
– sztrájknapok 1914 és 1918, valamint 1939 és 1945 között 207
– sztrájkok és kizárások 1914 és 1918; 1939 és 1945 között 206–07

Termelékenység
– a bányászatban és a gyáriparban
– – 1843 és 1903 között 82
– – 1850 és 1900 között 116–17
– – 1895 és 1939 között 147
– – 1901 és 1939 között 167–68
– a szénbányászatban
– – 1851 és 1903 között 85
– – 1913 és 1918, valamint 1938 és 1944 között 198–99

Tőkebefektetések, külföldön
– 1885-ben és 1895-ben 67–68
– 1913-ban 128

Tőkekivitel 1894 és 1913 között 127
– kölcsönök 1860 és 1876 között 66
– vasútépítés külföldön 1841–1895-ben 65

Trösztök
– és a gazdasági ellenőrzés 1939-ben 172–73

II. TÁRGYMUTATÓ[1]

Abszolút értéktöbblet 45–46, 80, 102, 123, 150–51
– a textiliparban 45
– *lásd még* Korai kapitalizmus; Imperializmus; Kizsákmányolás; Relatív értéktöbblet
„Alkukötő szakszervezetek" 106–07, 110
Amerikai Egyesült Államok 60, 62, 71, 74, 128, 204, 213–14
– tőkebefektetései az angol gyarmatokon 214
– az első és második világháború után 129–30, 213–14
– *lásd még* Tőkekoncentráció
Analfabétizmus 20
Anglia
– tőkebefektetései külföldön és Amerikában 14, 66–68, 127–28; *lásd még* Tőkekivitel
– gyarmatbirodalma 68, 71, 78, 92
– monopolhelyzete 73
– – monopolhelyzetének válsága 70, 83, 213–14
– a második világháborúban 172–73, 208–09
– angol szocialisták 54
– *lásd még* a tárgymutatóban előforduló címszavakat
Angol Kommunista Párt 208, 219
Angol Munkáspárt 208, 211, 219–20
Államosítás 213
Árak emelkedése 136, 182
Balesetek 41, 44, 85–86, 144–46, 196, 201–03
Bér *lásd* Munkabér
Büntetési rendszer 32
Centralizáció *lásd* Tőkecentralizáció
Chartista mozgalom 53–54
Defláció 131
Egészségügyi viszonyok 96, 98, 199, 203–05
Egyesült Államok *lásd* Amerikai Egyesült Államok
Engels
– Levél „K. Kautskyhoz" (1882. IX. 12.) 92
– „A munkásosztály helyzete Angliában" (1844) 9, 31, 34, 37, 40, 44, 50, 53, 92, 103, 111
Extraprofit 16, 69, 78, 92, 125, 209; *lásd még* Munkásarisztokrácia
Életszínvonal csökkenése 33–35, 40, 42, 97–101, 189, 209
Fajelmélet 133–34
Fasizmus *lásd* Németország
Fegyverkezés növekedése 131, 215
Finánctőke 124, 129; *lásd még* Imperializmus

[1] A tárgymutató címszavai külön megjelölés nélkül az Angliára vonatkozó adatokat mutatják, a többi országról külön címszavakat vettünk fel.

A keresés megkönnyítése végett lásd még a Táblázatmutatót, 221—223. old.

Foglalkoztatottság 22–23, 72, 75–77, 124, 135
– a bányászatban és a gyáriparban 116–17, 147, 167—68
– a nők foglalkoztatottsága 192–93
– a második világháború után 219
Fogyasztás 188; *lásd még* Életszínvonal
Földbirtokok koncentrációja, bekerítési törvény 18
Franciaország 13–14, 60, 71, 74
– francia forradalom (1789) 48
– a második világháborúban 198
– *lásd még* Tőkekoncentráció

Gépek alkalmazása 60–62
– mint a kizsákmányolás eszköze 7, 46
– mint tőke 7
– a gőzgép megjelenése 9, 11
– az ipari forradalomban 7, 9
– a klasszikus kapitalizmus idején 77, 84—85
– *lásd még* Munka, munkaintenzitás fokozása
Géprombolás 49–51, 106
Gyarmati rendszer, gyarmatosítás 13—15, 68, 71, 78, 92
– és eredeti tőkefelhalmozás 14
– *lásd még* Klasszikus kapitalizmus
Gyári törvények 32–33, 77, 79–82, 195, 197
Gyermekmunka 26–27, 36–37, 46
– a textiliparban és a bányászatban 36, 39
– csökkenése a klasszikus kapitalizmusban 78, 81

Háborúk
– hétéves háború 14
– első ópiumháború 14
– búr háború 68–69
– *lásd még* Világháború
Háborús uszítók, gyujtogatók 160, 218, 220
Háztartási alkalmazottak száma 23, 76–77
– az imperializmusban 131

Imperialista eszmeáramlatok
– „kultúrmisszió" elmélete 70
Imperializmus 123–24, 129–31, 137, 151–52, 159, 210
– rothadó és élősdi jellege 131
– a második világháború után 211
– készülődése az új világháborúra 212
– *lásd még* Finánctőke; Abszolút értéktöbblet; Világ felosztása és újrafelosztása; Háborús uszítók, gyujtogatók; Relatív értéktöbblet
Infláció 131
Internacionále, II. (1889—1914) 130
Internacionále, III. *lásd* Kommunista Internacionále
Ipari forradalom 7–8; *lásd még* Korai kapitalizmus
Ipari tartaléksereg *lásd* Munkanélküliség
Iparosítás, kapitalista 61
Irodalom
– Anglia világgyarmatosító szerepéről 69–70
– a klasszikus kapitalizmusban 103–04
– az imperializmusban 134
– a második világháború után 215
Izzasztórendszer (sweating system) 86–88

Juttatási rendszer 29

Kapitalizmus
– általános válsága 130–31, 141–42, 210
– *lásd még* Korai kapitalizmus; Klasszikus kapitalizmus; Imperializmus
Kereskedelem
– Anglia külkereskedelme 15–16, 63, 126
– Anglia részesedése a világkereskedelemből 64, 127, 214
– rabszolgakereskedelem 15
Kizárások 206–07
Kizsákmányolás
– formái 32
– a korai kapitalizmusban 23, 41, 45–46
– a klasszikus kapitalizmusban 74, 77, 82, 84, 87, 102

Klasszikus kapitalizmus 60, 71, 74, 77, 82, 123, 150
– *lásd még* Gyarmati rendszer, gyarmatosítás; Kizsákmányolás; Gépek alkalmazása
Kommunista Internacionále (Internacionále, III. 1918) 130
Koncentráció *lásd* Tőkekoncentráció
Korai kapitalizmus 7, 41, 123
– első szakasza 20–21
– *lásd még* Ipari forradalom; Abszolút értéktöbblet; Gyarmati rendszer, gyarmatosítás; Kizsákmányolás
Közlekedés fejlődése 12–13

Lakásviszonyok 27, 40, 96, 100, 150
– Amerikában 41
Lenin
– „Előszó a «Becker, Dietzgen, Engels, Marx és mások Sorgéhoz és másokhoz intézett levelei» című könyv orosz fordításához" (1907) 156
– „Angliában" (1913) 92
– „Az angol munkásmozgalom 1912-ben" (1913) 159
– „Burzsoá üzletemberek – pénzemberek és politikusok" (1913) 220
– „Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" (1916) 67, 71
– „Az imperializmus és a szakadás a szocializmus táborában" (1916) 73, 111
– „A szövetkezetekről" (1923) 54
Létfenntartási költségek 180–83, 186, 217; *lásd még* Életszínvonal

Manufaktúra 7, 9
Marx
– „A tőke" 1. köt. (1867) 8, 11, 38, 45, 52
Mezőgazdaság 17
– termelésének technikai színvonala 18
Monopolkapitalizmus *lásd* Imperializmus
Monopóliumok kialakulása 124–25
Munka
– munkaintenzitás fokozása 60, 78, 81, 84–85, 88, 95, 101–02, 144, 146, 148, 152, 219
Munkabér alakulása
– korai kapitalizmus idején 24–25, 32, 35
– – a pamutiparban 25–26
– – reálbérek csökkenése 25, 28, 34, 57, 90
– a klasszikus kapitalizmus idején 88, 112–13
– – reálbérek növekedése 78, 89–90, 93, 95, 98, 101, 184
– az imperializmusban 139, 177
– – reálbérek csökkenése 137, 150, 185, 217
– a második világháború idején 175, 177–78, 180, 184–87, 210
– a második világháború után 216–18
– viszonylagos bérek 104–06, 153
– tarifabérek alakulása 136, 164–65, 175–77, 216
– bérek alakulása nemek szerint 90–91
Munkaerő
– értékének csökkenése 45, 194
– kihasználásának csökkenése az imperializmusban 131
– elosztása 72, 189–90, 194
Munkaidő
– a korai kapitalizmusban 38–39, 41, 44–45
– a klasszikus kapitalizmusban 78, 81–83, 88, 93–95, 98, 101, 108
– az imperializmusban 147, 149, 151–53, 180
– a második világháború alatt és után 177–78, 190, 196, 197–98, 202, 205, 216, 218
– – és túlóra 177, 197
– heti munkaidő 83, 115–16, 147, 197, 218
Munkanap *lásd* Munkaidő
Munkanélküliség
– a korai kapitalizmusban 30–32
– a klasszikus kapitalizmusban 92, 95–96, 121
– az imperializmusban 131, 141–44, 151–52, 155, 218
– a második világháború alatt és után 191, 205, 218–19
– teljes és részleges munkanélküliség 88–89

– válságok idején 96
Munkásarisztokrácia 78, 102, 110–11, 123
– bére 91–92, 114–15, 138
– az imperializmusban 137–38, 156
– *lásd még* Extraprofit
Munkáslétszám *lásd* Foglalkoztatottság
Munkásmozgalom fejlődése
– a korai kapitalizmusban 48, 50–53
– a klasszikus kapitalizmusban 101, 106, 111
– az imperializmusban 131, 154, 159, 162
– a második világháború után 219
Munkásosztály, kialakulása 48, 52
– abszolút és relatív elnyomorodása 105, 152–54, 219
– helyzete
– – a korai kapitalizmusban 31, 35–37, 42, 44, 46–47
– – a klasszikus kapitalizmusban 74–76, 78, 103
– – az imperializmusban 135, 139–42, 146, 150
– – a második világháború alatt és után 174, 188, 208–09, 216
– szakmunkások, szakképzettség 19, 78, 199

Nemzeti jövedelem 67, 169, 174
– a munkásosztály részesedése a nemzeti jövedelemből 104–05
– megoszlása az imperializmusban 131
Németország 60, 71, 74, 129
– és fasizmus 150, 195, 198
– *lásd még* Tőkekoncentráció
Női munka 26–27, 36, 81
– a második világháborúban 179–80, 190–93, 195
– *lásd még* Foglalkoztatottság

Októberi Forradalom nemzetközi jelentősége 130
Opportunizmus 160, 206
– gyökere 111
– *lásd még* Imperializmus

Pamutipar 7, 9–10
Profit, profitszerzés 68, 173–74, 212
– a második világháború után 174, 212, 219
– *lásd még* Anglia, tőkebefektetései külföldön és Amerikában; Extraprofit

Rabszolgakereskedelem *lásd* Kereskedelem
Reformisták 160
Relatív értéktöbblet 77, 81—82, 84, 102, 123, 150; *lásd még* Klasszikus kapitalizmus; Kizsákmányolás; Termelékenység

Spanyolország 13

Szakmunkások *lásd* Munkásosztály
Szakszervezetek 49, 78, 82, 93–94, 108–10, 219
– az imperializmusban 154–56, 162
– az angol szakszervezeti vezetők árulása 205–07, 211, 219–20
Szegénysegélyezési rendszer 28–31
Szovjet Hadsereg 195
Szovjetunió, nemzetközi jelentősége 130
Sztálin
– „Az Októberi Forradalom nemzetközi jellege" (1927) 130
– „Az első ötéves terv eredményei" (1933) 144
Sztrájkmozgalom
– a korai kapitalizmusban 49–50
– a klasszikus kapitalizmusban 109
– az imperializmusban 156–61, 206–08

Technikai haladás 83, 88
– akadályozása az imperializmusban 131
Termelékenység
– a klasszikus kapitalizmusban 60, 82–85; *lásd még* Relatív értéktöbblet
– az imperializmusban 147–48
– a második világháború alatt 198–200
– a bányászatban és a gyáriparban 82–83, 85, 116–17, 147–49, 167–68, 198–99
– a pamutiparban 84–85

Termelés
– emelkedése a korai kapitalizmus idején 12
– a klasszikus kapitalizmusban 60–62
– az imperializmusban 132, 163–64
– Anglia részesedése a világ termelésében 62, 125–26
– Anglia termelése a második világháború után 211
Textilipar fejlődése, fejlődésének egyenlőtlensége 7–9
Tőkebefektetés *lásd* Anglia, tőkebefektetései külföldön és Amerikában
Tőkecentralizáció 72, 73, 124
Tőkefelhalmozás; eredeti és természetes 21, 23, 69, 105–06, 128
– az iparosítással 61
Tőkekivitel
– kezdete és a XVIII. században 16–17
– kölcsönök formájában és a vasútépítésnél 65–66
– *lásd még* Anglia, tőkebefektetései külföldön és Amerikában
Tőkekoncentráció 71–72, 124; *lásd még* Amerikai Egyesült Államok; Németország; Franciaország
Törvények a szakszervezetek és politikai szervezkedés ellen 48–49
Trade-unionista mozgalom 107–09; *lásd még* „Alkukötő szakszervezetek"
Trösztök és a gazdasági ellenőrzés 172–73
Tudomány 19, 41, 134

Utópista szocializmus 106

Válságok 17, 25, 30, 70, 126
– az imperializmusban 131, 141–42, 159–60, 162
Városok fejlődése 21–22
Világ felosztása és újrafelosztása 128–29; *lásd még* Imperializmus
Világháború
– első világháború 68, 129, 141, 150, 152, 159–60
– – jellege 206
– – az első világháború utáni helyzet 130
– második világháború 162, 172, 195, 199, 202, 205–06
– – a fasizmus elleni harc vezetője a Szovjetunió 190–91
– – és termelés 175
– – a második világháború utáni helyzet 208
Vörös Hadsereg *lásd* Szovjet Hadsereg

TARTALOM

I. fejezet — AZ IPARI FORRADALOM, 1750—1840 7

1. Az általános gazdasági helyzet 7
2. A munkások helyzete 21
3. A munkásosztály harca 48
Függelék az I. fejezethez 55

II. fejezet — AZ ANGOL KAPITALIZMUS HATALMAS KIBONTAKOZÁSÁNAK ÉS KEZDŐDŐ HANYATLÁSÁNAK ÉVEI, 1840—1900 60

1. Az általános gazdasági fejlődés alapvonásai 60
2. A munkásosztály helyzete 74
3. A munkásmozgalom 106
Függelék a II. fejezethez 112

III. fejezet — AZ IMPERIALIZMUS SZAKASZA A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ KITÖRÉSÉIG, 1900—1939 123

1. A monopoltőkés gazdaság jellege 123
2. A munkások helyzete 135
3. A munkásmozgalom 154
Függelék a III. fejezethez 163

IV. fejezet — A MUNKÁSOK HELYZETE A KÉT HÁBORÚBAN 172

1. Az angol monopoltőke 1939 és 1945 között 172
2. A munkások helyzete 1914-től 1918-ig és 1939-től 1945-ig 174
3. Összefoglalás 208

V. fejezet — A HÁBORÚ UTÁN 211

Mutatók 221

Felelős lektor: Pintér Marianne
Ellenőrizte: Göncöl György

Ez a könyv az MNOSZ 5601—50 Á és MNOSZ 5602—50 Á szabványok szerint készult

3972. Franklin-nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28.
Felelős: Janka Gyula.

11.-- Ft